

ISSN: 2548-088X

E-ISSN: 2548-088X

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences

Cilt/Volume **7**

Sayı/Issue **2**

Aralık/December 2022

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Sahibi / Publisher

Prof. Dr. Şükrü BEYDEMİR (Rektör / Rector)

Baş Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. Murat ALANYALIOĞLU (Enstitü Müdürü / Institute Director)

Editörler / Editors

Doç. Dr. Serpil MENTEŞE

Doç. Dr. Adem SARIHAN

Yardımcı Editörler / Associate Editors

Arş. Gör. Kadriye Nurdanay ÖZTÜRK

Arş. Gör. Damla KILIÇ ERİKGENOĞLU

Arş. Gör. Ezgi GÜLER

Yazı İşleri Müdürü / Editorial Office Director

Bahar ALCAN

Yazım ve Dil Editörü / Spelling and Language Editor

Öğr. Gör. Dr. Ayça BAKINER ÇEKİN

Editör Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Serpil Menteşe (serpil.mentese@bilecik.edu.tr)
Coğrafya Bölümü, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Arş. Gör. Kadriye Nurdanay ÖZTÜRK (kadriye.ozturk@bilecik.edu.tr)
İstatistik ve Bilgisayar Bilimleri Bölümü, Fen Fakültesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Sahibi / Publisher

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. Şükrü BEYDEMİR

Prof. Dr. Şükrü BEYDEMİR (Rector) on behalf of Bilecik Seyh Edebali University

BAŞ EDITÖR / EDITOR-IN-CHIEF

Prof. Dr. Murat ALANYALIOĞLU

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 11230 Bilecik, Türkiye

Bilecik Seyh Edebali University, School of Graduate Studies, 11230 Bilecik, Turkey

Telefon/Phone: +90228 2141130 Faks /Fax: +90228 2141132

E-posta/E-mail: murat.alanyalioglu@bilecik.edu.tr

Yazı İşleri Müdürü / Editorial Office Director

Bahar ALCAN

İletişim Bilgileri / Contact Informations

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 11230 Bilecik, Türkiye

Bilecik Seyh Edebali University, School of Graduate Studies, 11230 Bilecik, Turkey

Hakemli bir dergi olan Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi yılda iki kez yayımlanır ve yayımlanan tüm eserlerin yayım hakkı Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi'ne aittir.

A refereed journal "Bilecik Seyh Edebali University Journal of Social Sciences" is published twice a year and Bilecik Seyh Edebali University holds the copyright of all published material that appear in this journal.

Dergimiz, EBSCO, Academic Resource Index (ResearchBib), Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), Scientific Index Service, Journal Factor, Cite Factor, Director of Research Journals Indexing (DRJI), Infobase Index, İdeal Online, Sobiad, International Institute of Organized Research (I2OR), İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veri Tabanı tarafından taranmaktadır.

Our journal is indexed by EBSCO, Academic Resource Index (ResearchBib), Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), Scientific Index Service, Journal Factor, Cite Factor, Director of Research Journals Indexing (DRJI), Infobase Index, İdeal Online, Sobiad, International Institute of Organized Research (I2OR), İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Database.

İletişim Bilgileri/Contact Information: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 11230 Bilecik/Türkiye / Bilecik Seyh Edebali University, School of Graduate Studies, 11230 Bilecik/Turkey. web: <http://dergipark.org.tr/pub/bsufbd>

Hakem Listesi / Reviewer Board

Prof. Dr. Hikmet Kavruk/ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/ Polatlı Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu/ Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü/ Tapu Ve Kadastro Pr./

Prof. Dr. Mehmet Teyfur / Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi/ Eğitim Fakültesi/ Eğitim Bilimleri Bölümü/ Eğitim Yönetimi Anabilim Dalı/

Prof. Dr. Yalçın Kemal Bayhan/ Atatürk Üniversitesi/ Mühendislik Fakültesi/ Çevre Mühendisliği Bölümü/ Çevre Bilimleri Anabilim Dalı/

Doç. Dr. Ali Tenik / Harran Üniversitesi/ İlahiyat Fakültesi/ Temel İslam Bilimleri Bölümü/ Tasavvuf Anabilim Dalı/

Doç. Dr. Aytaç Pekmezci / Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/ Fen Fakültesi/ İstatistik Bölümü/ Uygulamalı İstatistik Anabilim Dalı/

Doç. Dr. Filiz Erataş Sönmez / Manisa Celâl Bayar Üniversitesi/ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/ İktisat Bölümü/ İktisat Politikası Anabilim Dalı/

Doç. Dr. Gökhan Kalağan/ Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi/ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü/ Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı/

Doç. Dr. Gülşen Dişli / Necmettin Erbakan Üniversitesi/ Güzel Sanatlar ve Mimarlık Fakültesi/ Mimarlık Bölümü/ Restorasyon Anabilim Dalı/

Doç. Dr. Murat Serdar/ Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi/ Fen-Edebiyat Fakültesi/ Tarih Bölümü/ Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı/

Doç. Dr. Mustafa Şahiner / Akdeniz Üniversitesi/ Edebiyat Fakültesi/ İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü/ İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/

Doç. Dr. Mücahit Aydın / Sakarya Üniversitesi/ Siyasal Bilgiler Fakültesi/ Ekonometri Bölümü/ İstatistik Anabilim Dalı/

Doç. Dr. Sadullah Levent Kuzu/ Yıldız Teknik Üniversitesi/ İnşaat Fakültesi/ Çevre Mühendisliği Bölümü/ Çevre Mühendisliği Anabilim Dalı/

Doç. Dr. Seçil Mine Türk/ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü/ Kamu Yönetimi Anabilim Dalı/

Doç. Dr. Suna Şahin/ İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi/ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/ Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü/ Uluslararası Ticaret ve Lojistik Pr./

Doç. Dr. Şule Betül Tosuntaş/ Bursa Uludağ Üniversitesi/ Eğitim Fakültesi/ Eğitim Bilimleri Bölümü/ Eğitim Programları ve Öğretim Anabilim Dalı/

Doç. Dr. Tuna Batuhan/ Atatürk Üniversitesi/ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/ Kamu Yönetimi Bölümü/ Kentleşme ve Çevre Sorunları Anabilim Dalı/

Doç. Dr. Yaşar Bedirhan/ Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi/ Fen-Edebiyat Fakültesi/ Tarih Bölümü/ Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı/

Doç. Dr. Yunus Arifoğlu/ Eskişehir Osmangazi Üniversitesi/ İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi/ Tarih Bölümü/ Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı/

Doç. Dr. Yunus Emre Birol/ Sivas Cumhuriyet Üniversitesi/ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/ İktisat Bölümü/ İktisat Politikası Anabilim Dalı/

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Vural/ Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi/ İslami İlimler Fakültesi/ Temel İslam Bilimleri Bölümü/ Tasavvuf Anabilim Dalı/

Dr. Öğr. Üyesi Birol Yıldırım/ Kafkas Üniversitesi/ İlahiyat Fakültesi/ Temel İslam Bilimleri Bölümü/ Tasavvuf Anabilim Dalı/

Dr. Öğr. Üyesi Gülden Yüksel/ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/ Edebiyat Fakültesi/ Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü/ İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/

Dr. Öğr. Üyesi Işıl Şirin Selçuk Çakmak/ Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi/ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/ İktisat Bölümü/ İktisat Teorisi Anabilim Dalı/

Dr. Öğr. Üyesi İlhan Sağsen/ Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi/ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/ Uluslararası İlişkiler Bölümü/ Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı/

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Durgut/ İstanbul Üniversitesi/ İşletme Fakültesi/ İşletme Bölümü/ Ticaret Hukuku Anabilim Dalı/

Dr. Öğr. Üyesi Simla Ayşe Doğançün/ Marmara Üniversitesi/ Fen-Edebiyat Fakültesi/ İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü/ İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Türkiye ve BRICS Ülkelerinde Turizm, Finansal Gelişme, Ticari Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Panel Veri Analizi (1995-2019) <i>Dilek Şahin, Fatma Temelli</i>	179-191
Ortaçağ'da Ticaret (Yollar, Şehirler ve Ürünler) Hakkında Bir Değerlendirme (Bizans-Avrupa-İslam Dünyası) <i>Mustafa Yıldırım</i>	192-201
Teknolojik Liderlik Davranışı, Kriz Yönetimi ve Uzaktan Eğitim Arasındaki İlişki: Öğretmen Algıları <i>İsa Kürşad Ünver, Seyithan Demirdağ</i>	202-213
COVID-19 Sürecinin Bazı Makroekonomik Değişkenlerin Oynaklıkları Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği <i>Serpil Türkyılmaz</i>	214-231
Bazı Yönleriyle Tasavvufi Düşüncede Şeyh-Mürid İlişkisi <i>Eyüp İnce</i>	232-240
Unhomeliness, Self-Estrangement, and Labefaction in Abdulrazak Gurnah's Gravel Hearth <i>Mehmet Recep Taş</i>	241-251
2000-2021 Dönemi Türkiye'de Sağlık Harcamalarının İncelenmesi ve Değerlendirilmesi <i>Murat Zorkun, Duran Bülbül</i>	252-262

Araştırma Makalesi–Research Article

Türkiye ve BRICS Ülkelerinde Turizm, Finansal Gelişme, Ticari Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Panel Veri Analizi (1995-2019)

The Relationship between Tourism, Financial Development, Trade Openness and Economic Growth in Turkey and BRICS Countries: Panel Data Analysis (1995-2019)

Dilek ŞAHİN^{1*}, Fatma TEMELLİ²

Geliş / Received: 09/03/2022

Revize / Revised: 10/08/2022

Kabul / Accepted: 22/08/2022

ÖZ

Bu çalışmada, Türkiye ve BRICS ülkelerinde turizm gelirleri, finansal gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme ilişkisi 1995-2019 dönemini kapsayan yıllık veriler ele alınarak ve panel veri analizi kullanılarak incelenmiştir. Çalışmanın sonuçlarında ise, LR istatistiği ile panel veri modelinin tek yönlü birim etkiler modeli olduğu görülmüştür. Hausman testinde ise, birim etkinin rassal olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Modelin varsayımlarının sınanması sonucunda modelde değişen varyans, birimler arası korelasyon ve otokorelasyon sorunu olduğu görülmüştür. Daha sonra Driscoll ve Kraay tahmincisi ile regresyon modeli tekrar tahminlenmiş ve ekonomik büyüme değişkeni üzerinde ele alınan kredi, ticari açıklık ve turizm gelirlerinin pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler- Turizm, Finansal Gelişme, Ekonomik Büyüme, Ticari Açıklık, Panel Veri Analizi

ABSTRACT

In this study, the relationship between tourism revenues, financial development, trade openness, and economic growth in Turkey and BRICS countries was examined by using panel data analysis by considering the annual data covering the period 1995-2019. In the results of the study, it has been seen that the panel data model with LR statistics is a one-way unit effects model. In the Hausman test, it was concluded that the unit effect was random. As a result of testing the assumptions of the model, it was seen that the model had varying variance, correlation between units and autocorrelation problems. Then the regression model was re-estimated with the Driscoll and Kraay estimator and it has been determined that credit, trade openness, and tourism revenues, which were considered on the economic growth variable, had a positive and statistically significant effect.

Keywords- Tourism, Financial Development, Economic Growth, Trade Openness, Panel Data Analysis

^{1*}Sorumlu yazar iletişim: dilek58sahin@hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-4830-8106>)

Turizm İşletmeciliği Bölümü, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Turizm Fakültesi, Sivas, Türkiye.

²İletişim: ftemelli@agri.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-7436-5289>)

İşletme Bölümü, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ağrı, Türkiye

I. GİRİŞ

Son yıllarda gerek turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, turizm gelirleri ve finansal gelişme arasındaki ilişki gerekse ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişki gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından önemli ölçüde araştırılmaktadır. Pek çok ülkede turizm sektörü büyüme gösterirken buna bağlı olarak turizm ekonomisinin son yıllardaki önemli gelişimi ülkelerin turizm gelirlerini de etkilemiştir. Bununla birlikte turizmin artan küresel önemi, ekonominin ana itici güçlerden biri olmuştur. Bu açıdan bakıldığında turizm; ekonomik büyüme, istihdam ve ödemeler dengesi açısından dünyanın en önemli ve en büyük sektörlerinden biri haline gelmiştir.

Turizm sektörü ve turizm ekonomisine ilişkin konular hemen hemen tüm ülkelerde rağbet görmesine rağmen bilimsel ve akademik sahada konunun önemine ilişkin tartışmalar hala devam etmektedir. Diğer sektörlerde olduğu gibi turizm sektöründe de üretim-tüketim olmakta, emek istihdamı yapılmakta, makine ve teçhizat gibi sermaye unsurları kullanılmaktadır. Turizm sektörü, ekonomik öneminin giderek anlaşılmasıyla beraber, dünyanın en hızlı büyüyen sektörlerinden biri olmuştur. Günümüzde pek çok ülkede ekonomik büyümenin en önemli kaynaklarından birisi olarak kabul edilen turizm, endüstriyel gelişmeyi de teşvik etmektedir.

Turizm sektörü genel olarak hizmet sektörü içinde yer almakta olup diğer sektörlerden de yararlanmaktadır. Bu sektörde hizmetler üretildiği anda tüketilmekte, yani stok yapılamamaktadır. Turizm sektörü, ülkelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinden, ekonomik konjoktürdeki olumsuz şartlardan büyük ölçüde etkilendiği için aynı zamanda riskin de yüksek olduğu bir sektördür. Bunlara ilaveten turizm sektörü, sanayi sektörünü ve hizmetler sektörü içerisinde bulunan sağlık, bankacılık, sigortacılık, ulaştırma ve haberleşme gibi sektörleri de önemli ölçüde etkilemektedir.

Turizm; turist, turizm işletmeleri, turizm kuruluşlarının meydana getirdiği alt sistemler ve bu sistemlerin sosyal, ekonomik, politik, teknolojik, hukuki ve ekolojik çevre ile olan bağlantılarına dayanan ve çeşitli sektörleri barındıran bir bütünden ibarettir (Bahar ve Kozak, 2013: 7). Ekonomik büyüme; bir ülkede üretim ve dolayısıyla milli gelirin bir önceki yıla göre reel olarak artmasını ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle, ekonomik büyüme reel GSYH'daki yıllık artış oranıdır. Ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için, hem ülkedeki üretken kaynakların miktarlarının artırılması hem niteliklerinin iyileştirilmesi hem de verimliliklerinin artmasını sağlayan üretim teknolojilerinin geliştirilmesi gerekir (Dinler, 2017: 276-277). Finansal gelişme; finansal piyasaların, finansal araçların ve kurumların büyümesi ve gelişmesidir (Kar ve Taş, 2004: 170). Diğer bir ifadeyle finansal gelişme, bir ülkenin finansal piyasalarda kullandığı araçların çeşitliliğinin çoğalması ve bu araçların daha yaygın bir şekilde kullanılabilir duruma gelmesidir. Bir başka şekilde finansal gelişme, finansal piyasaların gelişmişliği olarak ifade edilmektedir (Erim ve Türk, 2005: 23). İyi ve düzenli biçimde çalışan gelişmiş bir finansal mekanizma ve aktif bir finansal aracılık sistemi, sermayenin verimliliğini çoğaltarak büyümeye yol açar (Güney, 2017: 357). Ticari açıklık ise, ülkelerin dış dünya ile yapılan ticarete ne kadar bulunacağını ifade etmede kullanılan bir kriterdir. Ticari açıklık; uluslararası boyutta ülkeler arasında ticareti kısıtlayan engellerin ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir (Şimşek ve Hepaktan, 2019: 317). Ticari açıdan dışa açılma olgusu, ihracat ve ithalatı engelleyen sorunların tamamen kaldırılması veya karşılaşılan zorlukların azaltılmasıyla beraber ülke dışındaki diğer ülkelerle yapılan ticari hareketliliğin artmasını kapsamaktadır (Durak, 2018: 10).

Turizm sektörü; ülkeye döviz girdisi sağlaması, cari dengeye yaptığı olumlu katkılarla birlikte, bağlantılı olduğu sektörlerle ciddi bir istihdam olanağı sunmakta ve Türkiye ekonomisinde de önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca, ülkemiz açısından turizm sektörü, ticari ve kültürel ilişkilerinin geliştirilmesi ve böylece küresel pazarla bütünleşmesi bakımından önemli bir role sahiptir. 2019 yılsonu itibarıyla mal ve hizmet ihracatımızın yaklaşık %11'i turizm gelirinden oluşurken, turizm gelirlerinin GSYH içindeki payı %4 düzeyinde bulunmaktadır (Sezgin, 2020: 2).

Çalışmadaki temel amaç; turizm gelirleri, finansal gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme ilişkisini Türkiye ve BRICS ülkeleri için incelemektir. Çalışmada, Türkiye ve BRICS ülkelerinin incelenmesinde; Türkiye'nin gelişmekte olan bir piyasa ekonomisi olması, BRICS ülkelerinin ise dünya ekonomisinin en hızlı gelişen yükselen piyasaları olması, ekonomik büyümelerinin çok hızlı olması, dünya ticaretindeki paylarının artması gibi özelliklerinden dolayı küresel ekonomide ön plana çıkmış olmaları etkili olmuştur. Ayrıca, Türkiye'nin Batı ülkeleriyle olan ilişkilerinde, yeni bir alan açmak için ekonomik ve finansal alternatiflerini çeşitlendirmek istemesi ve bu duruma bağlı olarak zamanla BRICS ülkeleriyle yakın bir temasa girmesi de ayrı bir etkidir. Bu bağlamda çalışmada, 1995-2019 dönemi incelenerek panel veri analizi uygulanmıştır. Söz konusu dönem, verilerin ulaşılabilirliğine göre belirlenmiştir. Alanyazında, farklı ülke ve ülke gruplarındaki turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ayrı ayrı inceleyen

birçok çalışma bulunmaktadır. Yapılan alanyazın taramasında, turizm gelirleri, finansal gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi birlikte ele alıp inceleyen çalışmalara ise nadiren rastlanmıştır. Dolayısıyla bu çalışma, turizm, finansal gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1995-2019 dönemi itibarıyla eşanlı olarak ele alması açısından alanyazında yer alan diğer çalışmalardan farklılaşmakta ve özgünlük kazanmaktadır. Beş bölümden oluşan çalışmada; giriş bölümünü takip eden ikinci bölümde konu ile ilgili kavramsal çerçeve ele alınmıştır. Alanyazın derlemesine üçüncü bölümde değinilmiştir. Analiz kısmı ve bulgular ise dördüncü bölümde ele alınmıştır. Beşinci bölüm olan sonuç bölümü ile çalışma bitirilmiştir.

II. TEORİK ÇERÇEVE

Yapılan araştırmalara göre, çoğu gelişmekte olan ülkede ekonomik büyüme; turizm, tarım, sermaye ve enerji gelişimi tarafından desteklenmektedir. Turizm gelişimi, dünya çapında ekonomik büyüme, tarım ve enerji gelişimi ve yoksulluğun azaltılması için itici bir güç olarak kabul görmüştür (Şahin, 2021: 1063). Gelişmekte olan ülkeler, istihdam oluşturma, döviz kazancını artırma, ödemeler dengesi üzerinde olumlu etki yaratma ve turizmin tedarik sektörlerini canlandırma açısından yüksek çarpan etkilerinden dolayı turizmi desteklemekte ve özendirilmektedir (Khan vd., 2020: 1).

Turizm sektörünün ülke ekonomisine olan etkileri oldukça önemlidir. Çünkü yapılan ithalat ile döviz arzi etkilenmekte, fazla istihdam imkânı oluşmakta, yüksek oranda katma değer sağlanmakta ve bölgeler arası gelişmişlik farkları giderilmektedir. Dolayısıyla ülke ekonomisi açısından turizm sektörü önemli bir konumdadır (Ünlüönen vd., 2018: 44).

Uluslararası turizm hareketleri bazı harcamaları da gerekli kıldığından, tarım ve sanayide ilerleme kaydetmemiş bölge ve ülkeler için öncelikle gelir ve istihdam kaynağı yaratmaktadır. Turizm döviz girdisi sağlayarak ödemeler bilançosuna katkı sağlamakla birlikte, aynı zamanda turistlere mal ve hizmet sunan restoran, mağaza, otel, eğlence ve ulaşım kurumlarıyla yerli halka da çok ve çeşitli imkânlar sunulmasını sağlamaktadır. Bunlardan daha önemli olarak turizm, diğer sektörlerin ortaya çıkıp gelişmesini sağlayacak “çeşitlendirilmiş bir ekonomi” oluşturulmasında ve geliştirilmesinde zorunlu bir alt yapıdır (Akat, 2008: 48). Turizm pazarının büyüyen boyutu nedeniyle, turizmin ulusal ekonomiler üzerindeki etkisi giderek daha önemli hale gelmektedir (Ohlan, 2017: 9).

20. yy’ın ikinci yarısından beri turizm endüstrisi dünya ekonomisi açısından çok önemli bir sektör haline gelmiş ve pek çok ülke için en önemli ekonomik faaliyetlerden birisi olmayı başarmıştır. Turizm faaliyetleri dünya genelinde ekonomik büyümenin bir kaynağı şeklinde görülmektedir. Ülkelerin döviz gereksiniminin bir bölümünü karşılayan turist harcamaları, ödemeler dengesine katkı sağlamaktadır. Turizm yalnızca ödemeler dengesinde değil üretim, istihdam ve gelir üzerinde de olumlu etkilere sahiptir. Böylelikle, turizmin ekonomik büyümeyi harekete geçirdiği hususunda genel bir kanı ortaya çıkmıştır (Saridoğan, 2019: 1309). 21. yy’ın başında turizm, günümüzün küresel olgusuna dönüşerek ekonomik kalkınmanın güçlü bir bileşeni ve dünyanın birçok ülkesinin imajını belirlemede önemli bir faktör haline gelmiştir (Kyrlyov vd., 2020: 2).

Uzun vadede ekonomik büyümeye olan artan katkısı nedeniyle turizm sektörünün önemi katlanarak artmıştır. Turizm sektörü, döviz rezervlerini artırarak, yeni altyapı yatırımlarını, insan sermayesini teşvik ederek ve rekabeti artırarak, endüstriyel gelişmeyi teşvik etmekte, istihdam sağlamakta ve dolayısıyla geliri artırarak ekonomik büyümeye hız kazandırmaktadır (Rasool vd., 2021: 2). Turizm sektörünün farklı kanallardan ekonomik büyümeye olan katkılarına bakılacak olursa; (i) Turizm, yeni altyapı ve beşeri sermaye yatırımlarını özendirir ve rekabeti çoğaltır (ii) Üretimde yeni teknolojilerin getirilmesine yardımcı bulunan döviz rezervlerine büyük ölçüde katkı sağlar. (iii) Yayılma etkileri yoluyla endüstriyel gelişmeyi teşvik etmeye yardımcı olur, yeni işler yaratır ve dolayısıyla kazançları teşvik eder (McKinnon, 1964; Lee ve Chang, 2008; Lemmetyinen ve Go, 2009; Cernat ve Gourdon, 2012; Ohlan, 2017; Omoush, 2018: 150).

Turizm sektörü, ekonomik büyüme belirleyicilerinin ve stratejilerinin vazgeçilmez bir unsurudur (Fahimi vd., 2018: 62). Ülkelerin ekonomilerine sağladıkları katkıları açısından değerlendirildiğinde turizm sektörü, bilhassa gelişmekte olan ülkeler açısından oldukça önemlidir. Büyük ölçüde kâr elde etmek için turistik mal ve hizmet üreten, pazarlayan, sonuç olarak katma değer meydana getiren işletmeler turizm sektörüne girmektedir (Arabacı, 2018: 105).

Turizm, ekonomik büyüme açısından gelişmekte olan ülkelerde, gelişmiş ülkelere nazaran daha etkin bir role sahiptir. Turizm sektöründe doğrudan, dolaylı ve uyarılmış olarak üç esas etkiye sahip olan gelişmeden bahsetmek mümkündür. Oteller, restoranlar ve turizm işletmelerindeki gelir artışı turizmin doğrudan ekonomik etkisine örnek verilebilir. Destinasyondaki işletmelerce otel ve restoran satın alma malzemeleri gibi akışlar dolaylı

etkiyi oluşturmaktadır. Doğrudan ve dolaylı etkilerden (çalışanlar, işletme sahipleri gibi) faydalananlar gelirlerini harcamaları durumunda ise uyarılmış etki meydana gelir. Bundan ötürü turizm gelişimi, çarpan etkileri vasıtasıyla ekonomideki çeşitli sektörleri etkilemektedir (Khan vd., 2020: 3).

BRICS ülkeleri (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika), gelişmiş ülkelerden başlıca turistleri karşılayan gelişmekte olan ülkelerde potansiyel bir blok olarak ortaya çıkmıştır. Çin'de düzenlenen BRICS Xiamen Zirvesi 2017'de turizm ana odak noktası olmuştur. Bu ülkeler güçlü bir büyüme oranına sahiptir ve küresel turistlerin odak noktasıdır. 1990'dan 2014'e kadar bu ülkeler, dünya GSYİH'nın %11'inden neredeyse %30'una ulaşmıştır. BRICS ülkeleri arasında Çin, Brezilya, Rusya, Hindistan ve Güney Afrika tarafından takip edilen önemli bir destinasyon olarak sıralanmaktadır (Rasool vd., 2021: 1-2).

Turizm sektörü, Türkiye açısından özellikle ödemeler dengesine sağladığı katkılar açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Türkiye, sahip olduğu doğal ve tarihi güzelliklerinden ötürü dünyanın en önemli turizm ülkeleri arasındadır. Türkiye'de turizm sektörüne özellikle 1980 yılından sonra önemli ölçüde kaynak aktarılmış ve bu doğrultuda yatırımlar yapılmıştır. Bu gayretler neticesinde günümüzde turizm sektörü ülkemizin lokomotif sektörlerinden biri haline gelmiştir (Kızılgöl ve Erbaykal, 2008: 351-352). Türkiye'de özellikle 1980 yılından sonra turizm sektörünün önemli ölçüde gelişme gösterdiği ve ülkenin kalkınmasında lokomotif görevi üstlendiği görülmektedir. Türkiye'de, 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarından sonra, ithal ikameci politika yerini ihracata yönelik sanayileşme stratejisine bırakmıştır. Böylelikle, Türkiye'de serbest piyasa ekonomisinin temel ilkesi olarak görülen ihracat odaklı sanayileşmenin sağlanmasında turizm sektörü; kolay, verimli, etkili ve daha da ucuz bir araç olarak rağbet görmüştür (Bahar, 2006: 138). Turizm sektörünün diğer sektörlerle göre çarpan katsayısının yüksek olması ülke ekonomisi için önemini artırmaktadır. Bu nedenle turizm gelirlerindeki artış veya azalış, ekonomik büyüme ve kalkınma ile doğrudan ilişkilidir (Martin vd., 2004; Oh, 2005; Lee ve Chang, 2008; Seetanah, 2011).

Turizm, ülkelerin finansal gelişmişlikleri açısından canlanabilecek veya gelişebilecek bir sektördür. Ülkelerin içinde buldukları finansal durum ve sahip oldukları finansal gelişmişlik düzeyinin turizm sektörü üzerinde etkisinin olduğu düşünülmektedir. Tsaurai (2018), ev sahibi ülkelerdeki daha yüksek finansal gelişme seviyelerinin turizm talebini artırdığını, çünkü turistlerin tatillerinin tadını çıkarırken aynı zamanda bankacılık, finans ve yatırım hizmetlerine erişmelerine izin verdiğini savunmuştur. Ayrıca, ev sahibi ülkede gelişmiş bir finans sektörü, turistlerin tatildeyken finansal piyasalarda ticaret yapmalarına olanak tanımaktadır. Belirli bir destinasyondaki finansal hizmetlerin eksikliği, turistleri bu yerleri ziyaret etmekten caydırabilmektedir. Liao vd. (2018)'e göre ise, ülkede iyi işleyen bankacılık ve finans piyasaları yoluyla oluşan finansal gelişme ile birlikte turizm yatırımları artacak ve daha fazla turizm ürünü ve hizmeti geliştirmede (esas olarak kredi genişlemesi, yatırımlar ve borsalar yoluyla) fon sağlanması için daha fazla fırsat sunacaktır. Ayrıca, daha yüksek finansal gelişme ile finansmana daha fazla erişim, işletmelerin daha iyi oteller, daha fazla otel odası ve daha iyi genel hizmetler gibi turizm altyapısını geliştirmelerine olanak sağlayacaktır. Daha iyi düzeyde bir finansal gelişme, farklı türde yatırımlar getirecektir ve bunlar arasında oteller, tur operatörleri, restoranlar, eğlence parkları vb. gibi turizmle ilgili ürünlere yapılan yatırımlar yer almaktadır.

Finansal gelişme, teknolojinin yayılması, yönetim bilgisi, en iyi uygulamaların yanı sıra markalaşma ve küresel pazarlama ve dağıtım ağları ile ilgili tüm faydaları beraberinde getiren turizm sektöründe doğrudan yabancı yatırımın (DYY) bir çekicisidir. Psikolojik açıdan bakıldığında, en büyük turizm kökeni olan gelişmiş ülkelerin vatandaşları, yüksek kaliteli hizmet sağlayan bankalar ve diğer finansal kurumlar dâhil olmak üzere modern altyapı ve tesislere alışkındırlar (Fauzel ve Seetanah, 2021: 2). Turizmin finansal gelişme üzerindeki etkisini araştıran çok sayıda çalışma bulunmaktadır (Kumar ve Kumar, 2013; Cannonier ve Burke, 2017; Svshahbaz vd., 2019; Yenişehirlioğlu ve Bayat, 2019). Ancak, son zamanlarda yapılan çalışmaların yalnızca birkaçı doğrudan turizm gelişimi üzerindeki finansal gelişmenin önemine odaklanmıştır ve o zaman bile çalışmalar ağırlıklı olarak ikili Granger nedensellik testlerine dayandırılmıştır (Fauzel ve Seetanah, 2021: 2). Ayrıca Shi (2011), turizm endüstrisinin sürdürülebilir büyümeyi ancak finansal gelişme ile turizm endüstrisinin büyümesi arasında makul bir ilişki kurarak gerçekleştirebileceğini düşünmektedir. Buna ilaveten, finansın turizmi nasıl etkilediğine ve ikisi arasındaki etkileşimli ilişkiye yönelik çok az sayıda çalışma bulunmaktadır.

Özetle, ekonominin iki önemli alt sistemi olan turizm ve finans sektörlerinin ekonomik büyüme ve kalkınmaya önemli katkı sağladığı söylenebilir. Finans sektörü, ekonomik kalkınmanın itici gücüdür ve diğer sektörlerin gelişmesine de katkı sağlar. Ülke ekonomilerinde sürdürülebilir kalkınmanın turizm ve finans sektörlerinin etkisiyle belirlenebileceği söylenebilir. Turizm ve finans sektörlerinin sağlıklı bir şekilde birbirlerini etkilemesi, sürdürülebilir ekonomik büyümeye katkı sağlayacaktır.

III. ALANYAZIN DERLEMESİ

Alan yazında konu ile ilgili yapılmış ulusal ve uluslararası çalışmalara aşağıda alt başlıklar altında yer verilmiştir.

Oh (2005), Kore için turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini 1975-2001 dönemini ele alarak “Granger Nedensellik Testi” ve “VAR Modeli” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; ekonomik büyüme ve turizm arasında uzun dönemde eş bütünleşme ilişkisi bulunmamışken, Granger nedensellik testi sonuçlarına göre ise, ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Kızılgöl ve Erbaykal (2008), Türkiye için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisini 1992-2006 dönemini ele alarak “Toda-Yamamoto Yaklaşımı” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi görülmüştür.

Mustafa ve Santhirasegaram (2014), Sri Lanka için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1978-2011 dönemini ele alarak “ADF Birim Kök Testi”, “Engle-Granger Eş-Bütünleşme Testi” ve “Granger Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; uzun vadede ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur. Kısa vadede ise, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığı görülmüştür.

Kumar (2014), Vietnam için turizm, finansal gelişme ve bilgi iletişim teknolojisi arasındaki ilişkiyi 1980-2010 dönemini ele alarak “ARDL Sınır Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm ve işçi başına çıktı arasında, hem turizm hem de çıktı başına çalışanın karşılıklı olarak birbirini güçlendirdiğini gösteren çift yönlü nedenselliğin olduğu bulunmuştur.

Özcan (2015), Türkiye için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1963-2010 dönemini ele alarak “Zaman Serisi Nedensellik Testi” ve “Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedenselliğin olduğu tespit edilmiştir.

Dücan vd. (2016), Türkiye, Yunanistan, İspanya, İtalya, Fransa ve Portekiz için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisini 2005-2015 dönemini ele alarak “Dumitrescu ve Hurlin Panel Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Kızılkaya vd. (2016), Türkiye için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisini 1980-2014 dönemini ele alarak “ARDL Sınır Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; hem uzun hem de kısa dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Yalçınkaya ve Karabulut (2017), Türkiye için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1965-2016 ve 1980-2016 dönemlerini ele alarak “Zaman Serisi Nedensellik, Hatemi-J (2012) Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında; 1965-2016 döneminde herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı, 1980-2016 döneminde pozitif ve çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Katircioğlu vd. (2017), Türkiye için turizm ve finansal gelişme ilişkisini 1960-2015 dönemini ele alarak “ARDL Sınır Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm ve finansal gelişme arasında uzun vadeli bir ilişki olduğu bulunmuştur. Turizm sektöründeki genişlemenin en çok finansal piyasalar üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir.

Ohlan (2017), Hindistan için turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi 1960-2014 dönemini ele alarak “Eşbütünleşme Testi” ve “Granger Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; değişkenler eşbütünleşik bulunmuştur. Turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Shakouri vd. (2017), Asya ülkeleri için 1995-2014 dönemini ele alarak turizm gelirleri, ekonomik büyüme, döviz kuru, finansal gelişme ve ticari açıklık arasındaki ilişkiyi “Varyans Ayrıştırması” ve “Granger Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı belirlenmiştir.

Çınar ve Ülker (2018), Türkiye ve KKTC için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisini 1977-2013 dönemini ele alarak “ARDL Sınır Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucuna göre; Türkiye için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında hem kısa hem de uzun vadede ilişki ve turizm gelirlerinden ekonomik

büyümeye doğru tek yönlü bir dolaylı nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Ancak KKTC için turizm geliri ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmamıştır.

Ergün ve Telek (2018), Türkiye için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisini 2003-2017 dönemini ele alarak, “VAR Modeli” ve Granger Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm gelirlerinden ekonomik büyüme doğru bir nedensellik görülmüştür.

Liao vd. (2018), Çin'deki turizme dayalı üç şehirden 2000-2016 dönemine ait verileri kullanmış ve finansal gelişme ile turizm gelişimi arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisini göstermek için Granger nedensellik testinin yanı sıra bir eşleme koordinasyon derecesi modellemesini benimsemiştir. Çalışmanın sonucunda; finansal gelişme ve turizm arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuş olup, finans turizmin büyümesini sürekli olarak olumlu veya olumsuz etkilerle, turizm ise finansın gelişimini geçici olumlu veya olumsuz etkilerle etkilemiştir.

Omoush (2018), Ürdün için 1985-2016 dönemini ele alarak turizm, ekonomik büyüme, finansal gelişme ve doğrudan yabancı yatırım girişleri arasındaki ilişkiyi “Çok Değişkenli Granger Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm, ekonomik büyüme, finansal gelişme ve doğrudan yabancı yatırım girişleri arasındaki ilişkilerin kanıtlandığı doğrulanmıştır. Ayrıca, çok değişkenli Granger nedensellik testi, çalışma değişkenleri arasında farklı nedensellik yönlerini doğrulamıştır.

Tsaurai (2018), Güney Afrika Ülkeleri için 1995-2014 dönemini ele alarak turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi “Panel Veri Analizi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizmin büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu ve finansal gelişmenin büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Dineri (2019), Türkiye için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1980-2015 dönemini ele alarak “Toda-Yamamoto Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm gelirlerinden ekonomik büyüme doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Turizme dayalı büyüme hipotezinin Türkiye için geçerli olduğu belirlenmiştir.

Yenişehirlioğlu ve Bayat (2019), MENA ülkeleri (Cezayir, Bahreyn, Mısır, Arap Cumhuriyeti, İran, İslam Cumhuriyeti, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Fas, Sudan, Tunus ve Türkiye) için turizm geliri ve finansal gelişme ilişkisini 1995-2016 dönemini ele alarak “Panel Veri Analizi” ile incelemiştir. Paneli oluşturan her ülke için turizm geliri ve finansal gelişme arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada, Ürdün ve Tunus'ta arz odaklı yaklaşımın, Fas ve Sudan'da ise talep odaklı yaklaşımın geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Ayaydın vd. (2019), Türkiye için 1963-2015 dönemini ele alarak turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi “Zaman Serisi Analizi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm gelirleri, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasında eş-bütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Turizm gelirlerinden ekonomik büyüme doğru tek yönlü nedensellik görülmüştür.

Manga ve Ballı (2019), Türkiye için 1963-2016 dönemini ele alarak turizm, ticari açıklık, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi “ARDL Sınır Testi” ve “Varyans Ayrıştırması” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; ekonomik büyümenin uzun ve kısa vadede turist sayısı, ticari açıklık ve finansal gelişme değişkenlerinden pozitif yönde etkilendiği tespit edilmiştir.

Aslam (2020), Sri Lanka için turizm ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi 1970-2018 dönemini ele alarak “Birim Kök Testi” ve “ARDL Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm ve finansal gelişme arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur. ARDL test sonucuna göre; turizm ile finansal gelişme arasında uzun vadeli bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir.

Eroz vd. (2020), Pakistan için 1995-2018 dönemini ele alarak turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi “Eşbütünleşme Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm ve ekonomik büyümenin eşbütünleşik olduğu görülmüştür. Kısa ve uzun dönemde turizmin ekonomik büyümeyi hızlandırdığı tespit edilmiştir. Finansal liberalizasyon, turizmin ise, ekonomik büyüme üzerinde aynı etkiye sahip olduğu bulunmuştur.

Pata (2020), Türkiye için 1965-2017 dönemini ele alarak turizm, finansal gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi “ARDL Sınır Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizme dayalı büyüme hipotezinin kısa ve uzun dönemde geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Yurtkuran (2020), Türkiye için 1965-2017 dönemini ele alarak turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi “ARDL Sınır Testi” ve “FMOLS DOLS CCR ve VECM” yöntemleriyle incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, seriler arasında uzun dönemli ilişki bulunmuştur. Uzun vadede turizm gelirindeki artışın ve finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi artırdığı tespit edilmiştir.

Fauzel ve Seetanaah (2021), Afrika ülkesi olan Mauritius için turizm ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi 1980–2018 dönemini ele alarak “Vektör Otoregresif Model” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; finansal gelişmenin uzun vadede turizm büyümesi ile ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bulgular ayrıca, ekonomik büyümenin, turist gelirinin ve otel odalarının mevcudiyetinin turizmin önemli belirleyicileri olduğunu göstermiştir.

Rasool vd. (2021), BRICS ülkeleri için turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi “Panel ARDL Sınır Testi” ve “Granger Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişme değişkenlerinin eşbütünleşik olduğu görülmüştür. Ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişkinin çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu bulunmuştur.

Yukarıdaki çalışmalara bakıldığında; Oh (2005) ve Kızılgöl ve Erbaykal (2008) tarafından yapılan çalışmaların, farklı ülkeleri ve farklı dönemleri kapsamına rağmen benzer sonuçlara sahip olduğu görülmektedir. Yani, her iki çalışmanın sonuçlarına göre ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Aynı şekilde, Mustafa ve Santhirasegaram (2014), Özcan (2015), Çınar ve Ülker (2018), Ergün ve Telek (2018), Dineri (2019) tarafından yapılan çalışmaların benzer sonuçlara sahip olduğu görülmektedir. Yani, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca; Katırcıoğlu vd. (2017), Aslam (2020), Fauzel ve Seetanaah (2021) tarafından yapılan çalışmaların, farklı ülkeleri ve farklı dönemleri kapsamına rağmen benzer sonuçlara sahip olduğu görülmektedir. Yani, bu çalışmaların sonuçlarına göre turizm ve finansal gelişme arasında uzun vadeli bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, Ayaydın vd. (2019) ve Rassol vd. (2021) tarafından yapılan çalışmaların, farklı ülkeleri ve farklı dönemleri kapsamına rağmen benzer sonuçlara sahip olduğu görülmektedir. Yani bu çalışmalarda turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişme değişkenlerinin eşbütünleşik olduğu tespit edilmiştir. Yine aynı şekilde Eroz vd. (2020), Pata (2020), Yurtkuran (2020) tarafından yapılan çalışmaların da benzer sonuçlara sahip olduğu görülmektedir.

IV.EKONOMETRİK ANALİZ VE BULGULAR

A. Veri Seti

1995-2019 dönemini kapsayan bu çalışmada; Türkiye ve BRICS ülkelerinde (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) ekonomik büyüme, finansal gelişme, turizm gelirleri, ticari açıklık ilişkisi analiz edilmiştir. Panel veri analizinin kullanıldığı bu çalışmada dönem aralığı ve ülke sayısı verilerin ulaşılabilirliğine göre belirlenmiştir. Model (1) nolu denklemde gösterilmiştir. Model kurulurken, Manga ve Ballı (2019) ve Pata (2020) tarafından yapılan çalışmalardan yararlanılmıştır.

$$\ln \text{GDP}_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 \ln \text{Kredi}_{it} + \beta_2 \ln \text{Ticaret}_{it} + \beta_3 \ln \text{Turizm}_{it} + \epsilon_{it} \quad (1)$$

(1) nolu denklemde GDP kişi başına düşen reel GSYH (2010 sabit fiyatlarıyla), KREDİ özel sektöre kullandırılan yurt içi kredi, TİCARET ticareti; TURİZM uluslararası turizm gelirleri (dolar) göstermektedir. Değişkenlerin logaritmaları alınarak analize tabi tutulmuştur. Tablo 1’de, çalışmada kullanılan değişkenlere ait açıklayıcı bilgiler bulunmaktadır.

Tablo 1. Veri Kaynakları

Değişken	Açıklama	Kaynak	Dönem
GDP	Ekonomik Büyüme	Dünya Bankası https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators	1995-2019
KREDİ	Finansal Gelişme		
TİCARET	Ticari Açıklık		
TURİZM	Turizm		

B. Yöntem ve Bulgular

Tablo 2’de değişkenlere ait tanımlayıcı korelasyon matrisi gösterilmektedir. GDP değişkeni ile kredi, ticaret ve turizm arasında pozitif korelasyon bulunmaktadır. Kredi değişkeni ile ticaret ve turizm arasında pozitif bir korelasyonun olduğu belirlenmiştir. Ticaret değişkeni ile turizm değişkeni arasında pozitif korelasyon bulunmaktadır. Korelasyon matrisi incelendiğinde, açıklayıcı değişkenler arasında yüksek korelasyonun bulunmadığı görülmektedir. Bu durum esasında çoklu doğrusal bağlantı sorununun olmadığını göstermektedir.

Tablo 2. Korelasyon Matrisi

	GDP	KREDİ	TİCARET	TURİZM
GDP	1.0000			
KREDİ	0.0147	1.0000		
TİCARET	0.1341	0.2128	1.0000	
TURİZM	0.0287	0.4184	0.5451	1.0000

Not: Modelde kullanılan değişkenlerin logaritmaları alınmıştır.

Panel regresyon modelinde; birim/zaman ya da gerek birim gerekse zaman etkilerinin araştırılmasında son derecede önemlidir. Tahminlenen bir panel regresyon modelinde birim/zaman etkileri yoksa eğer klasik modelin geçerlidir. Klasik model sözkonusu ise havuzlama işlemi ile tahminleme aşamasına geçilir. Birim/zaman etkileri var ise bu durumda havuzlama işleminin kullanılması uygun olmayacaktır. Bu çalışmada, modelde birim/zaman etkilerinin varlığı LR testi ile araştırılmıştır.

Tablo 3’de model için birim ve/veya zaman etkilerinin test edilmesi sonucunda ulaşılan bulgulara yer verilmiştir. LR testinde birim zaman etki bulduktan sonra birim ve zaman etki ayrı ayrı denenmiştir. Esasında LR testinde klasik modele (birim ve zaman etkilerinin olmadığı) karşı mevcut etkilerin bulunduğu modeller denenmektedir. LR testinde üç farklı istatistik ve hipotez denenmektedir. Öncelikle klasik model, birim ve zaman etkileri bulunan panel veri modeline karşı denenmekte ve temel hipotezde birim ve zaman etkilerinin bulunmadığı belirtilmektedir. Olasılık değerinin hesaplanmasına göre, temel hipotez reddedilmektedir. Böylelikle modelde birim ve zaman etkilerinden en az bir tanesi veya hem birim hem de zaman etkileri beraber bulunmaktadır. İkinci adımda, klasik model birim etkilerin bulunduğu tek yönlü modele karşı sınanmaktadır. Burada temel hipotez modelde birim etkilerin bulunmadığı (klasik modelin geçerli olduğu) şeklindedir. Olasılık değerinin hesaplanmasına göre, temel hipotez reddedilmekte ve modelde birim etkilerin bulunduğu kabul edilmiştir. Üçüncü adımda, klasik model zaman etkileri olan panel veri modeline karşı sınanmaktadır. Ana hipotez klasik modelin uygunluğunu (zaman etkilerinin bulunmadığı) belirtmektedir. Olasılık değerinin hesaplanmasına göre, bahis konusu olan hipotez reddedilememektedir. Söz konusu üç LR istatistiği ile gerçekleştirilen testler dikkate alındığında panel veri modelinin tek yönlü birim etkiler modeli (zaman etkileri bulunmamakta) olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Birim ve Zaman Etkileri LR Testi

Model	Kullanılan Test	Sonuç	
Birim Etkive Zaman Etki	LR Test	chi2(2) =431.42	Prob> chi2= 0.0000
Birim Etki	LR Test	chibar2(01) = 423.59	Prob>= chibar2= 0.0000
Zaman Etki	LR Test	chibar2(01) = 0.00	Prob>= chibar2 = 1.0000

Tablo 4’de Hausman testi sonuçlarına yer verilmiştir. Elde edilen bulgularda, rassal etkiler tahmincisinin tutarlı ve etkin; buna karşılık sabit etkiler tahmincisinin tutarsız olduğu tespit edilmiştir. Birim etkinin rassal olduğu hausman testi sonucunda görülmektedir. Diğer bir anlatımla analiz tek yönlü rassal etki modelidir.

Tablo 4. Hausman Testi

Test Sonucu	
X^2 İstatistik	0.87
Olasılık (Prob).	0.8317

Tablo 5’de tek yönlü (birim) rassal etkiler modeline ait tahmin sonuçlarına yer verilmiştir. Modelin istatistiksel açıdan anlamlı olduğu F istatistiğinde görülmektedir. Ancak bu model henüz tanı testlerinden geçirilmediği için yorumlanması uygun bulunmamıştır. Regresyon modelinde, otokorelasyon, değişenvaryans ve birimler arası korelasyon sorunları bulunamazsa gösterilen model uygun model özelliklerini taşıdığı için yorumlanabilir olacaktır. Ancak, modelde söz konusu sorunlardan biri ya da tamamının tespit edilmesi halinde dirençli standart hatalar üreten tahmincilerin seçilmesi gerekmektedir. Bu nedenle, çalışmada öncelikle varsayımların test edilmesi aşamasına geçilmiştir.

Tablo 5. Tek Yönlü (Birim) Rassal Etkiler Modeli Tahmini

Bağımlı Değişken: GDP				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	StandartHata	t-İstatistiği	Olasılık
KREDİ	0.6194079	0.0393609	15.74	0.000
TİCARET	0.3165224	0.0800379	3.95	0.000
TURİZM	-0.1246244	0.0115927	-10.75	0.000
SABİT	6.191751	0.3149302	19.66	0.000
Model Bilgileri				
F_{istatistik}	620.64			
Olasılık	(0.0000)			

Tablo 6’da model için rassal etkili modelinin geçerliliği sonrasında modelin varsayımlarının test edilmesi son derecede önemlidir.

Tablo 6. Varsayım Test Sonuçları

HeteroskedasiteTesti	İstatistik	Olasılık
Levene, Brown ve Forsythe Testi		
W ₀ df(5,144)	10.9233	0.0000
W ₅₀ df(5,144)	6.0496	0.0000
W ₁₀ df(5,144)	9.4187	0.0000
BirimlerArasıKorelasyonTesti		
Friedman Testi	20.240	0.0011
Frees Testi	1.174*	
OtokorelasyonTesti		
Mod. Bhargava vd. Testi	0.2984033	-
Baltagi-Wu Testi	0.47554472	-

Not: *Frees birimler arası korelasyon testine ait kritik değerler alfa 0.10; 0.05 ve 0.01 önem seviyesinde sırasıyla 0.1035, 0.1350 ve 0.1947 şeklindedir.

Tablo 6’da, tahminlenen rassal etkiler modelinde tahmincinin etkinliğini belirlemek amacıyla uygulanan değişen varyans, birimler arası korelasyon ve otokorelasyon testlerinin sonuçları gösterilmektedir. Modelde değişen varyans sorunu olup olmadığının tespiti için yapılan Levene, Brown ve Forsythe testine göre, modelde değişen varyans olmadığını ifade eden temel hipotezin her üç istatistiğe (W₀, W₅₀ ve W₁₀ olmak üzere toplam üç istatistik hesaplanmaktadır) göre de reddedildiği görülmektedir. Dolayısıyla modelde, değişen varyans sorunu olduğu kaydedilmiştir. Tahminlenen modelde birimler arası korelasyon sorunu varlığını belirleyebilmek için Friedman testi, Frees testi, birimler arası korelasyon testleri uygulanmıştır. Söz konusu iki testin de temel hipotezi modelde birimler arası korelasyonun olmadığı yönündedir. Bu durumda modelde birimler arası korelasyon sorununun da olduğu anlaşılmıştır. Otokorelasyon sorununu tespit etmek amacıyla Modified Bhargava vd. testi ve Baltagi-Wu testleri kullanılmıştır. Her iki testten elde edilen sonuç 0’a yakın olmadığı için modelde söz konusu sorunun var olduğuna kanaat getirilmiştir.

Tüm sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde, Tablo 5’de tahmin sonuçları paylaşılan regresyon modelinde her üç sorunun da var olduğu kaydedilmiştir. Bu nedenle, söz konusu problemlerin bulunması durumunda Driscoll ve Kraay tahmincisi ile regresyon modeli yeniden kurulmuştur. Driscoll ve Kraay tahmincisinin seçilmesindeki esas neden, modelde üç sorunun birden mevcut olması ve rassal etkiler modelinde bu sorunların ortadan kaldırılmasında en etkin yöntem olması gelmektedir.

Tablo 7 incelendiğinde; ekonomik büyüme değişkeni üzerinde, ele alınan kredi, ticari açıklık ve turizm gelirlerinin pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca, kredi değişkeninde meydana gelen %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi yaklaşık %0.61 oranında arttırmakta; ticari açıklıkta %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi yaklaşık %0.31 oranında arttırmakta ve turizm gelirlerinde meydana gelen %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi yaklaşık %0.12 oranında arttırmaktadır. Elde edilen bulgular doğrultusunda; kredilerin, ticari açıklığın ve turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde artırıcı bir etkisinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 7. Driscoll-Kraay Tahmincisine Göre Analiz Sonuçları

Değişken	Katsayı	Drisc/KraayStd.Ht	Olasılık
KREDİ	0.6194	0.0404	0.000*
TİCARET	0.3165	0.1413	0.075***
TURİZM	0.1246	0.0186	0.001*
SABİT	6.1917	0.4095	0.000*

Not: *, **, *** %1, %5, %10 seviyesinde anlamlılık seviyesini ifade etmektedir.

V. SONUÇ

Dünya genelinde yaşanan ekonomik gelişmeler her geçen gün değişmekte ve bu durum turizmin de yer aldığı hizmetler sektörünün önemini giderek artırmaktadır. Ödemeler dengesi üzerindeki pozitif etkisi başta olmak üzere, turizmin gelir sağlama, istihdam, büyüme, bölgeler arası sosyo-ekonomik gelişmişlik farklarının giderilmesi, sektörler arası çarpan etkisi ve yoksulluğu azaltıcı ekonomik etkileri turizm sektörünün gelişmekte olan ülkelerin kalkınmalarının finansmanında önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

Turizm sektörünün gelişmesine paralel olarak özellikle gelişmekte olan ülkeler, turizm sektöründen sağladıkları turizm gelirleri ile yatırımlarını artırmışlar ve böylece milli gelirlerini de artırma yoluna gitmişlerdir. Buna ilaveten ülke ekonomilerinde yaşanan olumsuz durumlar, turizm sektörünün zaman zaman önünün kesilmesine neden olmuştur. Tüm bu yaşananlar, yapı olarak kırılgan olan özellikle gelişmekte olan ülke ekonomilerinde ciddi bir engel oluşturmaktadır.

Türkiye ve BRICS ülkelerinde turizm, finansal gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin 1995-2019 dönemi incelenen bu çalışmada, LR test istatistiği ile modelin tek yönlü birim etkiler modeli olduğu görülmüştür. Daha sonra Hausman testinin yapılmasıyla beraber rassal etkiler tahmincisinin tutarlı ve etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Modelde rassal etkili modelin geçerli olduğu sonucundan sonra modelin varsayımları sınanmıştır. Bu kapsamda Levene, Brown ve Forsythe testinde değişen varyans sorunu olduğu görülmüştür. Friedman ve Frees testi ile modelde birimler arası korelasyon sorununun varlığı anlaşılmıştır. Modified Bhargava vd. testi ve Baltagi-Wu testlerinde ise modelde otokorelasyon sorunu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Söz konusu sorunlar giderilerek dirençli standart hatalar oluşturabilen Driscoll ve Kraay tahmincisi ile regresyon modeli tahminlenmiştir. Kurulan regresyon modeli sonucunda; kredilerin, ticari açıklığın ve turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde artırıcı bir etkisinin bulunduğu belirlenmiştir. Yani, finansal gelişme değişkeninde %1'lik bir artış meydana geldiğinde ekonomik büyümede yaklaşık %0.61'lik bir artış; ticari açıklık değişkeninde %1'lik bir artış meydana geldiğinde ekonomik büyümede yaklaşık %0.31'lik bir artış ve turizm gelirlerinde %1'lik bir artış meydana geldiğinde ekonomik büyümede yaklaşık %0.12'lik bir artış meydana gelmektedir. Elde edilen bulgular doğrultusunda; finansal gelişme, ticari açıklık ve turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde artırıcı bir etkisinin olduğu sonucuna varılmıştır. Çalışmada seçilmiş değişkenlerden, dönemler itibarıyla ekonomik büyüme üzerinde nispi olarak en fazla etkiye sahip olan değişkenin finansal gelişme olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu çalışmada, finansal gelişme ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyen en önemli değişkendir. Elde edilen bu sonuçlar, Manga ve Ballı (2019) ve Pata (2020)'nin elde ettiği sonuçları destekler niteliktedir.

Edinilen bulgular doğrultusunda, finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Finansal gelişmişliği temsil eden kredilere bakıldığında; finansal gelişmişlik arttıkça, turizme yönelik yatırımlar ve buna bağlı olarak turizm faaliyetlerin finansmanına olan desteğin de artabileceği ve tüm bunların da ekonomik büyümeyi artırabileceği söylenebilir. Turizm sektörü döviz girdisi sağlamakla birlikte yeni istihdam alanları yaratarak işsizliğin azaltılmasına olanak sağlayacaktır. Ayrıca, ticari açıklıkla birlikte uluslararası ekonomik entegrasyon ve uluslararası rekabette artış yaşanacak ve bu durum milli gelirin de artmasına yol açacak ve bu da beraberinde ekonomik büyümeyi getirecektir. Ticari açıklık ile elde edilen döviz gelirleri üretime de dâhil edilerek çıktı düzeyi artacak ve ekonomik büyüme hızlanacaktır. Sonuç olarak; Türkiye ve BRICS ülkelerinde

turizm ekonomik refahı teşvik etmektedir. Ancak, turizm sektörü ekonomik büyümeyi desteklese de elde edilen bulgular sonucunda bu sektörün yeterince etkin kullanılmadığı da görülmektedir. Bundan dolayıdır ki, bulgular özellikle de politika yapıcılar açısından son derecede önemlidir. Bu bağlamda, politika yapıcılarının turizm sektörü için gerçekleştirilecek faaliyetleri teşvik etmesi gerekmektedir. Sektörün teşvik edilmesi ile birlikte ekonomik büyüme ve kalkınmanın hızlanacağı bilinen bir gerçektir. Buna ilaveten, Türkiye ve BRICS ülkelerinde finansal gelişmişlik düzeyindeki artışın ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki göstermesinden dolayı bu ülkelerde finans piyasasını güçlendirecek uygulamalara destek verilmesi, sürdürülebilir bir ekonomik büyümenin gerçekleşmesine katkı sağlayacaktır. Sonuç olarak; kıt kaynaklar değerlendirilirken turizm gelirleri ile birlikte finansal gelişme ve ticari açıklık değişkenlerinin de ekonomik büyümeye olan etkilerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Bu çalışmada, 1995-2019 dönemi itibarıyla “turizm gelirleri, finansal gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme” arasındaki ilişki birlikte incelenmiştir. Bu bağlamda çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, ileride yapılacak çalışmalarda analizlerin daha farklı dönemleri kapsayacak şekilde farklı ülke gruplarına yönelik yapılması önerilmektedir. Buna ilaveten, daha farklı değişkenlerle turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi incelemeye yönelik çalışmalar da yapılabilir.

KAYNAKLAR

- Akat, Ö.** (2008). *Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Arabacı, H.** (2018). Turizm Sektörünün Ekonomik Büyümeye Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(3), 104-109.
- Aslam, A. L. M.** (2020). Dynamic Relationship Between Tourism and Financial Development in Sri Lanka. *Journal of Tourism Economics and Applied Research*, 4(1), 38-46.
- Ayaydın, H., Baltacı, N., Pala, F. & Barut, A.** (2019). Türkiye’de Turizm, Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. *Global Journal of Economics and Business Studies (Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi)*, 8(15), 69-84.
- Bahar, O.** (2006). Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi*, 13(2), 137-150.
- Bahar, O. & Kozak, M.** (2013). *Turizm Ekonomisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Başarı, Ç. & Çakır, Y. N.** (2015). Causal Interactions Between CO2 Emissions, Financial Development, Energy and Tourism. *Asian Economic and Financial Review*, 5(11), 1227-1238.
- Cannonier, C. & Burke, M. G.** (2017). Tourism and financial development in small states. *Tourism Economics*, 23(6), 1369-1377.
- Cernat, L. & Gourdon, J.** (2012). Paths to success: Benchmarking cross-country sustainable tourism. *Tourism Management*, 33(5), 1044-1056.
- Çınar, M. & Ülker, B.** (2018). The Long-Run Relationship between Economic Growth and Tourism Revenue: The Case of Turkey and TRNC. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(2), 592-602.
- Dineri, E.** (2019). Türkiye’de Turizm Harcamaları ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 106-114.
- Dinler, Z.** (2017). *İktisat*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Durak, İ.** (2018). Ekonomik Büyüme, Ticari Açıklık ve Bankacılık Sektör Derinliği İlişkisi: Bir Panel Veri Analizi Uygulaması. (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dücan, E., Şit, M. & Şentürk, M.** (2016). Ekonomik Büyümeye Bir Katkı Bağlamında Turizm Gelirleri: Bir Panel Veri Uygulaması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 1-14.
- Dünya Gazetesi**, [Erişim: 14.01.2022, <https://www.dunya.com/foto-galeri/ekonomi/dunyanin-en-fakir-50-ulkesi-galeri-337312>].
- Ergün, S. & Telek, C.** (2018). Turizm Gelirleri ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *International Journal Of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies*, 4(9), 485- 493.
- Erim, N. & Türk, A.** (2005). Finansal Gelişme ve İktisadi Büyüme. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 21-45.
- Eroz, S. S., Ahmed, N. & Khan, K.** (2020). Financial Development, Tourism and Economic Growth Nexus: An Empirical Evidence from Pakistan. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 9(1), 232-238.

- Fahimi, A., Akadiri, S. S., Seraj, M. & Akadiri, A. C.** (2018). Testing the role of tourism and human capital development in economic growth. A panel causality study of micro states. *Tourism Management Perspectives*, 28, 62-70.
- Fauzel, S. & Seetanah, B.** (2021). Does financial development spur tourism growth? A dynamic time series analysis for the case of an SIDS. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 1-17. <https://doi.org/10.1080/19407963.2021.1919128>.
- Güney, G.** (2017). Ekonomik Büyüme ve Finansal Gelişme İlişkisi: Bir Panel Veri Analizi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 355-372.
- Kar, M. & Taş, S.** (2004). İktisadi Kalkınmada Para ve Sermayenin Yeri. Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular. (Ed.) Sami Taban ve Muhsin Kar (159-188), Bursa: Ekin Kitabevi.
- Katircioğlu, S., Katircioğlu, S. & Altınay, M.** (2017). Interactions between tourism and financial sector development: Evidence from Turkey. *The Service Industries Journal*, 38(9-10), 519-542.
- Khan, A., Bibi, S., Lorenzo, A., Lyu, J. & Babar, Z. U.** (2020). "Tourism and Development in Developing Economies: A Policy Implication Perspective", *Sustainability*, 12(4), 1-19.
- Kızılgöl, Ö. & Erbaykal, E.** (2008). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 351-360.
- Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E. & Karaçor, Z.** (2016). Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi*, 23(1), 203-215.
- Kumar, R. R.** (2014). Exploring the role of technology, tourism and financial development: An empirical study of Vietnam. *Quality and Quantity*, 48(5), 2881-2898.
- Kyrylov, Y., Hranovska, V., Boiko, V., Kwilinski, A., & Boiko, L.** (2020). International tourism development in the context of increasing globalization risks: on the example of Ukraine's integration into the global tourism industry. *Journal of Risk Financial Management*, 13(12), 1-18.
- Lee, C. C. & Chang, C. P.** (2008). Tourism development and economic growth: a closer look at panels. *Tourism Management*, 29(1), 180-192.
- Lemmetyinen, A. & Go, F. M.** (2009). The key capabilities required for managing tourism business networks. *Tourism Management*, 30(1), 31-40.
- Liao, K. C., Yue, M. Y., Sun, S. W., Xue, H. B., Liu, W., Tsai, S. B. & Wang, J. T.** (2018). An evaluation of coupling coordination between tourism and finance. *Sustainability*, 10(7), 2320.
- Manga, M. & Ballı, E.** (2019). Turizm, Ekonomik Büyüme, Ticari Açıklık ve Finansal Gelişme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 56(647), 9-22.
- Martin, J. L. E., Morales, N. M. & Scarpa, R.** (2004). Tourism and Economic Growth In Latin American Countries: A Panel Data Approach. FEEM Working Paper No. 26.2004, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=504482> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.504482>.
- McKinnon, R. I.** (1964). Foreign Exchange Constraints In Economic Development and Efficient Aid Allocation. *The Economic Journal*, 74(294), 388-409.
- Mustafa, A. M. M. & Santhirasegaram, S.** (2014). Empirical Investigation of the Relationship between Tourism Receipts and Sustainable Economic Growth in Sri Lanka. *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences (JETEMS)*, 5(7), 131-137.
- Oh, C. O.** (2005). The contribution of tourism development to economic growth in the Korean economy. *Tourism Management*, 26(1), 39-44.
- Ohlan, R.** (2017). The relationship between tourism, financial development and economic growth in India. *Future Business Journal*, 3(1), 9-22.
- Omoush, M. M.** (2018). Time Series Analysis among Tourism, Financial Development, FDI and Economic Growth in Jordan. *International Journal of Economics and Finance*, 10(12), 150-162.
- Özcan, C. C.** (2015). Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı İle Analizi: Türkiye Örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 46, 177-199.
- Pata, U. K.** (2020). Turizm, Finansal Gelişme, Ticari Açıklık ve Sermaye Stokunun Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(4), 151-167.
- Rasool, H., Maqbool, S. & Tarique, Md.** (2021). The relationship between tourism and economic growth among BRICS countries: a panel cointegration analysis. *Future Business Journal*, 7(1), 1-11.
- Sarıdoğan, H. Ö.** (2019). Turizmin Ekonomik Etkileri: Akdeniz Ülkeleri Örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(4), 1308-1315.
- Seetanah, B.** (2011). Assessing the dynamic economic impact of tourism for island economies. *Annals of Tourism Research*, 38(1), 291-308.

- Sezgin, A. Ş.** (2020). Koronavirüs Salgını Sonrasında Turizm ve Bağlantılı Sektörlerde Beklenen Gelişmeler. [Erişim:10.02.2022, https://ekonomi.isbank.com.tr/contentmanagement/Documents/tr10_aa_rapor/2020/BN_Turizm_202005.pdf].
- Shahbaz, M., Benkraiem, R., Miloudi, A. & Tiwari, A. K.** (2019). Tourism-induced financial development in Malaysia: New evidence from the tourism development index. *Tourism Economics*, 25(5), 757-778.
- Shakouri, B., Yazdi, S. K., Nategian, N. & Shikhezai, N.** (2017). International Tourism and Economic Growth and Trade: Variance Decomposition Analysis. *Journal of Tourism & Hospitality*, 6(3), 1-11.
- Şahin, S.** (2021). Uluslararası Ticaret ve Uluslararası Turizm Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği (1970-2019). *Business & Management Studies: An International Journal (BMIJ)*, 9(3), 1060-1075.
- Şimşek, D. & Hepaktan, C. E.** (2019). Ticari Açıklık, İstihdam ve Enflasyon İlişkisi: Türkiye Örneği. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(4), 316-336.
- Tsaurai, K.** (2018). The Role of Financial Sector Development in the Tourism-Growth Nexus: A Case of Southern African Countries. *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 10(3), 100-110.
- UNWTO** (2020). [Erişim: 23.06.2021, <https://www.unwto.org/news/2020-worst-year-in-tourismhistory-with-1-billion-fewer-international-arrivals>].
- Ünlüönen, K., Tayfun, A. & Kılıçlar, A.** (2018). Turizm Ekonomisi, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- World Bank** (2021). [Erişim: 20.04.2021, World Development Indicators | DataBank (worldbank.org)].
- World Travel & Tourism Council's (WTTC)**. [Erişim: 20.06.2021, <https://www.wttc.org/economic-impact/country-analysis/domestic-tourism/>].
- Yalçınkaya, Ö. & Karabulut, K.** (2017). Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Üzerine Dönemsel ve Yapısal Kırılmalı Bir Zaman Serisi Analizi (1965-2016). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(52), 1231-1248.
- Yenişehirlioğlu, E. & Bayat, T.** (2019). The Relationship Between Tourism Income and Financial Development in The Mena Countries. *Journal of Business Research-Turk*, 11(2), 1183-1190.
- Yurtkuran, S.** (2020). Türkiye’de Turizmin ve Finansal Gelişmenin Ekonomik Büyüme Katkısı: Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi Analizi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(5), 1531-1542.

Araştırma Makalesi - Research Article

Ortaçağ'da Ticaret (Yollar, Şehirler ve Ürünler) Hakkında Bir Değerlendirme (Bizans-Avrupa-İslam Dünyası)

An Assessment on Trade (Roads, Cities and Products) in the Medieval (Byzantine-Europe-Islamic World)

Mustafa YILDIRIM^{1*}

Geliş / Received: 23/05/2022

Reviz / Revised: 02/08/2022

Kabul / Accepted: 26/08/2022

ÖZ

Ticaret, ekonomik değer taşıyan malların bir fiyat karşılığında alınıp satılması işlemidir. Bununla birlikte ticareti sadece bu tanımla sınırlandırmak yeterli değildir. Sonuçları itibarıyla ticaret, siyasi, askeri vb sonuçları da beraberinde getirir. Özellikle Ortaçağ'ı düşündüğümüzde İpek Yolu, Baharat Yolu, Kral Yolu gibi yollar adeta ticaret ile bütünleşirken Ortadoğu ve Avrupa topraklarında çok sayıda deniz kıyısındaki liman şehirleri ticaretin can damarı olmuştur. Öyle ki bazı şehirler sadece ticaret endeksli şehirler haline gelmiştir. Venedik, İskenderiye, Marsilya, Amalfi, Antalya bu şehirlerden bazıları olarak gözümüze çarpar. İşte bu çalışmada Ortaçağ'da siyasi ve ekonomik yönden günümüzde coğrafi bir terim olarak "Eski Dünya Kıtaları" olarak adlandırılan Asya, Avrupa ve Afrika bölgelerinde yapılan ticari faaliyetler hakkında bir değerlendirme yapılacaktır. Bu değerlendirmelerde Bizans, Avrupa ve İslam Dünyasının yapmış olduğu ticari faaliyetler değerlendirilecektir. Bu faaliyetlerin hangi şehirlerde yapıldıkları, hangi ürünlerin ticaretinin yapıldığı ve ticari faaliyetler yapılırken hangi yolların kullanıldığı belirtilecektir.

Anahtar Kelimeler- Ticaret, Şehir, Ekonomi, Ticari Yollar

ABSTRACT

Trade is the practice of buying and selling goods of monetary value at a given price. However, it would not be correct to limit trade to this criterion alone. In terms of the results it produces, it is closely related to trade, politics, the military and so on. Such roads as the Silk Road, the Spice Route and the King's Road were almost entirely intertwined with trade throughout the Middle Ages, and numerous port cities in the Middle East and Europe served as the lifeblood of commerce, so much so that some cities were indexed solely by trade. These cities include Venice, Alexandria, Marseilles, Amalfi and Antalya, to name a few. This study aims to examine the trading activities that took place throughout the Middle Ages in Asia, Europe and Africa, now referred to as the "Old World Continents" in terms of a geographical concept related to politics and economics. As a result, the trading activities of Byzantium, Europe and the Islamic world are discussed and evaluated. Information is also provided on where the e trading activities took place, what goods were traded and what roads were used.

Keywords- Trade, City, Economy, Trade Routes

^{1*}Sorumlu yazar iletişimi: myildirimbjk@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-2560-9758>)
Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi ABD Mezunu

I. GİRİŞ

Ticaret, görünüş itibarıyla ekonomiyi ilgilendirirken nedenleri ve sonuçları itibarıyla her zaman devletlerin siyasi yapısını ve halkların sosyal yapısını etkiler. Çünkü antik çağlardan günümüze kadar kurulan devletlerin en temel görevi ve amacı, halkın ihtiyacı olan her türlü yiyecek, giyecek ve bilimum malzemeleri temin etmektir. Aksi takdirde içeride kaçakçılık, bozgunculuk gibi yasadışı yollarla olağanüstü kazançlarla zengin bir sınıf meydana gelebilir. Bu beraberinde içeride oluşabilecek sosyal dengeyi bozup, devletlerin yürütme organı olan hükümetlerini işlevsiz hale getirebilirdi. Bu nedenle devletlerin kendi iç üretimlerinin yanında, içeride halkın ihtiyaç duyduğu tüketim maddelerini tedarik etmenin en önemli yolu ticaret ile mal girişinin yasal yollardan sağlanması yani ithal ürünlerin piyasaya sürülmesidir. Tarih boyunca ticaret, ürünler ihraç edilirken üretimin, ürünler ithal edilirken para kaynaklarının devletin tekelinde bulundurulmasıyla arz-talep dengesinde daima devletleri ve özel kişileri birbirine bağımlı hale getirmiştir. Ancak ticaret, ürünlerin devlete oradan da devletin halkına vermesi olarak bilindiğinden bu devlet işidir denilebilir. İşte ticaret dediğimiz bu kavram, sadece günümüzü değil Ortaçağ'ı da fazlasıyla etkilemiştir. Devletler siyasi ve askeri bakımdan sürekli karşı karşıya gelseler de ticaret sayesinde o dönemde de alışveriş yapılabilmişlerdir. Bu kapsamda Ortaçağ'da ticareti değerlendirdiğimizde dönemin şartlarına bağlı olarak Avrupa, Bizans ve İslam Dünyası üçgeninde yaşanan gelişmeler, birbirleriyle mücadeleden bağımsız şekilde gelişme göstermiştir. Çünkü yapılan ticari faaliyetler devletlerin varlığını devam ettirmesi için ekonomik bir zorunluluktur. İnsan hayatının devam etmesi için gıda, kıyafet vs. ticareti, korunma için güvenlik ürünleri ticareti Ortaçağ'da da zorunluluktur.

II. BİZANS'TA TİCARET

Bizans'ta ekonomik tarih, siyasi tarihten bağımsız değildir. Bu nedenle Bizans'ın ekonomik tarihi üç ayrı dönemde incelenebilir. İstanbul'un kuruluşundan VII. yüzyıldaki Arap fetihlerine kadar olan erken dönem Roma'nın devamıydı. İmparatorluk zengin doğu eyaletlerine sahip olmayı ve deniz aşırı eyaletlerle bağlantıyı sürdürmüş, İstanbul'un bakliyat ihtiyacını Mısır'dan sağlamaya devam etmiştir. Bizans, Müslüman fetihlerinden Malazgirt Savaşı'na kadar ciddi derecede toprak kaybı yaşasa da istikrarlı varlığını sürdürmüştür. X. ve XI. yüzyıllar, Bizans'ın ekonomik bakımdan çok iyi ve gücünün zirvede olduğu yüzyıllardır. XII. yüzyıldan sonra ise Bizans'ın doğusundan gelen Türk akınları, Avrupa'dan Normanlar ve İtalyanların askeri ve ekonomik açıdan düşmanca tavırlarıyla beraber geç dönem veya Bizans'ın ekonomik ve siyasi bakımdan çöküş dönemi başladı. Çöküş döneminde Bizans, daha önceden kontrolünde olan ticaret yollarını kaybetti; yerli tüccar sınıfının gelişimini sağlayamadı. İtalyan tüccarlara verilen ayrıcalıklarla gümrük gelirlerinin büyük bir kısmı yok oldu. Bu durum Bizans'ın ekonomik kaynaklarını olumsuz etkiledi ve diğer vergilerin artırılması gibi gümrük gelirlerinin kaybını telafi edici şekilde uygulamalar getirdikçe bu istikrarsız durum halkın aleyhine oldu. Ticaret konusundaki ayrıcalıklar, Bizans tüccarlarının durumunu olumsuz manada etkiliyordu. İtalyan tüccarlara ayrıcalıklar verildiğinde onlar, eski hükümlere tabi olan Bizans'ın yerli tüccarlarına göre kârlıydı. Bir ticaret sisteminde yabancılara sağlanan ek bir kolaylık, gruplar arasındaki dengeyi çok kolaylıkla ve zamanla daha da olumsuz şekilde bozabiliyordu. Çöküş döneminde kıyılarda ve yakın mesafede bulunan limanlar arasında Bizans gemileri taşımacılık yapmaya devam ediyordu. Ancak Bizans'ın uzak yerlerden yaptığı ticaret, zamanla İtalyan tüccarların hakimiyetine girdi. Öyle ki, Bizans şehirlerinde çeşitli İtalyan tüccarları, Bizans şehirlerinin daimi unsuru olarak kabul edilmeye başladı. (Baskıcı, 2009:200) Aslında Bizans'ın ekonomik durumunu etkileyen ana unsur olarak İslamiyetin ortaya çıkmasını ve Müslümanların Bizans topraklarına fetih hareketlerinde bulunmalarını söyleyebiliriz. Öyle ki İslamiyetin ortaya çıkmasından İstanbul'un Osmanlı Devleti tarafından fethine kadar Bizans sürekli Müslümanlar ile savaşmak zorunda kalmıştır. Bu da ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Tüm bu olumsuz duruma ek olarak Katolik Avrupa'nın Bizans'a düşmanca tavırları da bu ekonomik anlamda çöküşün nedenleri olarak gösterilebilir.

İstanbul'un kuruluşundan VII. yüzyıla kadar geçen sürede başta Mısır ve Suriye olmak üzere Bizans'ın doğu şehirleri uzun mesafe ticaretlerinde önemli bir konumdaydı. En önemli ticaret yolları tam da buralardan yani doğu şehirlerinden geçiyordu. Güney Arabistan malları, Orta ve Kuzey Arabistan'a ya da Ürdün, Şam, Antakya güzergâhındaki yollardan Akdeniz'e ulaşırken, Çin, Hindistan gibi Uzak Doğu malları Hint Okyanusu, Kızıldeniz, İskenderiye ya da Basra Körfezi, Irak, Suriye yolunu takip ediyordu. İpek yolu ise Orta Asya ve Çin mallarını Anadolu ve Suriye'ye gelmesini sağlıyor, Çin ve Hindistan'dan gelen mallara ek olarak Afganistan ve İran mallarının ticareti de yapıyordu. İran'dan geçen İpek yolu, Irak ve Suriye ve Antakya üzerinden Akdeniz'e ya da Tebriz ve Trabzon üzerinden Karadeniz'e ulaşıyordu. Doğu şehirlerindeki bu ticaret, daha çok Arap tüccarların hakimiyetindeydi. Ancak bunun yanında Bizans Devleti'nin görevlendirdiği Bizans tüccarları da bölgede ticaret yapıyordu. (Diehl, 2010:129).

Mısır, Filistin ve Suriye gibi Bizans'ın doğu şehirlerinin VII. yüzyılda Müslümanlara geçmesiyle beraber orta doğudaki ticaret yollarının kontrolü de Müslümanların hakimiyetine girdi. Bu durum Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki ticareti kesintiye uğratmadı. Bizans yönünden İstanbul ile uzak doğu arasındaki ticaretin rotası değişti ve Karadeniz'e kaydı. Orta Asya-Türkistan-Karadeniz yolu Bizans ile iyi ilişkiler içinde olan Hazarların elindeydi. Hazar'ın başkenti İdil'den gelen ürünler, İdil'den İstanbul'a ve İstanbul'dan da Avrupa'nın çeşitli şehirlerine naklediliyordu. Aynı şekilde Çin'den gelen ham ipek de Bizans'a Orta Asya-Türkistan-Karadeniz yollarını takip ederek geliyordu. Karadeniz'deki önemli Bizans limanları arasında Trebizond (Trabzon), Kerasos (Giresun), Oenoe (Ünye), Sinope (Sinop), Amastris (Amasra) ve Herakleia (Ereğli) bulunuyordu. Erken döneme göre biraz kuzeye kayan ticaretin yanında, Afganistan ve İran yolu ile fildişi, kıymetli taşlar ve çeşitli baharatlar gibi Hint malları, İran halıları ve ipekleri ithal ediliyordu. Bu ürünler, Bizans sınırlarında ilk olarak Trabzon'a ulaşıyor, Trabzon'dan da limandaki gemilerle İstanbul'a taşınıyordu. Avrupa'dan ise, imparatorluğa tabi Venedik şehri aracılığıyla köle, kereste, silah ve yünlü kumaşlar getiriliyordu. Akdeniz ve Egede ise Antakya, Kıbrıs, Girit ve Yunanistan ile olan ticaret, İstanbul'un özellikle bakliyat ihtiyacını karşılıyordu. Bu bölgenin başlıca Bizans limanları Seeukeia (Silifke), Attaleia (Antalya), Miletos (Milet), Efesos (Efes), Fügella (Kuşadası), Smürna (İzmir), Fokae (Foça) ve Lampsakos (Lapseki) idi. Orta Bizans döneminde geçerli olan bu yollarda, XI. yüzyıla kadar canlı bir ticaret hakimdi. XII. yüzyıldan itibaren Antalya ve Antakya gibi Akdeniz limanlarını kaybeden Bizans'ın ticaret için elinde sadece Karadeniz kaldı. (Baskıcı, 2009:201)

İstanbul'a Karadeniz yoluyla gelen ürünler, İstanbul Boğazı'nda, Akdeniz ve Ege yoluyla gelen ürünler de Çanakkale Boğazı'nda belli yerlerde gümrük görevlileri tarafından kontrolden geçiriliyordu. Bütün ihraç ve ithal edilen ürünler, "ad valorem" adında %10 gümrük vergisine tabi tutuluyordu. Akdeniz'de Antakya, Antalya, Silifke, Karadeniz'de Trabzon limanlarında ve Ankara'daki gümrük noktalarında ürünlerin kontrolleri sağlanıyordu. Gümrük vergisi düzenlemeleri, her limanda ve gümrük noktasında gemilerin ve kervanların hangi ülkeye ait olduğunu, yüklerinin değerini belirleyecek gümrük görevlisi istihdam edilmesini zorunlu hale getiriyordu. VII. yüzyıla kadar İstanbul'da bulunan gümrükten yüksek rütbeli bir memur sorumluyken, daha sonra, yerel gümrük memurları olan ve önemli ölçüde ayrıcalığa sahip olan "kommerkiarioslar" sorumlu olmaya başladı. (Baskıcı, 2009:202)

Bizans'ta ticaret, özel kişilerin elinde olsa da üstünlük hep devlette idi. Devlet, buğdayı satın alırken bol miktarda alır, bunları saklamak için ambarları kullanırdı. Daha sonra bir bölümünü ekme yapımında kullanılması için fırıncılara verir, bir bölümünü orduya ayırır, geri kalanını da ürünlerde kıtlık yaşanabileceği göz önünde bulundurularak saklanırdı. Kasapların Nikomedis ya da Sangariostan'a (İzmit-Sakarya) gidip İstanbul için hazırlanan domuz ve koyunları satın almaları ve gizlice müşterilerine satmaları yasaklanmıştı. (Seignobos, 1960:52).

Ürünlerle ilgili fiyat, kalite vs gibi bilgileri açıklamak ve bunları defterlere geçirmek bir zorunluluktur. Fırıncıların yanında ekmeğin gramajını ve meyhanecilerin yanında da şarabın ölçüsünü ayarlayan görevliler bulunurdu. Ürünlerin fiyatlarının ayarlanmasında vali, son sözü söyleyen taraf olurdu. Aslında bu denetim ve fiyat belirleme ile en büyük tüccar devlet oluyordu. Ekmeğin için tespit edilen fiyatın fırıncıların mısır için ödediklerinden düşük olduğu zamanlarda aradaki farkı devlet sübvansede ederdi. Bizans'ta en önemli ticari mallardan biri de lüks tüketim malzemeleriydi. Lüks tüketim malları devletin tekelindeydi. Özellikle ipekten yapılan ürünleri üreten önemli işyerleri, İstanbul'daki Büyük Saray'ın çevresindeydi. Çin'den Bizans'a İpek yolundan gelen ve kervanlarla taşınan ipek, Bizans'ta imparatorların kontrolünde olan tezgâhlarda işlem görek kumaş haline getirilirdi. (Seignobos, 1960:53).

Bizans'ta tüccarlar, ticaret alanında başlangıçta uzmanlaşmamıştı. Fakat büyükşehirlerde ticari faaliyetlerini kısıtlama eğiliminde olmaları, tüccar birliklerinde uyuşmazlıklara neden oldu. Kumaş, deri, yün, kürk, şarap, baharat gibi ürünler için bağımsız tüccar birlikleri sınıfı ortaya çıktı. Bu tüccar birlikleri, işlerini yürütmek için büyük hanları tercih ediyorlardı. Daha sonra devlet, ticaret ve sanayi endeksli ürünler için beş yılda bir toplanan "altın ve gümüş vergisi" getirdi. Bu vergiye tabi tutulan tüccarlar, ticari faaliyetlerinden yavaş yavaş vazgeçmeye başladılar. Bunun önüne geçmek için Bizans, sosyal şartlarla meslekleri "zorunlu ve babadan oğula geçer" kuralını yürürlüğe koydu. Diğer taraftan VI. Leon hükümdarlığı döneminde tüccar sınıfını zenginleşmiştir. Bu zenginleşmenin etkisi Bizans sarayında da kendini göstermiştir. (Yeranimos, 1995:53-54)

Bizanslı tüccarlar, ticaretle ve denizyolu taşımacılığı ile uğraşan yabancı tüccarlar için en önemli ortaklardandı. Bizans'ta yaşayan bu tüccarlar, İstanbul'un çok kazanan sınıfların arasında mütevazı bir yerde duruyordu. Soylularla bu tüccarlar arasında çok ciddi bir ayrım bulunuyordu. Soylular için meslek sahibi olmak ve ticaret yapmak küçümsenecek bir durumdu. Yine de 960'tan 1080'e kadar şehirde zamanla "orta sınıf" olarak ortaya çıktılar. Bizans İmparatoru, XI. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan bu yeni sınıfa senatoda temsil edilmesinin yanı sıra terfi etme hakkını da verdi. Fakat bu durum uzun sürmedi ve 1081'de bu sınıfın senatoda

temsil edilmesi elinden alındı. Daha sonra senatörlerin her türlü ticari faaliyet men edilmesi kararlaştırıldı. Ticaret de olduğu gibi zanaat işleri de özel kişilerin kontrolündeydi fakat devlet her zaman öncelikliydi. (Kaplan, 2001:80) Dolayısıyla ticaret, zanaat gibi gelir getiren işler bireyler tarafından yapılsa bile öncelik ilk başta devletindir. Yani gelir getiren bir kaynağın ilk kazananı her zaman devlet olmuştur. Bu kuralın Bizans için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bizans Devleti bunu yaparken kimi zaman vergi toplamış kimi zaman da bireyleri ticarete teşvik etmek için halka çeşitli imkanlar sunmuştur.

III. YUNANLI, SURIYELİ, YAHUDİ VE İTALYAN TÜCCARLAR

Bizans başkenti İstanbul, özellikle İstanbul'un yağmalandığı IV. Haçlı seferine kadar aralarında din birliği olduğundan Hıristiyan Avrupa'dan gelen tüccarların uğrak yeri olmuştur. Ancak bunun yanında Ortadoğu ve Doğu'dan gelen tüccarlar da İstanbul'a uğramışlardır. Bu tüccarların en eskileri ise Suriyelilerdir. VIII. yüzyıldan beri Suriyeli tüccarların çoğu Müslüman olmasından dolayı, başkent İstanbul'da ibadetlerini rahatça yapınlar diye en azından bir cami bulunuyordu. Bu durum diğer yerlerden gelen Müslüman tüccarların, örneğin Mısırlıların gelmesini kolaylaştırıyordu. X. yüzyıldan itibaren bu defa İstanbul'a Ruslar gelmeye başladı. Ruslar, Avrupalıların İstanbul'a gelince konakladığı Hagia Mamas (Dolmabahçe) semtinde kalıyorlardı. Bizans, Rus tüccarların silahsız olmak şartıyla elliye geçmeyecek şekilde gruplar halinde İstanbul'a girmelerine müsaade ederdi. (Kaplan, 2001:78)

X. yüzyıldan sonra İstanbul'da Venediklilerin sayısı çoğaldı. Haliç'te evler ve kilise inşa ederek kendilerine has bir mahalle oluşturdular. Yine aynı şekilde Yunanlı tüccarlar da İstanbul'da yaşamaya devam ediyorlardı. Ancak Yunan tüccarlar, Doğu ile Batı arasındaki ticari ilişkilerde hiçbir dönemde Suriyeli tüccarlar gibi etkili olamadılar. Yunanlılar daha çok İtalya'da ticari ilişkiler de bulunmuşlardır. Akdeniz ticaretinin çok büyük bir kısmı Suriyeli ve Yunanlı tüccarların kontrolündeydi. Bu tüccarlar Akdeniz'de genelde Çin'den gelen ürünlerini Avrupa'ya, Kızıldeniz çevresine ve Hint Okyanusu kıyılarına ise Avrupa'dan gelen ürünlerin taşıyıcılarıdır. (Bekin, 1981:32-33)

Ticaret konusunda önemli başarılar sağlamış diğer halk Yahudilerdi. Bu başarıyı ticaretin olduğu yerlerde koloniler kurarak kazanmışlardır. Babil, İskenderiye, İtalya, Sardinya, Güney Fransa vs. bölgelerde bulunan Yahudi kolonileri, tekstil, kervanlar, nehir taşımacılığı, köle ticareti, cam endüstrisi ve altın işçiliği gibi alanlarda çok ilerlemişlerdir. İpek işlemeciliği ve ipek boyamacılığı konularında da ihtisaslaşmışlardır. (Bekin, 1981:32-33). Uzun mesafeli ticaret yapan Yahudi tüccarlar, sadece kendilerine ait ticari eşyaları değil aynı zamanda küçük çaplı ve sınırlı imkana sahip olan müteşebbislerin mallarını da taşırlardı. Bu tür ortaklıklar beth dinler¹ tarafından takip edilirdi. Yahudi ticaret adamları ticari bir sefere çıkmadan önce beth dinin huzurunda devir teslim tutanağı hazırlardı. Hindistan, Çin gibi uzak memleketlerden dönen tüccarlar, müşterisinin kâr payı ile ilgili dökümanları beth dine sunar ve beth din huzurunda tüccar-müşteri ilişkisi hem resmiyet kazanır hem de kayıtdışı önlenmiş olurdu. (Arslantaş, 2007:215).

Yahudilerin, Yahudi olmayanlarla ticari ilişkileri İslamdan sonra başlamıştır. Bu konularda spesifik örnekler oldukça kıymetlidir. XII. yüzyıla ait dökümanlarda cam ve seramik ticareti yapmak isteyen biri Yahudi diğeri Müslüman iki ortak birlikte ticari ortaklık yapmışlardır. Aynı şekilde yine XII. yüzyıla ait bir başka belgede Yahudi bir tüccar, Hindistan'dan gelen kızılgaç bitkisini İskenderiye'deki oğluna Müslüman müşterisine ulaştırmak üzere bölgeye göndermiştir. XI. yüzyıla ait bir belgede ise Yahudi sinagoguna ait bir evin Müslüman bir müşteriye kiralandığından bahsedilir. (Arslantaş, 2007:344).

X. yüzyılda, Yunanlıların ile Arapların ticareti çok büyük ilerleme gösterdi. Kuzeyde Trabzon, güneyde ise Antakya ve İskenderiye Yunan-Arap ticaretinin yapıldığı önemli merkezlerdir. Bu şehirlerde yapılan ticaret Akdeniz ve Karadeniz yolu ile İstanbul'a taşınyordu. Ancak Avrupa'da hiçbir ülke, İtalyan tüccarlar kadar Doğu ürünlerini ithal edemiyordu. Bunun bazı nedenleri bulunuyordu. Birincisi; İtalya, coğrafi konumundan dolayı Doğu dünyası ve Bizans ile çok güçlü ilişkiler kurmuştu. İkincisi ise; İtalya'nın güneyi, Ravenna ve Kuzey İtalya'daki Venedik Yunan hakimiyetinde idi. 875'te Salerne, Gaete ve Amalfi prensleri Sarrasinlerle Roma'ya karşı bir ittifak yaptılar. Yunanların desteğini de arkasına alan bu üçlü ittifak, Roma'ya ağır hasar verdi. Özellikle Amalfililerin böyle bir eylemde bulunmaları Yunanların takdirini kazandı ve Amalfililer siyasi bakımdan Yunanlara bağlı olduğunu göstermiş oldu. Amalfililerin siyasi bakımından Yunan İmparatorluğuna bağlı olması, Amalfi'de yaşayan çok sayıda kişinin Yunan İmparatorluğunun ordusunda görev almalarını sağladı. Ayrıca Amalfi'den çok sayıda tüccar da yurttaş olarak İstanbul'a yerleşti ve açtıkları dükkanlarında ticari faaliyetlerine devam ettiler. (Yeranimos, 1995:53)

¹ Yahudilerin herhangi bir sebepten dolayı mahkemeye başvuru yapmalarının ardından Roma İmparatorluğu'nun hâkim olduğu şehirlerde bu mahkemeleri ilga etmesinden sonra oluşan üç kişiden oluşan hahamlık mahkemesidir. (Arslantaş,2007, s.205).

Bizans için İtalyan tüccarların özel bir yeri vardı. Hıristiyan olmasından dolayı İtalyan tüccarların özellikle Amalfi ve Venediklilerin Bizans başkentinde yerleşme hakları bulunuyordu. Bu yerleşme haklarını kullanan tüccarlar, Haliç'te kendilerine has yapılarıyla XII. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu durum Venediklilerin 1172'de İstanbul'dan çıkarılması, İtalyan tüccarların 1181'de öldürülmesi ve Venediklilerin para karşılığı savaşmak için tuttuğu haçlılar tarafından 1204'te İstanbul'un yağmalanmasına kadar sürdü. (Kaplan, 2001:79)

IV. AVRUPA'DA TİCARET

Avrupa'nın batısındaki ticari faaliyetler, şehirlerin bir dereceye kadar önemini kaybedip halkın köylere yerleşmeye başlamasıyla birlikte malikânelerin kurulmasına zemin hazırladı. Ekonomik yapısı kendi kendine yeten malikânelerin bu şekilde örgütlenmesi, ticari faaliyetleri yürütürken tüccarlara olan bağımlılığı asgari düzeye indirdi. Bu durum uzmanlaşmış ve mesleği tüccarlık olan sınıfı ortadan kaldırdı. IX. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa, her bakımdan tarımsal bir topluluk gibi gözükmekteydi. Ticaret bu dönemde en düşük seviyeye kadar inmiştir. Bu devirde Kilise, yardımsever Hıristiyanların yaptığı vakıflar, yardımlar ve bağışlarla zenginleşmiştir. Böylece Kiliseye maneviyat kazandırılmış ve Kilisenin nüfuzu her alanda artmıştır. Dönemin en büyük mali kurumları en zor zamanlarında prenslere geri ödenmesi koşuluyla para verdiler. Kilisenin yüksek faizle borç vermek ve ticari karlar sağlamak yolundaki gayretlere karşı kin duyması bu nedendir. (Huberman, 2000:23) Dolayısıyla tüccar sınıfını ortadan kaldırmak, ticari faaliyetleri kısıtlamak veya durma noktasına getirmekle eşdeğer olduğundan kutsallık atfedildiğinden Kiliseyi ayakta tutmak için çeşitli yollar aranmasına neden olmuştur.

V. ile XI. yüzyıllar arasında Avrupa'da halkın mal varlığının yatırıma dönüşmesini sağlayacak bir mekanizma mevcut değildi. VIII. yüzyıldan itibaren Akdeniz havzasındaki İslam fetihleri ile birlikte Avrupa'nın ticaret yollarının kesilmesiyle beraber Avrupa'da hem ticaret önemini kaybetmeye hem de tüccar sınıfı ortadan kaybolmaya başlamıştır. Bunun sonucunda da şehir hayatı önemini kaybetmiştir. VIII. yüzyılda Avrupa'da altından yapılan paraların basılamaması, her türlü alışverişin gümüş ya da bakırdan yapılan küçük paralarla yapılması toplumun her kesiminin fakirleştiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Zamanında Akdeniz ile Doğu'ya ve Afrika'nın kuzeyine ekonomik anlamda mecbur olan Avrupa, İslam fetihleri ile Akdeniz ve Kuzey Afrika'dan daha çok Ren nehri üzerinden Doğu'ya ve İskandinavya'ya yayılabildi. (Barkan, 1953:40)

Ortaçağ toplumlarının ortak özelliği ekonomik bakımdan tarıma dayalı olmasıdır. Fakat sanayinin de ekonomiye katkısı yadsınamaz bir gerçektir. IX. yüzyıldan sonra Avrupa'da sanayi alanında iki mühim değişim oldu. X. ve XII yüzyıllar arasında endüstri alanındaki faaliyetler, zamanla malikânelerden yeni kurulan ve gelişen şehirlere kaydı. Yaklaşık üç yüz yıl süren bu dönemde madencilik, taş ocakçılığı gibi işler büyük ölçüde şehirlere has ekonomik bir faaliyete dönüşmüştür. Bu üretim işleri, bu işleri mesleği olarak gören, alanında uzmanlaşmış kişiler tarafından yapılmaya başladı. Belirli alanlarda uzmanlaşan bu kişiler, üretim faaliyetlerini zamanla artırarak daha geniş kesimlere hitap etmeye başladılar. Özellikle pamuk, keten gibi dokumacılık sektöründeki ürünler zamanla sadece uzak mesafedeki panayıra ve pazarlar için yapılmaya başlandı. Bu değişim beraberinde sanatkâr ile tüketici arasında tüccarın bulunması zorunlu hale getirdi. Ticaret alanındaki bu gelişmeler, ticari kurumların ve yeni düzenlemelerin ortaya çıkmasına neden oldu. Dönem dönem belirli yerlerde pazarlar, panayırlar ve fuarlar kurulmaya başlandı. Bir süre sonra fuar ve düzenli pazarların yerini -daha canlı faaliyetlerde bulunulması için- şehir ticaret merkezleri aldı. Avrupa'da Kuzey denizlerinde özellikle İskandinavya ve Baltık Bölgesi'nde ise ticaret büyük çapta gelişme göstermekteydi. Ancak ticari faaliyetler gelişme gösterirken diğer taraftan da bölgede illegal faaliyetlerde bulunan tüccarlar da mevcuttu. Illegal faaliyetlerde bulunan bu tüccarlar, ilk olarak bölgede yaşayan Vikinglerin şehirlerini ve manastırlarını yağmalamışlar ardından da yağmaladıkları malları pazarlarda ve panayırlarda satmışlardır. Batı Avrupa buna rağmen kürk, balık, deri, hububat, kereste ve demir gibi İskandinav ve Baltık bölgesine ait ürünleri elde etmiştir. Liman şehirlerinin kıyı ticaretine bağlı bir şekilde büyümesi, belli yerlerde pazar ile panayırların kurulması, ekonominin giderek paraya bağımlı hale gelmesi ve ticari yöntemlerde görülen bazı ilerlemeler, Avrupa'da ticari büyümenin göstergelerindedir. (Barkan, 1953:41). X. yüzyıldan sonra Avrupa'nın değişen yapısı, ticaretin yanında birçok sosyal yeniliği de ortaya çıkarmıştır. Bu yeniliklerin birisi; köylerde yaşayan soylular ile köylüler arasında oluşan büyük seviye farklarıydı. Fakat XI ile XIII. yüzyıllar arasında önceden görülmemiş bir sınıf ortaya çıkmıştır. Burjuva olarak bilinen bu sınıf, köylülerden üstündü fakat soylulardan aşağıdaydı. Bu sınıfın etkisinden olsa gerek Avrupa, diğer toplumlardan farklı bir yapıya kavuşmuştur. (Seignobos, 1960:144).

XII. yüzyıldan sonra ağır malzemelerle yapılan ticaret gelişmiştir. Özellikle Alman denizciler, Kuzey ve Baltık Denizleri yoluyla Kuzey Ülkelerinden inşaat kerestesi, katran, patos ve kürk gibi kuzeye özgü ürünlerin ticaretini yapmaya başladılar. Ürünlerin alım-satımı her yıl düzenlenen panayırlarda tüccarlar tarafından yapıyordu. Tüccarların yol boyunca zarar görmemesi için, tüccarın bulunduğu ülkenin prensi tarafından "geçiş

tezkeresi” veriliyordu. Tüccarların kendi aralarındaki problemleri ise tez iş gören mahkemeler tarafından çözüme kavuşturuluyordu. Bu tarz mahkemeler genelde ticaret işleri için kullanılıp diğer uyuşmazlık mahkemelerine göre daha yoğundu. (Seignobos, 1960:155-156) Bu mahkemelere geniş bir pencereden baktığımızda çok katı olmadığı görülmektedir. Ticaret ile ilgili konularda mahkeme ve ceza konusunda en sert toplumlardan biri Moğollar olmuştur. Moğollar’da ticaret, halkın en önemli geçim kaynağı durumundaydı. Özellikle yerleşik toplumlarla olan ticaret devlet için “*can suyu*” görevindeydi. Moğollar, ticareti yaygınlaştırmak ve toplum içinde kâr-zarar dengesini sağlamak için üç kez iflas edeni idama mahkum etmiştir. (Doygun, 2021:56). Verdiğimiz bu son örnek bize Avrupa’da ticaret mahkemelerinin cezalarının hafif olduğunu göstermesi bakımından son derece kıymetlidir. Aslında yukarıda değindiğimiz mahkemelerin çabucak iş görme çabasında olması bize ekonominin canlandırılması ve ticaretin canlı tutulmaya çalışıldığını göstermektedir. Yani yabancı veya yerli bir tüccarın ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirmek için mahkemeler yerine pazarlarda, panayirlarda daha çok zaman geçirmesi gerekir. Anlaşmazlık durumunda mahkemelerde vakit geçirmek tüccarlar için kabul edilemezdi. Bu durumda tüccarın bir daha o bölgede ticari faaliyette bulunması düşünülemezdi.

Ticari yönden Avrupa’da zengin bir diğer bölge de İber Yarımadasıdır. 7. Yüzyılda İslam Fetihleri ile başlayan süreçte günümüz İspanyasının şehirleri ticari anlamda büyük aşama kaydetmişlerdir. Öyle ki İspanya’nın bazı şehirleri ticaret, sanat, şehircilik anlamında “çağının çok ötesinde şehirler” olarak kayıtlara geçmiştir. Örneğin Sevilla şehri zeytinyağı ticaretinde en önemli şehirlerdendir. Bu konuda dönemin ünlü bilim adamlarından Er-Razi “*Sevilla zeytinyağını ihraç edemezse onu depolamak imkânsız olduğu için hepsi boşa gider*” diyerek Sevilla’nın ziraî ürünlerinin bölgenin ticaretinde önemli yer kapladığını belirtmiştir. Akdeniz kıyısındaki Malaga şehri’de meyve ve sebze ticaretinde İspanya için son derece kıymetlidir. (Karataş, 2020:87-88).

V. İSLAM DÜNYASINDA TİCARET

İslamiyetle birlikte Hz. Peygamberin İslamiyetten önce ticari faaliyetler ile ilgilenmesinin bir avantajı olarak ticari faaliyetler Hz. Peygamber döneminde bir düzene konulmuştur. Bu düzen ile birlikte ticaret, Arabistan Yarımadasından Suriye’ye kadar güvenli bir şekilde yapılmıştır. Medine’de bir mescid inşa eden Hz. Peygamber mescidin yanında bir çarşısı da Müslümanların Medine’de ticaret yapmasını kolaylaştırmak için düzene sokmuş ve buradaki vergiyi kaldırmıştır. (Kılıç, 2004:55) Hz. Ömer dönemiyle birlikte sınırlar genişleyince ticaretin yapılabileceği alanlar da genişlemiş oldu. Hz. Ömer döneminde her türlü ticaretten vergi alınmaya başlandı. (Fayda, 1984:172).

İslam dünyasının Avrupa üzerindeki nüfuzu; o dönemki Avrupa’nın durumunu göz önünde bulundurursak Avrupa’nın ne derece İslam dünyasına bağlı olduğu karşımıza çıkar. Hac ibadeti sayesinde Müslümanlar dini birliklerini korurken, İslam şehirleri arasında da ticaret bağlarını da maddeten sağlamlaştırmışlardır. İslam denizciliğinin IX. yüzyılda en geniş sınırlara ulaşmıştır. Hint Okyanusu’na yapılan seferlerle birlikte Afrika’nın ve Asya’nın Müslüman olmayan liman şehirleri ile ticari ilişkiler artırılmıştır. İran-Suudi Arabistan arasındaki Basra Körfezi, Hint Okyanusu’ndaki ticari faaliyetlerin en önemli durağı idi. Basra Körfezi’ndeki Basra ve Ubulu, körfezin güneyinde ulunan liman şehirleri, İslamiyetten önceki dönemlerde dahi çok önemliydi. Akdeniz’deki ticari hareketler ise, Akdeniz’in İslam Dünyasına ait kısımlarında yoğun şekilde yapılmıştır. Akdeniz’deki Hristiyan limanları ise daha ziyade askeri özellik taşıyordu. (Nicol, 2000:407). Müslümanların Ortadoğu ve Avrupa istikametinde fetih hareketleri, ticaret için kullanılan deniz ve kara yolları üzerinden devlete ve halka geçimlerini sağlayacak kaynaklar sağlaması bakımından önemlidir. Bu nedenle Müslümanlar, fetihler yaparken özellikle ticaret yapılabilecek şehirleri göz önünde bulundurmıştır. Kudüs, Şam ve Bağdat şehirlerinin fethi bu konuda görüşümüzü destekler niteliktedir.

Müslüman tüccarlar, X. yüzyıldan itibaren Afrika’nın doğu sahillerinde altınları ile meşhur olan Sufala’ya ulaştılar. Halifeliğin başkenti olan Bağdat, şehrin güneyindeki Basra Körfezi’ne Müslümanların büyük deniz ticaretlerindeki önemli yerlerden olan Irak’taki geniş su yolları ile bağlanıyordu. Bağdat’ın doğu-batı ekseninde yapılan ticari faaliyetlerin en önemli aktarma duraklarından biri olmasından dolayı Basra Körfezi’nden Hindistan’a yapılan ticari seferler, ticari faaliyetleri sürekli canlı tutuyordu. Bağdat’taki büyük tüccarlar, bu seferler ile Çin’de üretilen ipekler, Hindistan’ın kekik, nane, biber gibi baharat ürünlerini Kala’nın çeşitli kereste, tahtalarını vs. alıp ticaret şehirlerinden geçerek satmak için Avrupa’ya götürüyorlardı. Afrika’da üretilen ürünler de aynı şekilde geliyordu. Fildişleri ise Habeşistan’ın, Aden körfezinde bulunan Zeyla limanından yükleniyordu. (Nicol, 2000:407-408). X. yüzyıl ile birlikte doğu-batı aksında ticaretin geliştiği en önemli yol İpek Yolu olmuştur. Eskiçağ’da Çin’den Anadolu ve Akdeniz kıyılarına uzanan bu yol Abbasiler dönemiyle beraber yeni ticaret merkezlerini ortaya çıkarmıştır. Hulvan, Rey, Buhara, Semerkant üzerinden Çin’e uzanan ticaret yolunda ticari merkezler haline gelmiştir. İpek Yolu’nun geçtiği güzergahta bulunan şehirler, Antakya, Membiç, Hemedan, Rey, Nişabur, Merv, Belh ve Kaşgar’dır. (Bozkurt, 2000:369). İşte Bağdat bu

yolun merkezi konumundaydı. Bağdat'ın ticaret için transit geçiş yolu üzerinde olmasından dolayı Bağdat'ın fethi daha önemli hale gelmiştir. Öyle ki şehrin coğrafi olarak önemli bir konumda bulunması Abbasiler döneminde başkent olmasını sağlamıştır.

X. yüzyıldan itibaren Müslümanların yayıldığı diğer alan ise Mısır olmuştur. Mısır ticaretinde de en önemli noktalar Kahire, İskenderiye, Dimyat ve Tinnis olmuştur. Tüccarlar, Mısır'a ulaşmak için ilk olarak liman şehri İskenderiye'ye ulaşırdı. Tüccarların ticaretin canlı olmasından dolayı ulaşmak istedikleri ilk şehir her zaman Kahire olmuştur. Kahire dışında tüccarlar, Dimyat ve Tinnis'te de ticaret yapmaya çalışmışlardır. XI. yüzyıl ile birlikte Mısır'a getirilen ürünler, güneyden Kızıldeniz, kuzeyde İskenderiye'den geçerek Kahire'ye ulaştırılırdı. Bu durum Kahire'nin ticaret hacminin büyük olmasından dolayı Kahire'de tüccar bayileri kurulmuştur. (Yılmaz, 2016:28-29). Yukarı da belirttiğimiz gibi Kahire, Mısır için olmazsa olmazdı. Bunda şehrin nil havzasında bulunması ve bölgede hüküm süren devletlerin başkent olarak kullanılabilir coğrafi konumda olmasının etkisi büyüktür. Burada diğer Mısır şehirlerinin gelişmesini, büyümesini sağlayan en temel faktörün Kahire olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

İslam dünyasının en önemli ticaret noktalarından birisi de Suriye ve Filistin bölgesidir. Bu bölgede kutsal yerlerin varlığı dini turizmi daima canlı tutmuştur. Gerek deniz gerekse kara yoluyla Avrupa'dan gelen Hristiyanlar hacı olmak için Kudüs'e ulaşmaya çalışmışlardır. Aynı şekilde Anadolu'dan Mekke ve Medine'ye hac görevini yerine getirmek için giden Müslüman hacılar da Dımaşk ile birlikte Kudüs'ten geçerek Mekke ve Medine'ye ulaşıyorlardı. Bu nedenle ticaret, özellikle hem Hristiyan halkın hem de Müslümanların karşılaşma noktası olmasından dolayı Kudüs'te çok canlı idi. Dımaşk ise Müslüman hacıların birleşme noktası görevi görüyordu. Bu ticari faaliyetlerin neticesinde hem Dımaşk'a ve hem de Kudüs'e bol miktarda ürünler giriyordu. Cerablus, Beyrut, Sur ve Akka limanları Dımaşk ile Kudüs'e deniz yoluyla gelen ticari eşyaların taşınmasında önemli bir görev üstleniyordu (Heyd, 1975:48; Kramers, 1934:40; İbn Cübeyr, 2003:57). Suriye ve Filistin bölgesinin ticareti genel olarak pazar ve panayırlara dayanıyordu. Her gruptan tüccar, pazar ve panayırlarda bir tezgah kurar ve akşam olsa bile genel olarak tezgahtaki ürünler bitince evlerine dönerlerdi. Suriye ve Filistin'in şehirlerindeki ticari dükkânlar, caddenin sağ ve solu boyunca uzanırdı. Bölge şehirlerine gelen tüccarların konaklaması için ayrılan hanlar, büyük çarşılar şeklindeydi. Bu çarşı ve depolara "*el-Fenadik veya el-Kayasır*" ismi verilmiştir. Tüccarlar, konakladıkları bu hanların alt katlarına ticari ürünlerini koyup ve hanların üst katlarını da geceyi geçirmek için kullanırlardı. Odalarını kilitlemek için rum kilidi kullanırlardı. (Hasan, 1985: 269) Açıkçası Suriye ve Filistin için ekonomik canlılığın sağlanmasının en önemli yolunun dini turizm olduğu söylenebilir. Dini turizm aracılığıyla bölgede ticari faaliyetler yoğun şekilde yapılmıştır.

İslam dünyası ile Hristiyan dünyası arasındaki ticaret de Yahudilerin önemi büyüktür. Çünkü Yahudiler, sadece ticaretle uğraşıp iki medeniyet dünyasında da serbestçe ticaret yapabiliyorlardı. Yahudi tüccarlar Fransa'nın güneyindeki Marsilya gibi liman şehirlerinden deniz yolu ile Mısır'a giderek Mısır'dan da Hindistan ve Çin'e giderlerdi. Yahudi tüccarlar, bazen rotalarına İstanbul'u da koyarak İstanbul'a uğrarlar, Bizans'tan ipekler, Doğu'dan Rusya yolu ile gelen silahlar ile kürkleri ve misk, kâfur, kimyon gibi maddelerin de ticaretini yaparak Avrupa'ya götürmüşlerdir. İslam Dünyasının Avrupa ile ticaret yapmasını sağlayan bir diğer yol ise, Hazar Denizi ile Bizans arasında yaşayan Hazarların ve Rusların milletleri idi. Bu milletlerin Orta Avrupa ile ticaret bağı çok güçlü durumdaydı. X. yüzyılda Bizans'ın elinde Trabzon, Müslüman ve Yunan tüccarların bir araya geldiği en önemli şehirdi. Trabzon'da o dönem çok sayıda Müslüman tüccar yaşamıştır. Müslüman seyyahlar ve tüccarlar VIII. yüzyıl ile beraber İstanbul'da ve İtalya'nın ticaret şehirlerinde bulunmuşlardır. İslam sanayisinin temelini mensucat oluşturmuştur. İslam âleminde Avrupa'ya en çok ticareti yapılan mensucat ise Bağdat'ta yapılan baldaçın olup Musul ve Dımaşk üzerinden Avrupa'ya ihraç edilmiştir. Ayrıca portakal, limon, kayısı gibi meyveler, ıspanak, enginar, safran gibi sebzeler çivitotu gibi maddeler ticareti yapılan diğer maddelerdir. Kâğıt imalatı da Avrupa'ya XII. yüzyılda İslam âleminde geçmiştir. (Nicol, 2000:407-408).

VI. TİCARET ÜRÜNLERİ

Devletlerin sahip olduğu coğrafi konumlar önem bakımından her devlet için aynı değildir. Coğrafi farklılıklar, dağ, ova, plato gibi yüzey şekilleri, maki, tundra, savan gibi bitki örtüleri, büyükbaş ve küçükbaş hayvan, balık gibi hayvan varlığı, iklimler, madenler vs devletlerin medeniyetinin gelişmesinde önemlidir. Coğrafi farklılıklar sayesinde bölgeler arası ürün çeşitliliği sağlanır. Örneğin yağmurun bol olduğu yerlerde buğday, pamuk yetişmediği gibi suyun olmadığı yerde de balık ticareti yapılmaz. İşte bu sebeple coğrafya, insanların yaşam biçimlerini etkilemiştir. (Denk, 2006:56) Bizans'ta üretilen ticari ürünlerin bazıları uluslararası ticarete açık iken (buğday, şeker) bazı ürünler de dış ticarete kapatılmıştır. Sanayi öncesi toplumlarda buğday, kereste, demir gibi ürünlerin ticareti yasak olduğundan Bizans'ta da bu ürünlerin ticareti yasaktı. Yine Rum Ateşi ve ipek ticaretini yapmak Bizans'ta yasaklanmıştır. (Denk, 2006:56-57) Avrupa'da VII. yüzyıl ile başlayan

ve XI. ve XII. yüzyıllardaki süreçte niteliksel anlamda ticaret gelişme göstermiştir. Bunda tarım ve madencilik gelişmesi, yerleşim alanlarının oluşturulması, zanaat ile uğraşan insanların sayısının artmasının katkısı büyüktür. Doğu'dan gelen fildişi, kıymetli taşlar, inciler özellikle İtalyan tüccarlar arasında yaygın olarak yapıyordu. (Eco, 2016:198). İslam Dünyasında Hz. Ömer zamanında Suriye ve Filistin bölgesi, Emeviler zamanında Afrika'nın kuzeyi, Abbasiler döneminde de Irak coğrafyasında hakimiyet sağlanmasıyla birlikte İslam dünyası Avrupa-Bizans-Doğu (Çin-Hindistan) arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Bu durum İslam dünyasının zenginleşmesine neden olmuş ve yeni yerlerin fethi konusunda Müslümanları ilerlemeye teşvik etmiştir. Öyle ki ele geçirilen ganimetler bazen bir şehir bazen bir toprak parçası olması nedeniyle fetih hareketleri Afrika, Asya, Anadolu coğrafyalarında artarak devam etmiştir. Tablo-1'de gösterilen ürünler, İslam Dünyası-Avrupa-Bizans arasında yapılan ürünlerden bazılarıdır.

Tablo 1. Bizans, Avrupa ve İslam Dünyasında Ticareti Yapılan Ürünlerden Bazıları

Zirai Ürünler	Endüstri Ürünleri	Ham ve Yarı Ham Endüstri Ürünleri
Buğday Ticareti Şeker Ticareti	Kâğıt Ticareti Boya Ticareti Maden Ticareti Dokuma Ticareti Cam Ticareti Silah Ticareti	Kereste Ticareti Pamuk, Yün Ticareti İpek ve İpekli Kumaş Ticareti Şap Ticareti Altın Ticareti Canlı Hayvan Ticareti Köle Ticareti Bakır, gümüş Ticareti Rum Ateşi

Kaynak: (Denk, 2006)

VII. IX. VE X. YÜZYILLARDA ÖNEMLİ TİCARİ MERKEZLER

Devletlerin, ticaretteki amaçları bir ürünü üretip iç veya dış piyasaya satmaktır. Bununla beraber ihrac edilmesinde hem iç piyasada hem de dış piyasa da şehirlerin jeopolitik bakımdan konumları önemlidir. Bizans, önemli ticaret şehirlerinin büyük kısmına hakim olmakla birlikte, bu şehirlerden bazılarını savaş ve anlaşmalar sonucu kaybetmiştir. VII. yüzyıldan sonra Bizans, Akdeniz havzasındaki önemli ticari merkezler kaybetmiştir. Ancak Akdeniz'de bulunan diğer devletlerle olan ticari ilişkilerini devam ettirmiştir. Bizans'ın sahip olduğu konumun bu ticari ilişkilerin devam etmesinde rolü büyüktür. (Denk, 2006:76). Avrupa'da ise Akdeniz'in Avrupa ile bağlantısı koptuktan sonra Batı Avrupa'da ekonomik ilerlemeler durma seviyesine inmiştir. Normandiya'nın Rollo'ya itaat etmesi, kuzeyden gelen İskandinav akınlarının durması ile Slav ve Macarların Batı Avrupa'ya doğru ilerlemesinin durdurulması ile Avrupa rahat bir nefes almıştır. Böylece Avrupa'ya saldırılar sona ermiş gelişime açık bir Avrupa'nın oluşumuna zemin hazırlanmıştır. (Pirenne, 2014:63-64). İslam Dünyasında ise Hz. Ömer zamanında ticaret filoları ve donanma ile birlikte güvenli ticari birlik kurulmuştur. Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde Basra Körfezi'ne açılan Bağdat ve Akdeniz'e açılan Dımaşk bölgesel ve uluslararası ticaret merkezlerine dönüşmüşlerdir. Özellikle Dicle ve Fırat nehirleri Irak'ı ticaret bakımından önemli bir noktaya getirmiştir. (Kallek, 2012:144-147). Abbasilerin Akdeniz, Basra, Hazar ve Hint Körfezine hakim olmalarıyla beraber Uzak Doğu ile ticaret yapma potansiyeli artmıştır. Hatta bu potansiyel İskandinav ülkelerine kadar kendini göstermiştir. İskandinav ülkelerinde İslam sikkelerine rastlanmış olması Abbasilerin sadece hakim olduğu coğrafyada değil Avrupa'nın kuzeyinde de ticaret için gerekli girişimleri yaptığının göstergesidir. (Sarıçam, Erşahin, 2014:121; Kramers, 1934:34).

Tablo 2. Ticaret Yoğunluğu Fazla Olan Şehirlerden Bazıları

Bizans	Avrupa	İslam Dünyası
İstanbul	Venedik	İskenderiye
Antalya-Alaiye	Amalfi	Bağdat
Ayasulug(Ephesus)	Flandre (Belçika)	Suriye
Samsun-Sinop	Marsilya	Kudüs
Ege Adaları(Girit)	Cenova	Kahire(Fustat) Bölgesi

Kaynak: (Denk, 2006)

VIII. IX. VE X. YÜZYILLARDA TİCARİ YOLLAR

Toplumların ekonomik bakımdan refaha ulaşması için ulaşım imkanlarının geliştirilmesinin önemi büyüktür. Öyle ki ulaşım birbirinden kopuk veya bağlantısı olmayan yerleri birleştirip ülkeler, bölgeler hatta kıtalar arası kültür, bilim, işgücü vs konularda etkileşimi hızlandırır. Bu etkileşim sayesinde de ortaya kültürel bir harmoni ortaya çıkar ve sosyal bütünleşme gerçekleşir. Şehirlerarası, bölgeler arası, ülkeler ve kıtalar arası bütünleşmeler sağlandıktan sonra yerleşim yerlerinin hepsi ekonomik ve ticari bakımdan olumlu etkilenir. IX. ve X. yüzyıllara baktığımızda ulaşım denildiğinde aklımıza hemen karayolu ulaşımı gelmektedir. Fakat unutulmamalıdır ki bütün ulaşım yolları (kara, deniz, nehir) birbirine paralel olarak gelişir. Bir ulaşım şeklinin bittiği yerde diğer ulaşım şekli devreye girerek ticareti devam ettirir. (Denk, 2006:87) Bunların ötesinde kara ve deniz yollarından yapılan taşımacılık ve ticari faaliyetler eskiçağlardan beri varlığını sürdürmüşlerdir. (Güçlüay, 1999:370).

Tablo 3. Ticaret Yolları

Kara Ticaret Yolları	Deniz Ticaret Yolları	Nehir Ticaret Yolları
Baharat Yolu	Akdeniz Ticaret Yolu	Nil Nehri
Kral Yolu	Kızıldeniz Ticaret Yolu	Dinyeper Nehri
İpek Yolu	İran Denizi	Ren Nehri
	Karadeniz Ticaret Yolu	
	Kuzeydeki Deniz Yolları	

Kaynak: (Denk, 2006)

IX. SONUÇ

Ticaret, eski çağlardan günümüze kadar varlığını sürdüren ekonomik bir faaliyet olmasının yanı sıra sonuçları itibarıyla siyasi, askeri vs alanlarını da kapsamaktadır. Bu bakımdan Ortaçağ'da Avrupa, Bizans ve İslam dünyası üçgeninde her ne kadar devletler arasında siyasi ve askeri yönlerden zıtlama olsa bile ticari faaliyetler devam etmiştir. Elbette bu ticari faaliyetlerin devam etmesinin nedeni özellikle gıda, kıyafet, silah gibi sadece Ortaçağ'da değil insanlık var olduğundan beri insan hayatı için son derece önemli olan eşyaların ticaretinin yapılmasıdır. Bununla birlikte Bizans İmparatorluğunda ticaret, İslam fetihlerinden önce, İslam fetihlerinden sonra ve çöküş dönemi faaliyetleri olarak dönemlere ayırmak mümkündür. Bizans ticareti, Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından İslamiyetin ortaya çıkmasına kadar Bizans için parlak bir döneme sahipken, İslam fetihlerinin Bizans'ın ticaret yapabileceği alanı sınırlandırması gibi sebeplerle o parlak dönemini kaybetmiştir. Nihayetinde Bizans ticaretinin çöküş dönemi faaliyetleri ise Haçlı Seferleri ile başlayan süreçle birlikte zayıflamaya başlamıştır. Bu ticari faaliyetler İpek, Baharat ve Kral yollarında Bizans'ta bulunan Yahudi, Suriyeli, İtalyan ve Yunan tüccarlar aracılığıyla yapılmıyordu. 7. yüzyılda İslam fetihlerinin başlamasıyla Avrupa'da durum orta ve batı taraf için ayrı İber Yarımadası için farklıdır. Orta ve Batı Avrupa'da ticari faaliyetlerde tüccar sınıfı ortadan kalkarken kilise her alanda olduğu gibi ticari alanda da nüfuzunu göstermiştir. Avrupa'da ticari faaliyetler genelde deniz taşımacılığıyla Akdeniz'deki liman şehirlerinden ve Ren nehrindeki şehirlerden yapılmıyordu. 10. yüzyıldan sonra Türklerin Anadolu'ya gelişiyle birlikte Bizans'ın faaliyet alanı daralırken Avrupa'nın faaliyet alanı genişlemiştir. Avrupa'da İber yarımadasında ise durum Avrupa'nın diğer bölgelerinden farklıdır. 7. yüzyılda İslam fetihlerinin başlamasıyla birlikte bölgede ticaret, eğitim, tarım vs alanlarda şehirler kurulmuş ve ticaret Sevilla, Malaga gibi ticaret hacmi son derece yüksek şehirlerden yapılmıştır. İslam Dünyasında ise fetihlerle birlikte denizcilik faaliyetleri gelişmiş. Hac ibadetinin ve kutsal yerlerin (Kudüs, Mekke, Medine) ziyaret edilmesiyle İslam dünyasının ticari faaliyetleri Ortaçağ boyunca canlı kalmıştır. Bağdat, Şam, Basra ve Anadolu'daki şehirler ticaret sayesinde önem kazanmıştır. Yapılan ticari ürünlerin faaliyetleri Baharat ve İpek gibi kara yolları, Akdeniz, Kızıldeniz, Karadeniz gibi deniz yolları ve Nil, Dinyeper ve Ren gibi nehir yolları aracılığı ile yapılmış ve bu ticari faaliyetler sayesinde İstanbul, Antalya, Venedik, İskenderiye, Bağdat gibi ticaret şehirleri ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

- Arslantaş, N.** (2007), *Abbasiler Ve Fatimiler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Barkan, Ö. L.** (1953). *İktisat Tarihi (Ders Notları) Kitap 2*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Baskıcı, M.** (2009), “*Bizans döneminde Anadolu İktisadi Ve Sosyal Yapı (900-1261)*”, Ankara, Phoenix Yayınevi.
- Bekin, A. R.** (1981), *İpek Yolu*, Ankara, DTCF Yayınları.
- Bozkurt, N.** (2000), “*İpek Yolu*”, *DİA, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul*, (ss.369-371).
- Denk, S.** (2006), *IX ve X Yüzyıllarda Bizans İmparatorluğunda Ticaret*, Yüksek Lisans Tezi (Fırat Üniversitesi SBE), Elazığ.
- Diehl, C.** (2010), *Bizans İmparatorluğunun Tarihi*, (çev. A. Gökçe Bozkurt), İstanbul, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık.
- Doğum, M.** (2021), *Moğollarda Ceza ve İşkence (Büyük Moğol Hanlığı ve İlhanlılar)*, Ankara, Nobel Yayıncılık.
- Eco, U.** (2016), *Ortaçağ Şatolar-Tüccarlar-Şairler*, (trc. Leyla Tonguç Basmacı), İstanbul, Alfa Tarih Yayıncılık.
- Fayda, M.** (1984), “*Hz. Ömer ve Ticaret Malları vergisi Veya Üşür*”, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 24, S. 1.
- Güçlüay, S.** (1999) *Selçuklular Döneminde Ortadoğu'da Ticaret (XI-XIII. yüzyıllar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ.
- Hasan İ. H.** (1985) *İslam tarihi Abbasilerin ikinci dönemi (232-447/847-1055) :(Hamdaniler-Tulunogulları-İhşidiler-Fâtımiler-Ağlebiler-İdrisiler-Endülüs-Emevi Devleti-Hammudiler)*, (Çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, A. Turan Arslan, Hamdi Aktaş), İstanbul: Kayihan Yayınları.
- Heyd, W.** (1975). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), Ankara: TTK Yayınları.
- Huberman, L.** (2000), *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla* (Çev: Murat Belge), Ankara, İletişim Yayınları.
- İbn Cübeyr**, (2003), *Endülüs'ten Kutsal Topraklara* (çev. İsmail Güler), İstanbul, Selenge Yayınları.
- Kallek, C.** (2012), “*Ticaret*”, *DİA*, (C. 41. ss.134-144), İstanbul, TDV Yayınları.
- Kaplan, M.** (2001) *Bizansın Altınları*, (Çev: İhsan Batur), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Karataş, İ. A.** (2020), *Endülüs'ün Marka Şehirleri*, Ankara, Gece Kitaplığı
- Kılıç, Ü.** (2004), *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Konya, Yediven Yayınları.
- Kramers, J. H.** (1934), *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret* (Çev. Ömer Rıza), İstanbul, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı.
- Nicol, D. M.** (2000), *Bizans ve Venedik Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine* (Çev. Gül Çağlı Güven), İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınevi.
- Pirenne, H.** (2014), *Ortaçağ Kentleri*, (trc. Şadan Karadeniz), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Sarıçam, İ. Erşahin, S.** (2014) *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, TDV Yayınları.
- Seignobos C.** (1960),” *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*”, (Çev: Samih Tiryakioğlu), İstanbul, Varlık Yayınları.
- Yerasimos, S.** (1995), *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye (Bizanstan Tanzimata)*, C.I, (Çev: Babür Kuzucu), İstanbul, Belge Yayınları.
- Yılmaz, H.** (2016). *Fâtımiler ve Fâtımî Halifeleri*, Ankara, Elips Yayınları.

Araştırma Makalesi - Research Article

Teknolojik Liderlik Davranışı, Kriz Yönetimi ve Uzaktan Eğitim Arasındaki İlişki: Öğretmen Algıları¹

The Relationship between Technological Leadership Behavior, Crisis Management, and Distance Education: Teacher Perceptions

İsa Kürşad ÜNVER^{1*}, Seyithan DEMİRDAĞ²

Geliş / Received: 26/07/2022

Revize / Revised: 18/11/2022

Kabul / Accepted: 28/11/2022

ÖZ

Okul örgütüne en çok etkide bulunan unsurlardan biri bilgi ve iletişim teknolojileridir. Eğitimin kalitesinin artması okullarda teknolojinin kullanılması ile mümkündür. Okul yöneticileri için bilgi ve iletişim teknolojileri eğitimin kalitesinin artırılması amacı ile kullanılan önemli araçlardan biridir. Bu sebeple, okul idarecilerinin en önemli rollerinden biri “Teknoloji Liderliği” olacaktır. Bu çalışmanın amacı öğretmenlere göre okul müdürlerinin teknolojik liderlik davranışları ile kriz yönetimi becerilerinin öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumları ile ilişkisini ortaya koymaktır. Çalışmanın örneklemini, seçkisiz olmayan (non-random) örnekleme yöntemlerinden uygun örnekleme tekniği ile belirlenmiş 270 öğretmen oluşturmaktadır. Çalışmadaki öğretmenlerin 180’inin (%68,5) kadın, 85’inin (%31,5) ise erkeklerden oluştuğu görülmektedir. Araştırmanın verileri “İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Teknoloji Liderliği Ölçeği”, “İlköğretim Okulu Müdürlerinin Kriz Yönetim Becerileri Anketi” ve “Uzaktan Eğitim Tutum Ölçeği” ile elde edilmiştir. Okul müdürlerinin teknolojik liderlik davranışı ve kriz yönetimi becerileri ile öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarının yönelik tutum düzeyleri arasındaki ilişkileri tespit etmek için Pearson korelasyon analizi uygulanmıştır. Okul müdürlerinin teknolojik liderlik davranışı ile kriz yönetimi becerilerinin öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutum düzeyleri üzerindeki etkileri doğrusal regresyon analizi ile incelenmiştir. Bulgulara göre okul müdürlerinin teknolojik liderlik davranışlarının öğretmen algılarına göre yüksek düzeyde olduğu görülmüştür. Bulgular ayrıca öğretmenlerin uzaktan eğitim tutumları ile okul müdürlerinin teknoloji liderliği rolleri ve kriz yönetim becerileri arasında anlamlı bir ilişki olmadığını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler- *Teknolojik Liderlik, Kriz Yönetimi, Uzaktan Eğitim, Öğretmenler*

ABSTRACT

One of the most influential factors on the school organization is information and communication technologies. Increasing the quality of education is possible with the use of technology in schools. For school administrators, information and communication technologies are one of the important tools used to increase the quality of

¹ Bu çalışma birinci yazarın “Okul müdürlerinin teknolojik liderlik davranışı ve kriz yönetimi becerileri ile öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarının incelenmesi” isimli yüksek lisans tez çalışmasından türetilmiştir.

^{1*}Sorumlu yazar iletişim: isaunver@yahoo.com (<https://orcid.org/0000-0001-9707-6527>)

Ortaöğretim Hizmetleri, Milli Eğitim Bakanlığı

²İletişim: seyithandemirdag@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-4083-2704>)

Eğitim Bilimleri Bölümü, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Ereğli Eğitim Fakültesi, Zonguldak

education. For this reason, one of the most important roles of school administrators will be "Technology Leadership." The sample of the study consists of 270 teachers who were determined by the convenient sampling technique, one of the non-random sampling methods. It is seen that 180 (68.5%) of the teachers in the study are female and 85 (31.5%) are male. The data of the research were obtained by "Technology Leadership Scale of Primary School Administrators", "Crisis Management Skills Questionnaire of Primary School Principals" and "Distance Education Attitude Scale". Pearson correlation analysis was applied to determine the relationship between school principals' technological leadership behavior and crisis management skills and teachers' attitudes towards distance education. The effects of school principals' technological leadership behavior and crisis management skills on teachers' attitudes towards distance education were examined by linear regression analysis. According to the findings, it was seen that the technological leadership behaviors of the school principals were at a higher level based on the perceptions of the teachers. The findings also showed that there was no significant relationship between teachers' distance education attitudes and school principals' technology leadership roles and crisis management skills.

Keywords- Technological Leadership, Crisis Management, Distance Education, Teachers

I.GİRİŞ

COVID-19 pandemi sürecinde, öğretmenler uzaktan eğitime ilişkin araçları daha fazla kullanmak durumunda kalmışlardır. Pandeminin oluşturduğu şartlar, öğretimin uzaktan şeklinde sağlanmasına neden olmuştur. Okul müdürlerinin teknolojik liderlik rolleri ve kriz yönetim becerileri sayesinde öğretmenler uzaktan eğitimi daha önce deneyimlememiş olmalarına rağmen etkili ve verimli bir şekilde uzaktan eğitimle derslerini yapmışlardır.

Toplumlar geliştikçe okullar da bu gelişim sürecinin bir parçası ve değişimin en önemli etkenlerinden biri olmaya devam edecektir. Okullar hem değişimi sağlar hem de bu değişimden etkilenir. Okul ve okul çevresine en çok etkide bulunan unsur bilgi ve iletişim teknolojileridir. Eğitimin kalitesinin artması okullarda teknolojinin kullanılması ile mümkündür. Eğitim ve yönetim faaliyetlerinde bireyleri ön plana çıkararak teknolojiden azami ölçüde faydalanmak okul yöneticilerinin görevidir. Okul yöneticileri için bilgi ve iletişim teknolojileri eğitimin kalitesinin artırılması amacı ile kullanılan önemli araçlardan biridir. Bu sebeple, okul idarecilerinin en önemli rollerinden biri "Teknoloji Liderliği" olacaktır (Dönmez & Sincar, 2008, s. 17). COVID-19 pandemisinin bir kriz ortamı yaratması ve bu kriz döneminde derslerin bilgi ve iletişim araçları ile yapılması durumu okul müdürlerinin kriz yönetim becerilerini ve teknoloji liderliğini sorgulamıştır.

II. KURAMSAL ÇERÇEVE

Kriz durumlarında örgüt liderleri mevcut kaynakları kullanmak suretiyle krizin etkisini asgari bir düzeye indirgeyerek örgütün işleyişinde devamlılık sağlamaya çalışırlar. Özellikle eğitim örgütlerinin COVID-19 pandemisi ile mücadele ettiği bu süreçte eğitim yöneticileri ile öğretmenlere büyük sorumluluklar yüklenmiştir. Okulların kapanması ve uzaktan eğitime geçişle birlikte eğitimin bu süreçteki kalitesi sorgulanır hale gelmiştir. Oluşan bu kriz durumunda okul yöneticileri çeşitli liderlik rolleri sergileyerek yüz yüze eğitimde olduğu gibi bir kalite yakalamaya çalışmışlardır. Bu bağlamda öne çıkan liderlik rollerinin başında teknolojik liderlik davranışı gelmektedir. Bu çalışmada, liderlik teorilerinden olan durumsallık teorisinden yararlanılarak kuramsal bir çerçeve oluşturulmuştur. Durumsallık yaklaşımına göre liderler farklı durumlarda farklı liderlik davranışları sergilerler (Fiedler & Chemers, 1984). Örneğin COVID-19 salgını sürecinde eğitimin sürdürülebilirliği kapsamında büyük krizler yaşanmıştır. Eğitim liderleri meydana gelen bu krizi önlemek ve öğrencilerin eğitim süreçlerine etkin bir şekilde katılmalarını sağlamak adına uzaktan eğitim teknolojilerini kullanmışlardır. Okuldaki tüm eğitimciler eğitim liderinin teknolojik liderliği doğrultusunda örgütün amacına hizmet etmişlerdir.

Teknolojik liderliğin ne anlama geldiğini belirtmeden önce liderliğin ne anlama geldiğini bilmekte fayda vardır. Buna göre liderlik, kişileri belli hedeflere yöneltmeye motive etme yeteneği ve kişileri toplayarak onları grup hedefleri doğrultusunda güdüleme yeteneğidir (Nalbant & Özdil, 1997, s. 18). Farklı bir ifadeyle liderlik, bireylere söz geçirmekten öte, onları müşterek amacı gerçekleştirmek için emek harcamaya inandırmaktır (Goleman, 1999, s. 193).

Okullarda teknoloji kullanımı öğretmen ve öğrencilerin hem bilgisayar kullanmaları hem de internetten faydalanarak çeşitli amaçlara ulaşmaları, öğrencilerin deneme yazma, rapor haline getirme, simülasyon kullanma faaliyetleri olarak bilinmektedir. Weber (2006, s. 2), okul ile teknolojinin bütünleşmesinin yenilik olarak değerlendirilebileceğini belirtmiştir. Okullarda teknolojik liderlik ise, okulda bilgi ve iletişim teknolojilerinin yararlı ve etkili bir biçimde kullanılması olarak adlandırılabilir (Anderson & Dexter, 2005, s. 49). Persaud (2006, s. 26), okul yöneticilerinin, teknolojik liderler olduklarında, öğrenci ve öğretmenler teknolojiyi aktif olarak kullanımı sağladığını vurgulamıştır. Benedetto (2006, s. 31) ise yöneticileri, sınıflarda teknolojinin kullanımında etkili modelleri bilen, bilgi ve iletişim teknolojisinin yürütülmesinde öğretmenlere yol gösteren, öğretim ve ölçmede bu uygulamaları destekleyen kişiler olarak tanımlamıştır.

Okul yöneticileri, eğitim ile teknolojinin ortaklığını ve teknoloji ile yapılacak ve yapılamayacakları anlamlıdır (Langran, 2006, s. 6). Devamlı yeniliği arayan okul yöneticisi, olayları önceden kavrayıp, analiz edip, yorumlayabilen ve toplumu ikaz edebilen birisidir. Bu nedenle okul yöneticileri; bilişim teknolojilerinin okul etkinliklerinin ayrılmaz bir parçası olacağını kavramalıdır (Dönmez & Sincar, 2008, s. 16). Teknolojik liderlikle ilgili çeşitli çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Can (2003) ortaöğretim yöneticilerinin teknolojik liderlik yeterliklerini araştırmıştır. Araştırma sonucunda genel ve meslek liseleri okul yöneticilerinin teknolojik liderlik yeterliklerinin benzer olduğu, ancak genel ve meslek liselerindeki yöneticilerin kendilerini öğretmenlerden daha yeterli gördükleri tespit edilmiştir. Çalık ve arkadaşlarının (2018) okul yöneticilerinin teknolojik liderlik öz yeterliklerini inceledikleri çalışmalarında okul yöneticilerinden dışa dönük, uzlaşmayı benimseyen, düzenli, deneyime açık olanların teknolojik liderlik yeteneklerinin de yüksek olduğu görülmüştür. Biçer ve Koç (2019) öğretmenler ile okul yöneticilerinin teknolojik liderlik yeterlik düzeylerini araştırmışlardır. Bulgulara göre kadın yöneticilerin teknoloji liderliği yeterlik düzeylerinin erkek yöneticilere göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Calhoun (2004) çalışmasında okul yöneticilerinin okullarla teknolojinin bütünleşmesini başarılı bir şekilde sağladıklarını ve ileri görüşlülük gösterdiklerini, bazı riskler aldıklarını, öğretmenlere cesaret verdiklerini ve onlara örnek model olduklarını belirlemiştir. Weng ve Tang (2014) okul yöneticilerinin teknolojiyi kullanma hususunda yüksek düzeyde bir bilince sahip olduklarını tespit etmişlerdir. Tam tersine Esplin (2017) ise okul müdürlerinin teknolojik liderlik bağlamında hazır olmadıklarını bulmuştur.

Yukarıdaki literatür dikkate alındığında teknolojik liderlik davranışları etkili olan liderlerin çeşitli girişimlerden bulunmak suretiyle kriz durumlarında teknolojik bütünleşmeyi sağlamaya çalışmışlardır. Teknolojik liderlerin gerekli önlemleri vaktinde alması eğitim örgütlerini olası krizlerden kurtaracaktır. Örgüt yöneticileri krizi etkili yönetebilmek için krizin öncelikle neyi ifade ettiğini bilmelidirler.

Akdemir (1997) krizi örgütün üst düzey hedeflerine varmasını engelleyen, örgütün varlığını tehlikeye atan ve acil refleks gerektiren; örgütün krizi öngörme ve üstesinden gelmede etkili olamadığı bir durum şeklinde açıklamıştır. Tutar (2007) ise krizi doğru, tam ve güncel bilginin edinilmemesi, iyi iletişim sağlanamaması, iletişim sorunlarının çözülmemesi sonucunda yönetsel ve örgütsel faaliyetlerin yerine getirilememesi ile örgütü ve örgüt yöneticilerini sıkıntıya sokan bir durum olarak tanımlamıştır. Etkili kriz yönetimi için krize hazırlıklı olma, liderlik becerileri sergileme ve karar mekanizmalarını iyi çalıştırmak gerekmektedir (Karaağaç, 2013; Savcı, 2008; Sucu, 2000).

Kriz oluşmasından önce üstesinden gelmek; oluştuğunda ise krizin oluşmasına neden olan unsurları sınırlandırmak ve durdurmak; krizi örgüt menfaatine uygun yöneterek en az zararla sonuçlandırmaktır (Filiz, 2007, s. 31- 32). Karaağaç (2013, s. 119), kriz yönetiminin amacını kaostan düzenli duruma geçebilme, krize reaksiyon sürecinin ve sonraki kurtarma çalışmalarının koordinasyonu, krizin üstesinden gelebilmek için iletişim düzeninin oluşturabilmesi, yönetimince tüm paydaşların güvenlerinin tekrar kazanılması ve krizin en kısa sürede en az zararla atlatılabilmesi olarak belirtmektedir.

Kriz yönetimine ilişkin yapılan çalışmalar krizin önlenmesine dair önemli bulgular sunmaktadır. Adıgüzel (2007) çalışmasında kriz yönetimine ilişkin öğretmen ve yönetici algılarına göre ilköğretim idarecilerinin, hem planlama yeterliklerinin hem de örgütleme ve iletişim koordinasyon yeterliklerinin orta düzeyinde olduğunu bulmuştur. Maya (2014), kamu ilkokullarında çalışan yöneticilerin kriz yönetimi becerileri hem genelde hem de tüm alt boyutlarda orta düzeyde olduğunu tespit etmiştir. Karakuş ve İnandı (2018) okul yöneticilerinin kriz yönetim becerilerinin, kriz anında orta seviyede olduğu; hem kriz öncesi hem de kriz sonrası dönemlerde ise yüksek seviyede olduğunu ifade etmişlerdir. Bıyıkoğlu (2020) ise mesleki deneyimi yüksek olan bireylerin kriz yönetiminde daha başarılı olduklarını bulmuştur. Wheeler (2002), müdürlere göre krizin okullarda şiddet olaylarının sonucunda ortaya çıkan durum olduğunu tespit etmiştir. Karasavidou ve Alexopoulos (2019)

çalışmalarında öğretmenlerin kriz durumlarında kendilerini yetersiz hissettikleri, yerel yönetimler ve eğitim bakanlığı tarafından yeterince desteklenmediklerini ifade ettiklerini ortaya koymuştur.

Eğitim örgütlerinin yaşadığı en büyük krizlerden biri COVID-19 salgınında gerçekleşmiştir. Belirli dönemlerde eğitim ve öğretim kurumlarının tamamı kapanmaya gitmek durumunda kalmıştır. Bu süreçte eğitim faaliyetlerinin devam edebilmesi için uzaktan eğitim araçları yaygın bir şekilde tüm eğitim örgütlerinde kullanılmaya başlanmıştır. Bazı okullar bu süreci başarılı bir şekilde yönetirken bazıları istenilenin çok gerisinde kalmıştır. Eğitim süreçlerinin sürekli bir gelişme içinde olduğu düşünüldüğünde eğitimde güncel teknolojilerin kullanılması önemli gerekliliklerden biri olarak kabul edilmektedir. Eğitim örgütleri bu süreçte özellikle uzaktan eğitim teknolojilerinden ciddi bir şekilde istifade etmiştir (Arı, 2010; Kaya, 2002). Özüçelik(2019) uzaktan eğitimi farklı ortamlarda bulunan eğitimci ve öğrencinin, teknolojik araçlar vasıtasıyla öğretim faaliyetlerini sürdürmeleri durumudur.

Öğretmen ve öğrencinin aynı ortamda bulunma şartının olmadığı ve bireylerin öğrenme sorumluluklarını kendi üzerlerine aldıkları eğitim türüne uzaktan eğitim denir. Uzaktan eğitimin engelli bireylere, eğitim hayatı olmayan bireylere veya eğitimlerini çeşitli nedenlerden eksik bırakan bireylere fırsat vermesi önemlidir. Uzaktan eğitime olan talep her geçen gün daha da artmaktadır. Fırsat eşitliği yaratması, etkili zaman kullanımı sağlaması ve ulaşım problemlerinin olmayışı bu talebin arkasındaki temel unsurlardır. Uzaktan eğitim zaman, mekân ve uzaklık kavramlarından bağımsız olarak verilir (Kaya & Önder, 2002, s. 48). İhtiyaç durumuna göre şekillenen bir eğitim hizmeti sunan uzaktan eğitim fırsat eşitliği kapsamında bireylerin eğitim ve öğretime ilişkin ihtiyaçlarının karşılanmasına imkân sağlar (Uşun, 2006, s. 19). Uzaktan eğitimin birçok faydası vardır. Güncel teknolojiye erişim, uygun ve farklı öğrenme ortamları ile fırsat eşitliği sağlaması bu faydalardan sadece birkaçından ibarettir (Doğan, 2014, s. 1).

Uzaktan eğitimin önemli avantajları olmasına karşın bazı dezavantajları da vardır. Öğrencilerin sosyalleşmesi noktasında engeller oluşturması, uygulama derslerinin etkisiz bir şekilde ilerlemesi, sınıf ortamındaki etkileşimden mahrum kalınması bu dezavantajlardan bazılarıdır (Ağır, 2007, s. 6-7). Özellikle güdülenme sorunu yaşayan ve kendi başlarına öğrenme yetileri zayıf olan bireyler için uzaktan eğitim büyük sorunlara yol açabilmektedir (Uşun, 2006, s. 20).

Uzaktan eğitimle ilgili yapılan çalışmaların konuyu idareci, öğretmen ve öğrenciler açısından değerlendirdikleri görülmektedir. Aksoğan (2020) uzaktan eğitimle ilgili yürüttüğü çalışmada uzaktan eğitimin öğrencilerin sosyalleşmelerini olumsuz şekilde etkilediğini belirlemiştir. Kurnaz ve arkadaşları (2020) öğretmenlerin uzaktan eğitime dair görüşlerinin demografik özelliklere göre anlamlı bir farklılık göstermediğini tespit etmişlerdir. Demirbilek ve arkadaşları (2021) okul müdürü ve öğretmenlerin uzaktan eğitimi yetersiz, etkisiz ve etkileşimsiz bulduklarını tespit etmiştir. Bergdahl ve Nouri (2021) öğretmenlerin ortaya çıkan uzaktan eğitim ortamında ihtiyaç duydukları pedagojik stratejilerden yoksun olduklarını bulmuştur. Niemi ve Kousa (2020) öğretmenlerin uzaktan eğitimin özgün olmayan etkileşim sağladığını ve yüz yüze öğretimin sağladığı doğallıktan yoksun olduğunu ifade ettiklerini bulmuştur. Giovannella ve arkadaşları (2020) pandemi sürecindeki uzaktan eğitim etkinliklerinin öğretmenlere önemli ölçüde yük yüklediğini ifade etmişlerdir.

Okul yönetiminin öğretmenler üzerindeki etkisi büyük bir önem taşımaktadır. Bu anlamda okul yöneticilerinin gerekli teknolojik donanımına ve kriz yönetme becerilerine sahip olmaları öğretmenlerin işlerini önemli ölçüde kolaylaştıracaktır. Teknolojinin yararlı kullanılması öğretmen ve öğrencilerin hem bilgisayar kullanmaları hem de internetten faydalanarak çeşitli amaçlara ulaşmaları ve öğrencilere faydalı olmalarını sağlamaktadır (Anderson & Dexter, 2005, s. 49). Alanyazın incelendiğinde yurt içinde (Çalık vd., 2018; Biçer & Koç, 2019; Dinç & Göksoy, 2019) ve yurt dışında (Matthews, 2002; Calhoun, 2004; Weng & Tang, 2014; Esplin, 2017) okul yöneticilerinin teknolojik liderlik yeterlilikleri ve teknolojiye yönelik tutumları konularında çalışmalar yapılmıştır. Eğitim örgütlerinde özellikle kriz durumlarında teknoloji kullanımının önemi günümüzde daha iyi anlaşılmaktadır. COVID-19 pandemisini yaşadığımız bu süreçte eğitimin sürdürülebilirliği ve yaşanan krizin etkisini azaltmak adına teknolojiyi uzaktan eğitim kapsamında kullanan okulların sayısı gittikçe artmaktadır.

Can ve arkadaşları (2011, s. 443) krizi; organizasyonun üst düzey hedeflerine varması yönündeki bir tehdit, kuruluşun varoluşunu riske atan ve çabuk şekilde çözümlenmesi gereken ve organizasyonun sorun öngörü ve tedbir alma durumunda eksik olduğu durum olarak tanımlarlar. Alanyazın incelendiğinde yurt içinde (Maya, 2014; Sağlam & Özsezer, 2015; Karakuş & İnandı, 2018) ve yurt dışında (Karasavidou & Alexopoulos, 2019; Alanazi, 2020; Kaul vd., 2020) okul yöneticilerinin kriz yönetim becerileri konusunda çalışmalar yapıldığı görülmüştür.

Çalışmanın diğer bir değişkeni olarak uzaktan eğitim kavramı ele alınmıştır. Uzaktan eğitim çağımızın yadsınamaz bir gerçeğidir. Uzaktan eğitimin her yaş grubu için geçerli olması, ekonomik oluşu, tüm bireylere kendilerini geliştirme imkânı sağlaması, fırsat eşitliği sağlaması ile zaman ve mekân sınırlılıklarının olmaması özellikleri onu geleneksel eğitimden bir adım öne çıkarmaktadır (Uşun, 2006, s. 19). Bu kavrama dair yurt içinde (Aksoğan, 2020; Demirbilek vd., 2021; Kocayığıt & Uşun, 2020) ve yurt dışında (Bergdahl & Nouri, 2021; Giovannella vd., 2020; Niemi & Kousa, 2020) çeşitli çalışmalar yapıldığı görülmektedir.

Alanyazın incelendiğinde okul yöneticilerinin teknolojik liderlik davranışı ve kriz yönetimi becerileri ile öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarını bir arada inceleyen herhangi bir çalışma olmadığı tespit edilmiştir. Özellikle COVID-19 salgını gibi durumların eğitim örgütlerinde oluşturduğu etkiyi ve bu süreçte başvurulmuş uzaktan eğitimin önemini anlamak için bu çalışma önem arz etmektedir. Buna göre bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak söz konusu değişkenler birlikte ele alınarak aralarındaki ilişkinin incelenmesi suretiyle literatüre katkı sunulması amaçlanmıştır. Bu bağlamda aşağıdaki araştırma soruları sorulmuştur:

• **Araştırma sorusu 1.** Teknolojik liderlik davranışı ve kriz yönetimi becerileri ile öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumları ne düzeydedir?

• **Araştırma sorusu 2.** Teknolojik liderlik davranışı ve kriz yönetimi becerileri ile öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

• **Araştırma sorusu 3.** Teknolojik liderlik davranışı ve kriz yönetimi becerileri öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarının anlamlı bir yordayıcısı mıdır?

III. YÖNTEM

A. Araştırmanın Deseni

Bu çalışmada ilişkisel taramayı da içeren genel tarama modeli kullanılmıştır. Genel tarama modelleri, eleman sayısı çok fazla olan bir evren hakkında genel bir yargıya ulaşmak için evrenin hepsi ya da evrenden bir örneklem ile yapılan taramadır (Karasar, 2009, s. 77). Bu anlamda gruplar arası farklılıklar, değişkenler arası ilişkiler gibi durumlar bütüncül bir şekilde ele alınmıştır. Çalışma kapsamında toplanan veriler ilgili birimden etik kurul onayı alındıktan sonra toplanmıştır.

B. Evren ve Örneklem

Bu çalışmanın evrenini, 2021-2022 öğretim yılında Zonguldak il merkezi ve ilçelerinde bulunan resmi ve özel anaokulu, ilkököl ve ortaokullarda görev yapan öğretmenler (sınıf ve kültür) oluşturmaktadır. Araştırmalar, belli bir evrene genellemede bulunmak için, evrenden rastgele seçilen küçük örnek gruplar üzerinde yapılır (Karasar, 1994, s. 77). Çalışmanın örneklemini, seçkisiz olmayan (non-random) örnekleme yöntemlerinden uygun örnekleme tekniği ile belirlenmiş 270 öğretmen oluşturmaktadır. Büyüköztürk ve arkadaşları (2008), uygun örnekleme yöntemini para ve işgücü tasarrufu için kullanılan bir yöntem olarak tanımlamışlardır (Büyüköztürk vd., 2008). Çalışmadaki katılımcıların demografik özellikleri Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Bilgileri

Özellikler		1	2	3	4	5	Toplam
Cinsiyet		Kadın	Erkek				
	<i>n</i>	185	85				270
	%	68,52	31,48				100
Branş		Sınıf	Kültür				
	<i>n</i>	210	60				270
	%	77,78	22,22				100
Okul Türü		Resmi	Özel				
	<i>n</i>	262	8				270
	%	97,04	2,96				100
Mesleki Deneyim		1-5 yıl	6-10 yıl	11-15 yıl	16-20 yıl	21 ve üzeri	
	<i>n</i>	30	26	43	42	129	270
	%	11,11	9,62	15,93	15,56	47,78	100

Okul Kademesi	n	İlkokul	Ortaokul	Anaokulu	270
		81,11	15,93	2,96	
	%				100

Tablo 1 incelendiğinde öğretmenlerin 180'inin (%68,5) kadın, 85'inin (%31,5) ise erkek öğretmenlerden oluştuğu görülmektedir. Katılımcıların 210'unun (%77,8) sınıf öğretmeni, 60'mın (%22,2) ise kültür öğretmenlerinden oluştuğu görülmektedir. Ayrıca öğretmenlerin 262'sinin (%97) kamu, 8'inin (%3) ise özel okulda görevli olduğu görülmektedir. Mesleki deneyimleri incelendiğinde, en çok katılımın mesleki deneyimin 21 ve üzeri yıl çalışan 129 (% 47,8) kişiden oluştuğu, en az katılımın ise mesleki deneyimin 6-10 yıl arası çalışan 26 (% 9,6) kişiden oluştuğu görülmektedir. 11-15 yıl arası çalışanların 43 (% 15,9) ve 16-20 yıl arası çalışanların ise 42 (%15,6) kişi ve 1-5 yıl arası çalışanların ise 30 kişi (% 11,1) olduğu tespit edilmiştir. Okul kademeleri incelendiğinde ise, en çok katılımın 219 (% 81,11) kişi ile ilkokullardan olduğu, en az katılımın ise 8 (% 2,96) kişi ile anaokullarından olduğu tespit edilmiştir.

C. Veri Toplama Araçları

Araştırmanın verileri “İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Teknoloji Liderliği Ölçeği”, “İlköğretim Okulu Müdürlerinin Kriz Yönetim Becerileri Anketi” ve “Uzaktan Eğitim Tutum Ölçeği” ile elde edilmiştir.

İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Teknoloji Liderliği Rollerini Ölçeği: Sincar (2009) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek 49 maddelik deneme ölçeğine dönüştürülmüştür. 354 öğretmene uygulanan deneme anketten uygun madde seçimi için madde tüm ölçek korelasyonu yapılmış ve 8 madde ölçekten çıkarılmıştır. Gerçekleştirilen temel bileşenler analizi sonucunda ölçekte yer alan 10 maddenin düşük yük değeri aldığı ya da binişik maddeler oldukları gözlenmiştir. Bu 10 maddenin çıkarılmasıyla tekrarlanan döndürülmüş temel bileşenler analizi sonucunda ölçekte yer alan 31 madde 29 maddeye indirilmiştir. Ölçek “Birey Merkezlilik”, “İleri Görüşlülük”, “İletişim İle İşbirliği” ve “Destek” alt boyutlarından oluşmaktadır. Ölçek 5’li likert tipidir ve ifadelerden Tamamen Katılıyorum (5), Katılıyorum (4), Kısmen Katılıyorum (3), Katılmıyorum (2), Hiç Katılmıyorum (1) puanlamaları yerleştirilmiştir. Ölçeğin alt ve üst sınırları Hiç Katılmıyorum 1.00-1.79; Katılmıyorum 1.80-2.59; Kısmen Katılıyorum 2.60-3.39; Katılıyorum 3.40-4.19 ve Tamamen Katılıyorum 4.20-5.00 olarak belirlenmiştir. Ölçeğin alt boyutları için cronbach alpha güvenilirlik katsayıları 1.boyut için 0.94; 2.boyut için 0.92; 3.boyut için 0.91 ve 4.boyut için 0.91 verilmiştir. Ölçeğin cronbach alpha güvenilirlik katsayısı ise 0.97’dir. 1. alt boyut 11 maddeden, 2. alt boyut 7 maddeden, 3. alt boyut 6 maddeden ve 4. alt boyut ise 5 maddeden oluşmaktadır. Bu dört alt boyutun toplam varyansın % 68’ini açıkladığı belirtilmiştir.

İlköğretim Okulu Müdürlerinin Kriz Yönetim Becerileri Anketi: İlköğretim okul müdürlerinin kriz yönetim becerilerini ölçmek amacıyla 2009 yılında Aksu ve Deveci (2009) tarafından geliştirilen anket ilk etapta 50 soru içermiştir. Pilot çalışmada yapılan faktör analizi sonucunda, faktör yükleri yüksek olan 31 maddelik ölçme aracı oluşturulmuştur. Anketin üç alt boyutu vardır. Anketin birinci alt boyutu “Kriz Öncesi Dönem” olup ilk 7 sorudan, “Kriz Dönemi” alt boyutu 8’ den 15. maddeye kadar olanlardan, “Kriz Sonrası Dönem” alt boyutu ise 16. madde ve sonraki sorulardan oluşmaktadır. Anket güvenilirliği için Cronbach Alpha değerleri ölçülmüş ve “Kriz Öncesi Dönem” alt boyutunda güvenilirlik katsayısı 0.95, “Kriz Dönemi” alt boyutunda güvenilirlik katsayısı 0.95, “Kriz Sonrası Dönem” alt boyutunda güvenilirlik katsayısı 0.98; anket genelinde ise 0.98 tespit edilmiştir. Ölçek 5’li likert tipidir ve Hiçbir Zaman (1.00-1.79); Nadiren (1.80-2.59); Bazen (2.60-3.39), Çoğunlukla (3.40-4.19) ve Her Zaman (4.20-5.00) puan aralığı olarak belirlenmiştir.

Uzaktan Eğitim Tutum Ölçeği: Ağır (2007) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek 21 maddeden ve iki alt boyuttan oluşmaktadır. Maddelerin 14’ ü olumlu, 7’ si olumsuz özellik göstermektedir. Yapılan analizlere göre ölçeğin 6 faktörden oluştuğu belirlenmiştir. Ağır (2007, s. 48) çalışmasında Uzaktan Eğitime Yönelik Tutum Ölçeğinin Cronbach Alpha değerini 0.83 olarak bulunmuştur. Ölçek 5’li likert tipi olup (1.00-1.79) Kesinlikle Katılmıyorum, (1.80-2.59) Katılmıyorum, (2.60-3.39) Kararsızım, (3.40-4.19) Katılıyorum, (4.20-5.00) Kesinlikle Katılıyorum’ a doğru değerlendirilmektedir. Ters çevrilmesi gereken 7 olumsuz ifade bulunmaktadır (11, 12, 13, 14, 15, 17, 19). Ölçekte uzaktan eğitimin olumluluğuna dönük tutum düzeyleri için 14 madde (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 16, 18, 20 ve 21) avantaj alt boyutunu oluşturmaktadır. Uzaktan eğitimin avantaj alt boyutu için güvenilirlik katsayısı 0.89 olarak tespit edilmiştir. Uzaktan eğitimin kısıtlılıklarına dair tutum düzeylerini için 7 madde (11, 12, 13, 14, 15, 17 ve 19) sınırlılık alt boyutunu oluşturmaktadır. Uzaktan eğitimin sınırlılık alt boyutu için güvenilirlik katsayısı 0.80 bulunmuştur.

D. Verilerin Analizi

Anketlerle elde edilen veriler, bilgisayarda SPSS 20.0 istatistik programında analiz edilmiştir. Verilerin değerlendirilmesinde sayı, yüzde, frekans, ortalama ve standart sapma gibi betimsel istatistiksel metotlar kullanılmıştır. Çalışmadaki veriler normal bir dağılım gösterdiği için parametrik testler kullanılmıştır. Okul müdürlerinin teknolojik liderlik davranışı ve kriz yönetimi becerileri ile öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarının yönelik tutum düzeyleri arasındaki ilişkileri tespit etmek için Pearson korelasyon analizi uygulanmıştır. Okul müdürlerinin teknolojik liderlik davranışı ile kriz yönetimi becerilerinin öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutum düzeyleri üzerindeki etkileri doğrusal regresyon analizi ile incelenmiştir. Verilerin analizi sonucunda elde edilen aritmetik ortalamalar düşük; 1,00-2,59, orta; 2,60-3,339 ve yüksek; 3,40-5,00 şeklinde değerlendirilmiştir.

E. Verilerin Analizi ve Değerlendirilmesi

Araştırmanın birinci alt problemi “Teknolojik liderlik davranışı ve kriz yönetimi becerileri ile öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumları ne düzeydedir?” şeklindedir. Bu araştırma sorusuna dair elde edilen analiz bulguları Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Değişkenlerin Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Grup	Değişkenler	Min	Max	X	ss
Teknoloji Liderliği	Birey Merkezlilik	1,00	5,00	3,90	0,76
	İleri Görüşlülük	1,00	5,00	3,87	0,82
	İletişim ve İşbirliği	1,00	5,00	3,94	0,76
	Destek	1,00	5,00	3,99	0,79
	Teknoloji Liderliği Genel	1,00	5,00	3,91	0,74
Kriz Yönetimi	Kriz Öncesi Dönem	1,00	5,00	3,93	0,78
	Kriz Dönemi	1,00	5,00	3,84	0,85
	Kriz Sonrası Dönem	1,00	5,00	3,91	0,79
	Kriz Yönetimi Genel	1,00	5,00	3,89	0,77
Uzaktan Eğitim	Avantaj	1,00	5,00	2,46	0,92
	Sınırlılık	1,00	5,00	2,13	0,79
	Uzaktan Eğitim Genel	1,00	5,00	2,35	0,72

Tablo 2 incelendiğinde öğretmenlerin, okul müdürlerinin teknoloji liderliği rollerine ilişkin algılarının genel puanlarının aritmetik ortalamasının (\bar{x}) 3.91, standart sapmasının ise 0.74 olduğu görülmektedir. Bu duruma göre öğretmenlerin çoğunluğunun okul müdürlerinin teknoloji liderliği rollerini gerçekleştirmeleri yüksek düzeyde bulunduğu söylenebilir. Teknoloji liderliği rolleri “Birey Merkezlilik”, “İleri Görüşlülük”, “İletişim ve İşbirliği” ve “Destek” alt boyutlarında puanların aritmetik ortalamaları sırası ile (\bar{x}) 3.90; 3.87; 3.94 ve 3.99 iken ve standart sapma değerleri 0.76; 0.82; 0.76; 0.79 olarak tespit edilmiştir. Alt boyutların hepsinde aritmetik ortalamalar yüksek düzey aralığına denk gelmektedir, ancak destek alt boyutunun ortalaması diğer alt boyutlardan daha yüksektir.

Öğretmenlerin okul yöneticilerinin kriz yönetim becerilerine yönelik görüşleri doğrultusunda, kriz yönetim becerileri genel puanının aritmetik ortalamasının (\bar{x}) 3.89, standart sapma değerinin ise 0.77 olduğu görülmektedir. Bu değer yüksek düzeye denk gelmektedir. Bu verilere göre öğretmenlerin çoğunluğunun okul yöneticilerinin kriz yönetim becerisi sergilediklerine yüksek düzeyde katıldığı söylenebilir. Kriz yönetim becerileri “Kriz Öncesi Dönem” alt boyutunun aritmetik ortalamasının (\bar{x}) 3.93 ve 0.78 standart sapma ile en yüksek ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Bu değer yüksek düzeye denk gelmektedir. Bu durumda, okul yöneticilerinin kriz öncesi dönem becerilerinin, kriz sonrası dönem ve kriz dönemi becerilerine göre daha iyi olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte, “Kriz Sonrası Dönem” ve “Kriz Dönemi” puanlarının aritmetik ortalamaları 3.91 ve 3.84 ve standart sapmaları ise 0.79 ve 0.85’dir.

Uzaktan Eğitime Yönelik Tutum genel puanı incelendiğinde, aritmetik ortalamasının (\bar{x}) 2.35, standart sapmasının 0.72 olduğu görülmektedir. Bunun karşılığı düşük seviyedir. Buna göre öğretmenlerin uzaktan eğitimin avantajları ve sınırlılıkları hakkında değişik görüşlerinin olduğu belirtilebilir. Değişkenin en yüksek düzeye sahip alt boyutu (\bar{x}) 2.46 aritmetik ortalama ve 0.92 standart sapma ile “Avantaj” alt boyutudur. Bu değer de düşük düzeye denk gelmektedir. Öğretmenlerin çoğunluğunun uzaktan eğitimin avantajları olduğuna dair inanca katılmadıkları söylenebilir. Uzaktan eğitime karşı tutum en düşük ortalamaya sahip alt boyutun ise (\bar{x}) 2.13 aritmetik ortalama ve 0.79 standart sapma ile “Sınırlılık” olduğu görülmektedir.

Çalışmanın ikinci alt problemi “Teknolojik liderlik davranışı ve kriz yönetimi becerileri ile öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindedir. Bu alt probleme ait bulguları elde edebilmek amacıyla korelasyon analizi yapılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları

Grup	BM	İG	İİ	D	TLG	KOD	KD	KSD	KYBG	A	K	UEG
BM	1											
İG	,90*	1										
İİ	,84*	,88*	1									
D	,86*	,89*	,89*	1								
TLG	,96*	,96*	,93*	,94*	1							
KOD	,73*	,74*	,73*	,73*	,77*	1						
KD	,78*	,77*	,76*	,77*	,81*	,81*	1					
KSD	,80*	,83*	,81*	,81*	,85*	,86*	,88*	1				
KYBG	,82*	,84*	,81*	,82*	,86*	,92*	,94*	,98*	1			
A	0,03	0,02	0,06	0,08	0,04	0,04	0,03	0,04	0,04	1		
K	-0,05	-0,07	-0,09	-0,07	-0,07	-,17*	-0,11	-0,15	-0,15	,22*	1	
UEG	0	0	0,01	0,04	0,01	-0,03	-0,02	-0,02	-0,03	,93*	,56*	1

Not: * $p < 0,01$; BM= Ben Merkezilik Alt Boyutu, İG= İleri Görüşlülük Alt Boyutu, İİ= İletişim ve İşbirliği Alt Boyutu, D= Destek Alt Boyutu, TLG= Teknolojik Liderlik Genel, KOD= Kriz Öncesi Dönem Alt Boyutu, KD= Kriz Dönemi Alt Boyutu, KSD= Kriz Sonrası Dönem Alt Boyutu, KYBG= Kriz Yönetim Becerileri Genel, A= Avantaj Alt Boyutu, K= Kısıtlılık Alt Boyutu, UEG= Uzaktan Eğitim Genel

Tablo 3’teki korelasyon analizi sonucuna göre, öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik algıları ile okul müdürlerinin teknoloji liderliği rolleri ($r=0.01$; $p < 0.01$) ve öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik algıları ile okul müdürlerinin kriz yönetim becerileri ($r=-0.03$; $p < 0.01$) aralarında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Ancak okul yöneticilerinin yönetim becerilerinin “Kriz Öncesi Dönem” alt boyutu ile öğretmenlerin uzaktan eğitim algılarının “Kısıtlılık” alt boyutu aralarında ($r=-.174$; $p < 0.01$) negatif yönde anlamlı ve çok zayıf bir ilişki tespit edilmiştir.

Okul müdürlerinin teknolojik liderlik rolleri ve kriz yönetim becerileri arasında ($r=0.86$; $p < 0.01$) pozitif yönde anlamlı ve yüksek bir ilişki olduğu görülmektedir. Aynı zamanda okul müdürlerinin teknolojik liderlik rollerinin tüm alt boyutları ile kriz yönetim becerilerinin tüm alt boyutları arasında pozitif yönde anlamlı ve yüksek bir ilişki olduğu görülmektedir.

Araştırmanın üçüncü alt problemi “Teknolojik liderlik davranışı ve kriz yönetimi becerileri öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarının anlamlı bir yordayıcısı mıdır?” şeklindedir. Bu alt probleme ait bulguları elde edebilmek amacıyla regresyon analizi yapılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4. Öğretmen Algılarına Göre Teknolojik Liderlik ve Kriz Yönetimin Yordanmasına İlişkin Regresyon Analizi

Değişkenler	B	SE	β	t	p	İkili r	Kısmi R
Sabit	2,364	0,24	-	9,83	0,00	-	-
Teknoloji Liderliği	0,115	0,117	0,119	0,984	0,326	0,06	0,06
Kriz Yönetimi	-0,12	0,114	-0,127	-1,054	0,293	-0,064	-0,064

Not: Bağımlı Değişken: Öğretmenlerin Uzaktan Eğitim Algıları; $F= 5,66$; $p = ,568$; $R = ,065$; $R^2 = -,003$.

Tablo 4’te elde edilen bulgular incelendiğinde, $F(2, 267) = 5.66$; $p > .01$; $R = .065$; $R^2 = -.003$ olduğu ve anlamlı bir yordamanın gerçekleşmediği görülmektedir. Elde edilen bulgular sonucunda, okul müdürlerinin teknolojik liderlik rolleri ile kriz yönetim becerileri (bağımsız değişkenler) öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarının (bağımlı değişken) anlamlı bir yordayıcısı olmadıkları tespit edilmiştir.

IV. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmanın birinci alt probleminde öğretmen algılarına göre okul yöneticilerinin teknolojik liderlik davranışı ve kriz yönetimi becerileri ile öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarının düzeyi incelenmiştir.

Araştırma sonucunda öğretmenlerin çoğunluğu tarafından okul müdürlerinin teknolojik liderlik davranışlarının benimsendiği görülmektedir. Öğretmenler okul müdürlerini ayrıca Birey Merkezilik, İleri Görüşlülük, İletişim ve İşbirliği ve Destek gibi alt boyutlarda da başarılı bulduklarını ifade etmişlerdir. Okul yöneticilerinin özellikle Destek alt boyutunda en başarılı oldukları beyan edilmiştir. Okul yöneticilerinin öğretim ortamlarını teknolojik materyallerle donatmaları öğretmenler tarafından bir destek girişimi olarak algılanmış olabilir. Alan yazında benzer sonuçlara rastlamak mümkündür. Bir çalışmada öğretmenler, yöneticilerinin teknolojik liderliklerinin istenen düzeyde olduğunu belirtmişlerdir (Ertuğrul, 2014; Kurt, 2019). Diğer bir çalışmada ise öğretmenler okul liderlerinin teknolojik liderliklerinin istenen düzeyde olmadığını ve geliştirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir (Baş, 2012, Irmak, 2015; Öztaş, 2013; Sincar, 2009). Araştırma bulgularına göre okul yöneticilerinin teknolojik liderlik yaklaşımlarının geliştirilmesi gerektiği yönündedir.

Öğretmen algılarına göre okul yöneticilerinin krizi yönetme noktasında uygun becerilere sahip olduklarını belirtmişlerdir. Okul yöneticilerinin hem lider hem de eğitimci olarak belirli bir düzeyin üzerinde deneyime sahip olması kriz önceden hissetme ve krizle baş etme noktasında önemli bir kazanım olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan araştırmaların önemli bir kısmı da bu yaklaşımı doğrular niteliktedir (Gezer, 2020; Karakuş & İnandı, 2018; Sağlam & Özsezer, 2015). Ancak bazı çalışmalar okul yöneticilerinin krizi yönetebilme bağlamında arzulanan seviyelerin çok altında olduklarını belirtmektedirler (Maya, 2014; Savcı, 2008). Bu çalışmada okul yöneticilerinin krizin her dönemi için etkin kriz çözme becerilerine sahip oldukları tespit edilmiştir. Paralel olarak, Ulutaş (2010) okul yöneticilerinin kriz yönetim becerilerinin istenen düzeyde olduğunu ifade etmiştir. Bu durumda, okul idarecilerinin kriz öncesinde, diğer dönemlere göre becerilerinin daha iyi olduğu düşünülebilir (Karakuş & İnandı, 2018).

Bulgulara göre öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarının beklenen seviyede olmadığı tespit edilmiştir. Buna göre çok sayıda öğretmen, uzaktan eğitimi etkili, zevkli, nitelikli, motive edici, fırsat eşitliği sağlama gibi özelliklerinin olduğunu düşünmemektedir. Başka bir deyişle öğretmenler uzaktan eğitime yönelik tutumları olumlu değildir. Bu durum Kurnaz ve arkadaşları (2020), Karaca ve arkadaşları (2021) tarafından yapılan çalışmalarla benzerlik göstermektedir. Kuşkonmaz (2011), Ülkü (2018) ve Kocayığıt ve Uşun (2020) çalışmalarıyla uyusmamaktadır. Pandeminin olmadığı dönemlerde eğitim yöneticilerinin uzun süre yüz yüze eğitime alışmış olmaları uzaktan eğitime dair yaklaşımlarını olumsuz bir şekilde etkilemiştir.

Çalışmanın ikinci alt probleminde öğretmen algılarına göre okul müdürlerinin teknolojik liderlik davranışı ve kriz yönetimi becerileri ile öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumları arasındaki ilişki incelenmiştir. Öğretmenlerin uzaktan eğitim tutumları ile okul müdürlerinin teknoloji liderliği rolleri ve öğretmenlerin uzaktan eğitim tutumları ile okul müdürlerinin kriz yönetim becerilerinin genel puanları arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Seven (2021), çalışmasında okul müdürlerinin teknolojik liderlik öz yeterlikleri ile öğretmenlerin uzaktan eğitim tutumları arasında ilişki tespit edememiştir. Ancak okul müdürlerinin kriz yönetim becerileri Kriz Öncesi Dönem alt boyutu ile öğretmenlerin uzaktan eğitim tutumları Kısıtlılık alt boyutu arasında negatif yönde anlamlı ve çok zayıf bir ilişki bulunmuştur. Okul müdürlerinin teknolojik liderlik rolleri ve kriz yönetim becerileri arasında pozitif yönde anlamlı ve yüksek bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Gezer (2021), okul yöneticisinin kriz yönetim yeteneği, teknolojiye hâkimiyet ve liderlik vasıflarının olması gerektiğini tespit etmiştir. Açıkalan (1995) ise yöneticilerin özelliklerini sıralarken iletişim yeteneği olan, teknolojiye hâkim ve eğitime inanan ve lider tanımlamalarını kullanmıştır. Aynı zamanda okul müdürlerinin teknolojik liderlik rollerinin tüm alt boyutları ile kriz yönetim becerilerinin tüm alt boyutları arasında pozitif yönde anlamlı ve yüksek bir ilişki olduğu görülmektedir.

Çalışmanın üçüncü alt probleminde ise öğretmen algılarına göre okul müdürlerinin teknolojik liderlik davranışı ve kriz yönetimi becerilerinin öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarının anlamlı bir yordayıcısı olup olmadığı araştırılmıştır. Öğretmenlere göre, okul müdürlerinin teknolojik liderlik davranışı ve kriz yönetimi becerilerinin, öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumları arasında anlamlı bir yordamanın gerçekleşmediği görülmektedir. Seven (2021), çalışmasında okul müdürlerinin teknolojik liderlik öz yeterlikleri ile öğretmenlerin uzaktan eğitim tutumları arasında ilişki tespit edememiştir. Ancak Gezer (2021), profesyonel bir okul yöneticisinin kriz yönetim becerisi, teknolojik bilgi ve liderlik özelliklerine sahip olması gerektiğini tespit etmiştir. Elde edilen bulgular sonucunda, okul müdürlerinin teknolojik liderlik rolleri ile kriz yönetim becerileri (bağımsız değişkenler) öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarının (bağımlı değişken) anlamlı bir yordayıcısı olmadıkları tespit edilmiştir.

Bu çalışmayı daha da geliştirme ve yaygın etkisini artırma adına elde edilen bulgular ve gelecekte planlanan çalışmalar için bazı öneriler sunulabilir. İlk olarak, araştırma bulgularına yönelik şu öneriler

verilebilir. Okul müdürleri, öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik düşük seviyede olan tutumlarını yükseltmek amacı ile uzaktan eğitimde daha başarılı olan öğretmenlerle, diğerlerini eşleştirmeli ve birlikte çalışmalarını özendirilmelidirler. Böylece derslerin nasıl nitelikli ve zevkli hale gelebileceğini gören öğretmenler tutumlarını değiştirebilir. Araştırmada öğretmen algılarına göre okul müdürlerinin, kriz yönetim becerileri Kriz Öncesi Dönem, Kriz Sonrası Dönem ve Kriz Dönemi alt boyutların ortalamalarının yüksek düzeye denk geldiği; Kriz Öncesi Dönem alt boyutu ortalaması diğerlerine göre yüksek düzeyde bulunduğu söylenebilir. Özellikle anaokulu idarecilerinin kriz yönetim becerileri en düşük düzeyde çıkmıştır. Anaokulu müdürlerinin kriz yönetim becerilerinin bir takım hizmet içi kurslarla geliştirilmesi önemli olacaktır.

Gelecek araştırmalara yönelik olarak ise şu öneriler sağlanabilir. Bu araştırma Zonguldak ili ve ilçelerini kapsamaktadır. Öğretmen algılarına göre okul müdürlerinin teknolojik liderlik davranışı ve kriz yönetimi becerileri, öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarının tespit edilmesi ve genellenebilir sonuçların ortaya çıkarılması amacı ile farklı bölgelerde ve daha fazla katılımcı ile gerçekleştirilebilir. Nicel araştırma yöntemi ile yapılan bu çalışma, nitel veri toplama yöntemi ile yapılması halinde daha detaylı sonuçlara ulaşabilir. Daha farklı değişkenlerle öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumları araştırılabilir. Gelecekteki araştırmacılara ek olarak eğitim politikacılarına da çeşitli öneriler sunulabilir. Buna göre bu çalışmada, okul yöneticilerinin uzaktan eğitime dair beklenen düzeyde bir eğilim sergilemedikleri görülmüştür. Okul yöneticilerinin uzaktan eğitime mesafeli olmalarının önüne geçilmesine ilişkin politikalar geliştirilmelidir. Benzer şekilde okul yöneticilerinin uzaktan eğitim uygulamalarını daha iyi anlamaları ve etkin kullanmaları için gerekli ortamların tesis edilmesi ve destekleyici eğitimlerin sağlanması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Açıklan, A.** (1995). *Toplumsal Kurumsal ve Teknik Yönleriyle Okul Yöneticiliği*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Adıgüzel, S.** (2007). *İlköğretim Okul Müdürlerinin Deprem ile İlgili Kriz Yönetimine İlişkin Yeterlikleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ağır, F.** (2007). *Özel Okullarda ve Devlet Okullarında Çalışan İlköğretim Öğretmenlerinin Uzaktan Eğitime Karşı Tutumlarının Belirlenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Akdemir, A.** (1997). *Yönetim Düşüncesindeki Dönüşümler ve Dönüştürücü Lider Profil: 21. Yüzyılda Liderlik Sempozyumu*, 5-6 Haziran, 2, Deniz Harp Okulu, İstanbul.
- Aksoğan, M.** (2020). Opinions of Students About Distance Education in The Pandemi Process. *MTU Journal of Engineering and Natural Sciences, Covid-19 Special Issue*, 1-9.
- Aksu, A., & Deveci, S.** (2009). İlköğretim Okulu Müdürlerinin Kriz Yönetimi Becerileri. *Education Sciences*, 4(2), 448-464.
- Alanazi, A.** (2020). Using Social Networks in School Crisis Management: Evidence From Middle School Principals in Kuwait. *Education 3- 13, International Journal of Primary, Elementary and Early Years Education*, 49(8), 935-944.
- Anderson, R. E., & Dexter, S.** (2005). School Technology Leadership: An Empirical Investigation of Prevalence And Effect. *Educational Administration Quarterly*, 41(1), 49–82.
- Arı, M.** (2010). İnternet Tabanlı Uzaktan Eğitim Teknolojilerinde Wimax Esnekliği. Ekim 08, 2021 tarihinde http://www.emo.org.tr/ekler/f9b5ec26abebe62_ek.pdf, adresinden alındı.
- Baş, E. D.** (2012). *İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Teknoloji Liderliği Rollerine İlişkin Okul İklimi Arasındaki İlişki*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bergdahl, N., & Nouri, J.** (2021). Covid-19 and Crisis-Prompted Distance Education in Sweden. *Tech Know Learn*, 26(3), 443–459.
- Bıyıkoğlu, C.** (2020). *İlköğretim Okul Yöneticilerinin Kriz Yönetimi Becerilerine İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi, Eğitim Enstitüsü.
- Biçer, F. S., & Koç, M.** (2019). Okul Yöneticilerinin ve Bilişim Teknolojileri Rehber Öğretmenlerinin Teknoloji Liderlik Yeterliliklerinin Karşılaştırılması. *Uluborlu Mesleki Bilimler Dergisi*, 2(1), 27-43.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö., Karadeniz, Ş., & Demirel, F.** (2008). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem.

- Calhoun, K. J.** (2004). *Superintendent Change Leadership Strategies Associated With Successful Technology Integration in Public School Districts*. Unpublished Doctoral Dissertation. California: University of La Verne.
- Can, T.** (2003). Bolu Orta Öğretim Okulları Yöneticilerinin Teknolojik Liderlik Yeterlilikleri. *The Turkish Online Journal of Educational Technology*, 2(3), 94-107.
- Can, H., Azizoglu, Ö. A., & Aydın, E. M.** (2011). *Organizasyon ve Yönetim* (8.Baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Demirbilek, N., Demirtaş, H., Han, F., & Atila, F.** (2021). Distance Education Concept from School Administrator and Teachers' Perspective. *Inonu University Journal of the Faculty of Education (INUJFE)*, 22(1), 449-470.
- Dinç, H., & Göksoy, S.** (2019). Okul Müdürlerinin Teknoloji Liderliği Yeterlilikleri. *International Journal on Lifelong Education and Leadership*, 6(1), 20-35.
- Doğan, H. G. B.** (2014). Uzaktan Eğitim Ve Yaşam Boyu Öğrenme. Ekim 15, 2021 tarihinde <http://www.egitimdeteknoloji.com/uzaktan-egitim- yasam-boyu-ogrenme-nedir/> adresinden alındı.
- Dönmez, B., & Sincar, M.** (2008). Avrupa Birliği Sürecinde Yükselen Ağ Toplumu ve Eğitim Yöneticileri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(24), 1-19.
- Fiedler, E. F. & Chemers, M. M.** (1984). *Improving leadership effectiveness*. U.S.A: John Wiley&Sons Inc
- Ertuğrul, E.** (2014). *İlköğretim Okullarında Görev Yapan Öğretmenlerin Görüşlerine Göre Yöneticilerin Teknoloji Liderlik Düzeyi İle Yönetici Yeterlilikleri İle Öğretmenlerin Teknolojik Etkililiği Arasındaki İlişki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uşak: Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Esplin, N.** (2017). *Utah Elementary School Principals' Preparation As Technology Leaders*. Doctoral Dissertation. Utah: Utah State University.
- Filiz, E.** (2007). *Kamu Yönetiminde Kriz Yönetimi*. İstanbul: Alfa Akademi Basım Yayım.
- Gezer, Y.** (2020). Kriz Yönetim Becerilerine (Kriz Öncesi, Dönemi Ve Sonrası) İlişkin Olarak Okul Müdürlerinin Sergilemiş Oldukları Davranışlar. *Disiplinlerarası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 4(8), 282- 298.
- Gezer, Y.** (2021). Okul Müdürlerinin Yöneticilikte Profesyonelleşmeye İlişkin Görüşleri. *Muallim Rıfat Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 60-73.
- Giovannella, C., Marcello, P., & Donatella, P.** (2020). The Effects of The Covid-19 Pandemic on Italian Learning Ecosystems: The School Teachers' Perspective At The Steady State. *ID&A Interaction Design & Architecture(s)*, (45), 264-286.
- Goleman, D.** (1999). Lider Yapan Nedir? Klinik Laboratuvar Yönetimi İncelemesi. *Klinik Laboratuvar Yönetim Derneği'nin Resmi Yayını*, 13(3), 123-131.
- Irmak, M.** (2015). *İlkokul ve Ortaokul Öğretmenlerinin, Yöneticilerinin "Teknoloji Liderliği" Düzeylerine İlişkin Algıları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Karaağaç, T.** (2013). Kriz Yönetimi ve İletişim. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 0(49), 117-132.
- Karaca, İ., Karaca, N., Karamustafaoglu, N., & Özcan, M.** (2021). Öğretmenlerin Uzaktan Eğitimin Yararına İlişkin Algılarının İncelenmesi. *Humanistic Perspective*, 3(1), 209-224.
- Karakuş, A., & İnandı, Y.** (2018). Ortaokul Yöneticilerinin Okullarında Yaşanan Kriz Durumlarını Yönetme Becerilerinin İncelenmesi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(2), 500-518.
- Karasar, N.** (1994). *Araştırmalarda Rapor Hazırlama* (7. Basım). Ankara: 3A Araştırma Eğitim Danışmanlık Ltd.
- Karasar, N.** (2009). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (19. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Karasavidou, E., & Alexopoulos, N.** (2019). School Crisis Management: Attitudes and Perceptions of Primary School Teachers. *European Journal of Educational Management*, 2(2), 73-84.
- Kaul, M., Van Gronigen, B. A., & Simon, N. S.** (2020). *Calm During Crisis: School Principal Approaches to Crisis Management During The COVID-19 Pandemic*. Ekim 15, 2021 tarihinde https://repository.upenn.edu/cpre_policybriefs/89/ adresinden alındı.
- Kaya, Z.** (2002). *Uzaktan Eğitim*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Kaya, Z., & Önder, H.** (2002). İnternet Yoluyla Öğretimde Ergonomi. *The Turkish Online Journal of Educational Technology*, 1(1), 48-54.
- Kocayigit, A., & Uşun, S.** (2020). Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Okullarda Görev Yapan Öğretmenlerin Uzaktan Eğitime Yönelik Tutumları (Burdur İli Örneği). *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(23), 285-299.

- Kurnaz, A., Kaynar, H., Barışık, C. Ş., & Doğrukök, B.** (2020). Öğretmenlerin Uzaktan Eğitime İlişkin Görüşleri. *Milli Eğitim Dergisi*, 49(1), 293-322.
- Kurt, İ.** (2019). *Öğretmenlerin Lise Okul Müdürlerinin Teknoloji Liderliği Yeterliliklerine İlişkin Görüşleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Kuşkonmaz, H.** (2011). *İlköğretim Okullarındaki Öğretmenlerin Mobil Öğrenmeye Yönelik Algı Düzeylerinin Belirlenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Langran, E.** (2006). *Technology Leadership: How Principals, Technology Coordinators, and Technology Interact in K-12 Schools*. Unpublished Doctoral Dissertation. Virginia: University of Virginia, the Graduate Faculty of the Curry School of Education.
- Matthews, A. W.** (2002). *Technology Leadership at A Junior High School: A Qualitative Case Study*. Unpublished Doctoral Dissertation. Nevada: University of Nevada.
- Maya, İ.** (2014). Kamu İlkokullarında Yöneticilerin Sergiledikleri Kriz Yönetimi Beceri Düzeylerine İlişkin Öğretmen Görüşleri. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 12(23), 209-235.
- Nalbant, E., & Özdil, T.** (1997). Liderlik Nitelikleri ve İşgören Performansı Üzerindeki Etkileri. *21. Yüzyılda Liderlik Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde 1, 18. İstanbul: Deniz Harp Okulu Basımevi.
- Niemi, H. M., & Kousa, P.** (2020). A Case Study of Students' and Teachers' Perceptions in A Finnish High School During The COVID Pandemic. *International Journal of Technology in Education and Science*, 4(4), 352-369.
- Öztaş, A.** (2013). *Resmi Ortaöğretim Okulu Yöneticilerinin Teknoloji Liderliği Rollerine İlişkin Öğretmen Görüşleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Özücelik, E.** (2019). *Uzaktan Eğitim Sistemlerinin Kullanımı: Uludağ Üniversitesi Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Persaud, B.** (2006). *School Administrators' Perspective on Their Leadership Role in Technology Integration*. Unpublished Doctoral Dissertation. Minnesota: Walden University.
- Sağlam, A. Ç., & Özsezer S.** (2015), Liselerde Okul Yönetimlerinin Kriz Yönetme Becerilerine İlişkin Öğretmen Görüşleri. *Electronic Journal of Education Sciences*, 4(7), 13-28.
- Savçı, S.** (2008). *Ortaöğretim Okullarında Çalışan Öğretmenlerin Kriz Yönetimine İlişkin Algıları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Seven, T.** (2021). *Okul Yöneticilerinin Teknolojik Liderlik Öz Yeterliliklerinin Uzaktan Eğitim Tutumları İle İlişkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi, Eğitim Enstitüsü.
- Sincar, M.** (2009). *İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Teknoloji Liderliği Rollerine İlişkin Bir İnceleme (Gaziantep İli Örneği)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sucu, Y.** (2000). *Kriz Yönetimi*. Ankara: Elit Yayıncılık.
- Tutar, H.** (2007). *Kriz ve Stres Ortamında Yönetim* (2. Baskı). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Ulutaş, S.** (2010). *Kriz Yönetimi ve Dönüşümcü Liderlik*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: DEÜ, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Uşun, S.** (2006). *Uzaktan Eğitim* (1. Baskı). Ankara: Nobel Yayınları.
- Ülkü, S.** (2018). *İlkokullarda Görev Yapan Öğretmenlerin Uzaktan Eğitime Yönelik Tutumları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Wheeler, G. A.** (2002). *Crisis Management Training Needs: Perceptions Of Virginia Principals*. Virginia: University of Virginia.
- Weber, M. J.** (2006). *A Study of Computer Technology Use and Technology Leadership of Texas Elementary Public School Principals*. Unpublished Doctoral Dissertation. Texas: University of North Texas.
- Weng, C., & Tang, Y.** (2014). The Relationship Between Technology Leadership Strategies and Effectiveness of School Administration: An Empirical Study. *Computers & Education*, (76), 91-107.

Araştırma Makalesi - Research Article

COVID-19 Sürecinin Bazı Makroekonomik Değişkenlerin Oynaklıkları Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği

The Impact of the COVID-19 Process on the Volatility of Some Macroeconomic Variables: The Case of Turkey

Serpil TÜRKYILMAZ^{1*}

Geliş / Received: 21/08/2022

Revize / Revised: 27/11/2022

Kabul / Accepted: 12/12/2022

ÖZ

Bu çalışmada Covid-19 pandemi sürecinin Türkiye’ de seçilen bazı ekonomik değişkenlerin oynaklıkları üzerindeki etkileri vektör otoregresyon (VAR) modeli ile incelenmiştir. Bu amaçla 2020:03-2022:08 dönemi için BIST100 fiyat endeksi, döviz kuru, ham petrol fiyat endeksi, Covid-19 ölüm ve vaka sayıları kullanılmıştır. Ekonomik değişkenlerin oynaklıkları GARCH türü modellerin koşullu değişen varyansları ile elde edilmiştir. BIST100 fiyat endeksi için ARMA(1,1)-EGARCH(1,1), döviz kuru oynaklığı için ARMA(1,1)-GARCH(1,1), ham petrol fiyat endeksi oynaklığı için AR(1)-GARCH(1,1) modeli en uygun model olarak belirlenmiştir. VAR modeli etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırma analizi sonuçları Covid-19 sürecinin söz konusu ekonomik değişkenlerin oynaklıkları üzerindeki etkilerini destekleyici bulgular sunmuştur. VAR modeli Granger nedensellik testi ise, döviz kuru oynaklığı, Covid-19 ölüm sayıları ve Covid-19 vaka sayılarından BIST100 fiyat endeksi oynaklığına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi göstermiştir.

Anahtar Kelimeler- Covid-19 Pandemi Süreci, VAR Modeli, Oynaklık, Etki-Tepki Analizi, Varyans Ayrıştırması

ABSTRACT

In this study, the effects of the Covid-19 pandemic process on the volatility of some selected economic variables in Turkey were examined with the vector autoregression (VAR) model. For this purpose, BIST100 price index, exchange rate, crude oil price index, Covid-19 death and case numbers were used for the period 2020:03-2022:08. The volatilities of the economic variables were obtained with the conditionally varying variances of the GARCH type models. ARMA(1,1)-EGARCH(1,1) model for BIST100 price index, ARMA(1,1)-GARCH(1,1) model for exchange rate volatility, AR(1)-GARCH(1,1) model for crude oil price index volatility was determined as the most suitable model. The results of impulse-response analysis and variance decomposition analysis of the VAR model presented findings supporting the effects of the Covid-19 process on the volatility of these economic variables. The VAR model Granger causality test, on the other hand, showed a one-sided causality relationship from exchange rate volatility, Covid-19 death numbers and Covid-19 case numbers to BIST100 price index volatility.

Keywords- Covid-19 pandemic process, VAR Models, Volatility, Impulse-Response Analysis, Variance Decomposition

^{1*}Sorumlu yazar iletişimi: serpil.turkyilmaz@bilecik.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-7193-4148>)
İstatistik ve Bilgisayar Bilimleri, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen Fakültesi, Bilecik

I. GİRİŞ

2019 yılında Çin' in Wuhan kentinde ortaya çıkan ve 2020 yılı mart ayı itibariyle pandemi olarak ilan edilen Covid-19 salgını, 1918' de İspanyol gribi olarak adlandırılan büyük gripten bu yana sadece büyük sağlık krizi değil aynı zamanda tarihin en maliyetli küresel pandemilerinden birisi olmuştur. Covid-19 salgınını küresel anlamda sosyal, psikolojik, finansal, politik ve ekonomik etkileri sebebiyle benzeri görülmemiş bir kriz olarak da nitelendirmek mümkündür. Bu anlamda ülkeler, Covid-19 pandemi sürecinin ciddi sonuçlarıyla karşı karşıya kalmaktadırlar. Covid-19 pandemisinin yayılma hızı, pandeminin tedavi süreci ve sona erme zamanı belirsizliği, doğal olarak küresel ekonomideki belirsizliği de beraberinde getirmiştir. Gräb vd. (2021)' e göre küresel anlamda özellikle hisse senedi piyasaları, pandemi başlangıcında aşırı düşüşün ardından hızla toparlanmış ve döviz piyasaları da bazı ayırddedici davranışlar göstermiş, aşı haberleriyle ilgili pozitif bilgiler ise fiyat düşüşü yaşayan piyasalardaki varlıkların fiyatlarını yükselterek olumlu net etkilere sebep olmuştur. Ayrıca Gräb vd. (2021)' e göre küresel anlamda Covid-19 vakalarındaki yükseliş, başlangıçta 2020' de artış gösteren döviz kuru fiyatlarında olduğu gibi oynaklığını da artış yönünde etkilemiştir. Covid-19 pandemisinin başlangıcından bu yana birçok ülke, ekonomilerini kurtarmak ve korumak amacıyla ekonomik destek politikalarının yanı sıra virüsün yayılmasını kontrol altına almak için çeşitli ilaç dışı müdahaleler de uygulamışlardır (Liu vd., 2021:2). Covid-19 pandemisi krizinin ekonomik bir krize dönüşmesinin ilk sebebi, sosyal mesafe kuralları ve alınan önlemler sonucunda işletme faaliyetlerinin kısıtlanmasıyla üretimde azalma ve işsizlik olarak değerlendirilmektedir. Bir diğer sebep ise pandeminin yayılma hızı ve pandemi sürecinin sona erme süresine dair belirsizlik sebebiyle özellikle yatırımcıların ve uluslararası ticaret ortaklarının faaliyetlerini durdurmalarıdır (Kuloğlu, 2021:711). Kuloğlu (2021)' e göre küresel düzeyde meydana gelen arz ve talep yapısındaki bozulmalarla birlikte üretimde meydana gelen ciddi düşüşlere bağlı, ülkelerin petrol taleplerinde de bir daralma söz konusu olmuştur. Ayrıca 2020 sonları itibariyle aşılama çalışmalarının başlaması petrol fiyatlarındaki olumsuz etkilerin ve ekonomik kriz etkilerinin azalmasında önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla pandemi sürecinde aşı haberleriyle birlikte dünyadaki vaka sayılarının kontrol altına alınıyor olması ülkelerin borsa endeksleri gibi ekonomik değişkenlerini de etkileyerek az da olsa ekonomik düzelmeye sebep olmuştur. Duran ve Konya (2022)' ye göre özellikle gelişmekte olan düşük gelirli ülke ekonomileri Covid-19 pandemi sürecine karşı daha duyarlı olarak zayıf sağlık sistemleri, yetersiz sosyal güvenlik sistemleri, yoksulluk ve küresel ticarete bağımlılıkla son derece savunmasız kalmışlardır. Artan piyasa ekonomilerindeki belirsizlikle birlikte özellikle borsa endekslerindeki risk de finansal yetersizliğe bağlı olarak artış göstermiştir.

Devam eden pandemi sürecinde politika yapıcılar da, olumsuz ekonomik etkilerle mücadele için somut önlemler belirlemeye çalışmakta, piyasaların işleyişini ve ekonomik dayanıklılığını arttırmak amacıyla planlamaları sürdürmektedirler.

Covid-19 pandemisi hakkında, ne zaman sona ereceği ve yayılımı ile ilgili belirsizlik, olumsuz etkileri ve bu süreçte alınacak önlemler gibi konular küresel anlamda çalışmaların ilgi odağı olmuştur.

Literatürde araştırmacılar tarafından Covid-19 pandemi sürecinin sağlık, psikolojik, sosyolojik, finansal ve ekonomik etkileri farklı yöntemlerle incelenmiş ve izleyen kısımda özellikle ekonomik etkilerine yönelik bazı çalışmalara özet olarak değinilmiştir.

Demiessie (2020), Covid-19 pandemisi belirsizlik şokunun Etiyopya'daki makroekonomik istikrar üzerindeki etkisini kısa vadede araştırmıştır. Yatırım, istihdam, fiyatlar (gıda ve gıda dışı fiyatlar), ithalat, ihracat ve maliye politikası göstergeleri gibi temel makroekonomik değişkenler üzerindeki Covid-19 pandemi etkisini Dinamik Stokastik Genel Denge (DSGE) Modeli kullanarak tahmin etmiştir.

Deniz ve Teker (2020), 31.12.2019-04.09.2020 dönemi için EURO/USD, altın, petrol ve buğday fiyatlarında Covid-19 etkisini, VAR (Vektör Otoregresif) yöntemine dayalı ARDL Sınır Testi, Etki-Tepki Fonksiyonu ve Varyans Ayırıştırma yöntemleri ile araştırmıştır. Çalışma bulguları, ARDL testi sonucuna göre, seriler arasında eşbütünlüşme olmadığını ve etki-tepki grafikleri tüm değişkenlerin şokların etkilerine azaltıcı bir şekilde tepki verdiğini göstermiştir.

Ludvigson vd. (2020), ABD yakın tarihinde maliyetli ve ölümcül afetlerin makroekonomik etkilerinin ve Covid-19' un olası etkilerinin bir analizini yapmıştır. Çalışmada 1980:1- 2020:04 dönemi için bir afet şokunun ekonomik faaliyet ve belirsizlik üzerindeki dinamik etkisi VAR modeli ile incelenmiştir.

Fahria ve Sulistiana (2021), Endonezya'yı etkisi altına alan Covid-19 pandemi sürecinde enerji kullanımı, çevresel kalite (CO₂) ve ekonomik büyüme (GSYİH) arasındaki ilişkiyi VECM modeli ile analiz etmiştir. Bulgular, enerji kullanımları ve çevresel kalite (CO₂) ile ekonomik büyümenin (GSYİH) ilişkili olduğunu ve

Covid-19 pandemisinin etkisiyle değişkenlerin uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisine sahip olduğunu açıklamıştır.

Katris (2021), Covid-19 pandemisinin Yunanistan'daki işsizlik oranını etkileyip etkilemediğini ve nasıl etkilediğini VAR modeli ile incelemiştir. Ayrıca ARIMA ve ANN modelleri ile VAR modeli performansını karşılaştırmıştır. Bulgular, Yunanistan'daki Covid-19 vakalarındaki bir şokun, incelenen tüm işsizlik türlerinde daha düşük bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Küçükkoğlu (2021), uzman kurum raporları ve sektörel veriler ile Covid-19 pandemi sürecinin küresel ekonomik göstergeler ile Türkiye'de bankacılık ve finans sektöründeki etkilerini, alan yazın taraması ile incelemiştir. Çalışma sonuçları, Covid-19 pandemi süreci ile küresel ekonomilerde ve Türkiye'de ekonomik anlamda daralmaların söz konusu olacağını göstermiştir.

Küçükbay (2021), salgın öncesi dönem (2019) ve salgın dönemi (2020) için Covid-19 pandemisinin Avrupa, Asya, Kuzey Amerika, Güney Amerika, Merkez Amerika ve Ortadoğu ülkeleri verilerini kullanarak ekonomileri üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Çalışmada Covid-19 sürecinin ülkeler için GSYİH, cari açık ve tüketici fiyat endeksi göstergeleri üzerine etkilerini wilcoxon sıralar testi ve t-testi kullanarak karşılaştırmıştır. Çalışma sonuçları, sadece GSYİH açısından pandemi öncesi ve pandemi dönemi istatistiksel anlamda bir farklılığın olduğunu göstermiştir.

Mutoharo ve Hakim (2021), Covid-19 salgını sırasında makroekonomik değişkenlerdeki şoklar nedeniyle Endonezya ve Malezya'da borsa hisse senedi endeksinin nasıl etkilendiğini vektör hata düzeltme modelini (VECM) kullanarak incelemiştir. Çalışmada makroekonomik değişkenler olarak dünya petrol fiyatları, altın fiyatları, dow jones endeksi ve döviz kurları kullanılmış ve 1 Mart 2020 - 28 Şubat 2021 arasında, uzun ve kısa vadede bağımsız ve bağımlı değişkenler arasında bir ilişki olduğu gösterilmiştir.

Yiğit ve Yiğit (2021), Mayıs 2013-Nisan 2021 dönemi için bitcoin fiyatı, hisse senetleri piyasasını yansıtmak üzere BİST100 endeksi, altın fiyatları ve ABD doları kuru gibi ilgili değişkenler arasındaki ilişkileri Johansen Eşbütünleşme Analizi ile incelemiştir. Ayrıca Covid-19 sürecinin yatırımcıların davranışlarını etkileyebileceği düşüncesiyle aynı analizi Aralık 2019-Nisan 2021 arası dönem için de uygulamıştır. Her iki ayrı analiz için de uzun dönemli anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkilerde ise iki dönem için farklı sonuçlar elde edilmiştir. Çalışma bulguları, Türkiye için kripto para piyasasının yönünü öngörebilecek bir göstergenin mevcut olmadığını destekler niteliktedir.

Bhama (2022), bazı makroekonomik değişkenlerin ve Covid-19 pandemisinin Hindistan borsasının performansı üzerindeki etkisini test etmiştir. Çalışmada NIFTY100 firmalarında eşbütünleşme ve vektör hata düzeltme modelini kullanarak değişkenler arasında eşbütünleşme ve uzun dönemli ilişkinin kanıtını göstermiştir.

Katsamposakis vd. (2022), 2019-2021 pandemi döneminde petrol ithal eden ve ihracat eden Avrupa ülkeleri için hisse senedi getirileri ile ham petrol fiyatları arasındaki karşılıklı ilişkileri vektör otoregresyon (VAR) modeli ile incelemiştir. Sonuçlar, Covid-19 salgını öncesi ve aşılardan açıklanmasından sonraki istikrarlı dönemlerde ham petrol ile hisse senedi fiyatları arasında bir ilişki olmadığını, yüksek oynaklık dönemlerinde ise hisse senedi piyasalarından petrol fiyatlarına doğru nedenselliğin arttığını, petrol ihracatı ve ithalatı yapan ülkelerin eşit düzeyde etkilendiğini göstermiştir.

Shahrier (2022), çalışmasında Haziran 2019 ile Aralık 2020 dönemi için günlük döviz kurlarını kullanarak Covid-19 döneminde Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN) ülkeleri Endonezya, Filipinler, Malezya, Singapur ve Tayland döviz kurlarında saf bulaşma etkilerini VECM modelini yapısal VAR çatısı altında tahmin etmiştir. Bulguları, Covid-19'un küresel şoku nedeniyle ASEAN ülkeleri döviz kurları arasındaki bulaşmanın doğası ve kısa vadeli bulaşmanın uzun vadeye dönüşmesini önlemek için zamanında müdahale ihtiyacı hakkında fikir vermesi açısından önemli ipuçları sunmuştur.

Odekina vd. (2022), Nijerya'daki Covid-19 vakalarının ve ölümlerin sayısını modellemek ve tahmin etmek için Vektör otoregresif modelini kullanmıştır. Tahmin sonuçları zaman içinde ölüm sayısında istikrarlı bir artış olduğunu, ancak teyit edilen Covid-19 vakalarının sayısında bir düşüş olduğunu göstermiştir.

Türkiye'de de 2020 mart ayı itibarıyla Covid-19 pandemisinin küresel pandemiye dönüşmesi ile karantina süreçleri, sokağa çıkma yasakları, aşılamaya gibi önlemlerle birlikte ekonomik faaliyetlerin de olumsuz yönde etkilenmeye başladığını söylemek mümkündür. Covid-19 pandemi sürecinin ülkemiz ekonomisi üzerindeki etkilerinin makroekonomik değişkenler açısından incelenmesi ayrıca önem arz etmektedir. Covid-19 pandemisi

ile ekonomik değişkenlerin davranışları arasındaki ilişkinin anlaşılması makroekonomik performansın değerlendirilmesi için gereklidir ve yatırımcılar, politika yapıcılar, araştırmacılar söz konusu bu ilişkilerin incelenmesi konusuna ilgi duymaktadırlar.

Bu çalışmayı farklı kılan yönü, Covid-19 pandemi sürecinin göstergesi olarak seçilen vaka ve pandemi sebebiyle ölüm sayıları ile bazı makroekonomik değişkenlerin oynaklıkları arasındaki ilişkinin araştırılmasıdır. Covid-19 süreci literatürde yeni bir çalışma alanı olması sebebiyle Türkiye için makroekonomik değişkenlerin özellikle oynaklıkları üzerindeki etkilerine yönelik farklı yaklaşım ve yöntemlere ulaşılamamıştır. Bu anlamda çalışmanın literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmada Türkiye’de Covid-19 pandemi sürecinin BIST100 fiyat endeksi, döviz kuru, ve ham petrol fiyat endeksi oynaklıklarına etkileri vektör otoregresyon (VAR) modeli ile analiz edilmiştir. Ekonomik değişkenlerin oynaklıkları GARCH türü modellerle tahmin edilmiştir. Covid-19 pandemi süreci ile ekonomik değişkenlerin oynaklıkları arasındaki ilişkiler, tahmin edilen VAR modelinin etki-tepki fonksiyonları, varyans ayrıştırması ve VAR Granger nedensellik testi ile değerlendirilmiştir.

Çalışma planı ise şu şekildedir. Genel bilgi ve literatür içeren birinci bölüm Giriş bölümüdür. İkinci bölümde kullanılan yöntem ile ilgili teorik bilgi sunulmaktadır. Üçüncü bölüm analiz bulguları ve yorumlarını içermektedir. Genel değerlendirme ve sonuçların sunulduğu bölüm dördüncü bölümdür. Yararlanılan kaynaklar beşinci bölümde verilmektedir.

II. YÖNTEM

Bu bölümde çalışmada kullanılan VAR modeli hakkında kısa teorik bilgiler verilmektedir.

A. Vektör Otoregresyon Modeli (VAR)

VAR (Vektör Otoregresyon) modeli sıklıkla kullanılan çok değişkenli zaman serisi yöntemlerindedir. Özellikle ekonomik değişkenler arasındaki etkileşimin karmaşıklığı ve çok yönlülüğü, eşanlı sistemlere ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca değişkenler arasındaki etkileşimin doğal bir sonucu olarak bağımlı ve bağımsız değişkenlerin belirlenmesinde karşılaşılan güçlükler de söz konusu modellerin kullanımını gerekli kılmaktadır. Sims (1980) tarafından geliştirilen VAR modelleri, yapısal modele herhangi bir kısıtlama olmaksızın dinamik ilişkileri değerlendirebildiği için tek değişkenli klasik zaman serilerine göre sıklıkla tercih edilmektedir. Otoregresif modelin genel ifadesi denklem (1)’de gibidir (Greene, 2003:586).

$$y_t = \mu + \Gamma_1 y_{t-1} + \dots + \Gamma_p y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Burada ε_t otokorelasyonsuz sıfır ortalamalı bir hata vektörüdür. Kovaryans matrisi $E[\varepsilon_t \varepsilon_t'] = \Omega$ ’dır. Bu denklem sistemi vektör otoregresyon (VAR) modelidir. Denklem (1) aşağıdaki gibi de ifade edilebilmektedir.

$$\Gamma(L)y_t = \mu + \varepsilon_t \quad (2)$$

Burada $\Gamma(L)$, bir gecikme operatörü polinom matrisidir. Bireysel denklem ise (3)’de gösterilmektedir.

$$y_{mt} = \mu_m + \sum_{j=1}^p (\Gamma_j)_{m1} y_{1,t-j} + \sum_{j=1}^p (\Gamma_j)_{m2} y_{2,t-j} + \dots + \sum_{j=1}^p (\Gamma_j)_{mM} y_{M,t-j} + \varepsilon_{mt} \quad (3)$$

Denklem (3)’de $(\Gamma_j)_{lm}$; Γ_j ’nin (l, m) elemanıdır. VAR modeli genel olarak matris formunda denklem (4) ve (5)’deki şekilde yazılmaktadır (Greene, 2003: 587).

$$\begin{pmatrix} y_t \\ y_{t-1} \\ \dots \\ y_{t-p+1} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \mu \\ 0 \\ \dots \\ 0 \end{pmatrix} + \begin{bmatrix} \Gamma_1 & \Gamma_2 & \dots & \Gamma_p \\ I & 0 & \dots & 0 \\ \dots & \dots & \dots & 0 \\ 0 & \dots & I & 0 \end{bmatrix} \begin{pmatrix} y_{t-1} \\ y_{t-2} \\ \dots \\ y_{t-p} \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \varepsilon_t \\ 0 \\ \dots \\ 0 \end{pmatrix} \quad (4)$$

$$y_t = \mu + \Gamma y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

Denklem (4) ve (5) deki model Sims (1980) tarafından önerilen genel formudur¹. x ve y birbirini etkileyen iki değişken olmak üzere gecikme sayısı “1” olan VAR(1) standart modeli (6)’daki gibidir.

$$y_t = \mu_{10} + \alpha_{11}y_{t-1} + \alpha_{12}x_{t-1} + \varepsilon_{1t} \quad (6)$$

$$x_t = \mu_{20} + \alpha_{21}y_{t-1} + \alpha_{22}x_{t-1} + \varepsilon_{2t}$$

VAR modelinde sistemdeki değişkenlerin her biri kendisinin ve diğer değişkenlerin gecikmeli değerlerinin bir fonksiyonudur. Çalışmadaki değişkenler için gösterilecek olursa VAR modeli (7)’deki gibi ifade edilmektedir.

$$\begin{bmatrix} \text{VOL_BIST} \\ \text{VOL_DOVIZ} \\ \text{VOL_HAMPETROL} \\ \text{LOLUM} \\ \text{DLVAKA} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \mu_1 \\ \mu_2 \\ \mu_3 \\ \mu_4 \\ \mu_5 \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \alpha_{11}(L) & \alpha_{12}(L) & \alpha_{13}(L) & \alpha_{14}(L) & \alpha_{15}(L) \\ \alpha_{21}(L) & \alpha_{22}(L) & \alpha_{23}(L) & \alpha_{24}(L) & \alpha_{25}(L) \\ \alpha_{31}(L) & \alpha_{32}(L) & \alpha_{33}(L) & \alpha_{34}(L) & \alpha_{35}(L) \\ \alpha_{41}(L) & \alpha_{42}(L) & \alpha_{43}(L) & \alpha_{44}(L) & \alpha_{45}(L) \\ \alpha_{51}(L) & \alpha_{52}(L) & \alpha_{53}(L) & \alpha_{54}(L) & \alpha_{55}(L) \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{VOL_BIST}_{t-1} \\ \text{VOL_DOVIZ}_{t-1} \\ \text{VOL_HAMPETROL}_{t-1} \\ \text{LOLUM}_{t-1} \\ \text{DLVAKA}_{t-1} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \varepsilon_{1t} \\ \varepsilon_{2t} \\ \varepsilon_{3t} \\ \varepsilon_{4t} \\ \varepsilon_{5t} \end{bmatrix} \quad (7)$$

Vektör otoregresyon (VAR) modellerinde değişkenler arasındaki sebep sonuç ilişkilerinin değerlendirilmesi için nedensellik testlerinden yararlanılmaktadır. Nedensellik testleri için durağanlık koşulu sağlanmalıdır. Sistemdeki tüm değişkenler durağan ise nedensellik testi standart F-testi ile yapılmaktadır. Granger nedensellik testi denklem (8)’deki gibi ifade edilen regresyonların tahminini içermektedir (Greene, 2003:592; Barışık ve Kesikoğlu, 2006:68).

$$y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^n \beta_i x_{t-i} + \sum_{i=1}^n \alpha_i y_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (8)$$
$$x_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^n \alpha_i y_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_i x_{t-i} + \varepsilon_{2t}$$

Burada y’ den x’ e doğru bir Granger nedensellik için test edilen hipotezler;

H₀: $\Sigma \alpha_i = 0$ (y’ den x’e doğru Granger nedensellik yoktur, y x’ in Granger nedeni değildir)

H₁: $\Sigma \alpha_i \neq 0$ (y’ den x’e doğru Granger nedensellik vardır, y x’ in Granger nedenidir).

Granger anlamında bir nedensellik ilişkisi x’ den y’ ye olabildiği gibi y’ den x’e de olabilmektedir. Hipotezler, söz konusu modellere ilişkin kareler toplamları bulunarak Wald tarafından geliştirilen F istatistiği ile test edilmektedir (Takım, 2010:13; Barışık ve Kesikoğlu, 2006:69).

$$F = \frac{(\text{HKT}_R - \text{HKT}_{UR})/m}{(\text{HKT}_{UR})/(n-k)} \quad (10)$$

F testinde R: Sınırlandırılmış modeli, UR: Sınırlandırılmamış modeli, m: Dışarıda bırakılan gecikmeli değişken sayısı, n: Örnek büyüklüğü, k: Sınırlandırılmamış modelde tahmin edilen parametre sayısını göstermektedir. Test için hesaplanan F değeri F_α(m, n-k) tablo değeri ile karşılaştırılarak karar verilmektedir.

Vektör otoregresyon modeli (VAR), etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırması olarak iki dinamik analizi mümkün kılmaktadır. VAR modeli etki-tepki fonksiyonları, sistemdeki değişkenlerden herhangi birisine uygulanan bir şokun kendisi ve diğer değişkenleri nasıl değiştirdiğini ve değişkenlerin şoka tepkilerini göstermektedir. VAR modeli varyans ayrıştırması analizi ise sistemdeki değişkenlerin her biri için varyanslarında meydana gelecek değişimin yüzde kaçının değişkenin kendi gecikmesi ile, yüzde kaçının diğer değişkenler tarafından kaynaklandığını ifade etmektedir. VAR modeli etki-tepki ve varyans ayrıştırması analizleri ile değişkenler arasındaki dinamik ilişkileri açıklamak mümkündür².

¹ VAR modelleri tahmin ve test süreci ile ilgili daha fazla bilgi için Bkz: (Greene, 2003: 586-605).

² Etki-Tepki Fonksiyonları ve Varyans Ayrıştırması hakkında daha fazla bilgi için Bkz: (Kutlar, 2000: 200-203).

III. ANALİZ

Bu bölümde Türkiye’ de Covid-19 pandemi sürecinin bazı makroekonomik değişkenlerin oynakları üzerindeki etkileri vektör otoregresif model yardımıyla incelenmekte, analiz bulgu ve yorumlarına yer verilmektedir. Bölümde çalışmanın değişkenlerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler, birim kök testlerine, değişkenlerin oynaklıkları için koşullu değişen varyans modelleri sonuçları, vektör otoregresyon (VAR) modeli etki-tepki, varyans ayrıştırması ve nedensellik analizi sonuçları sunulmaktadır.

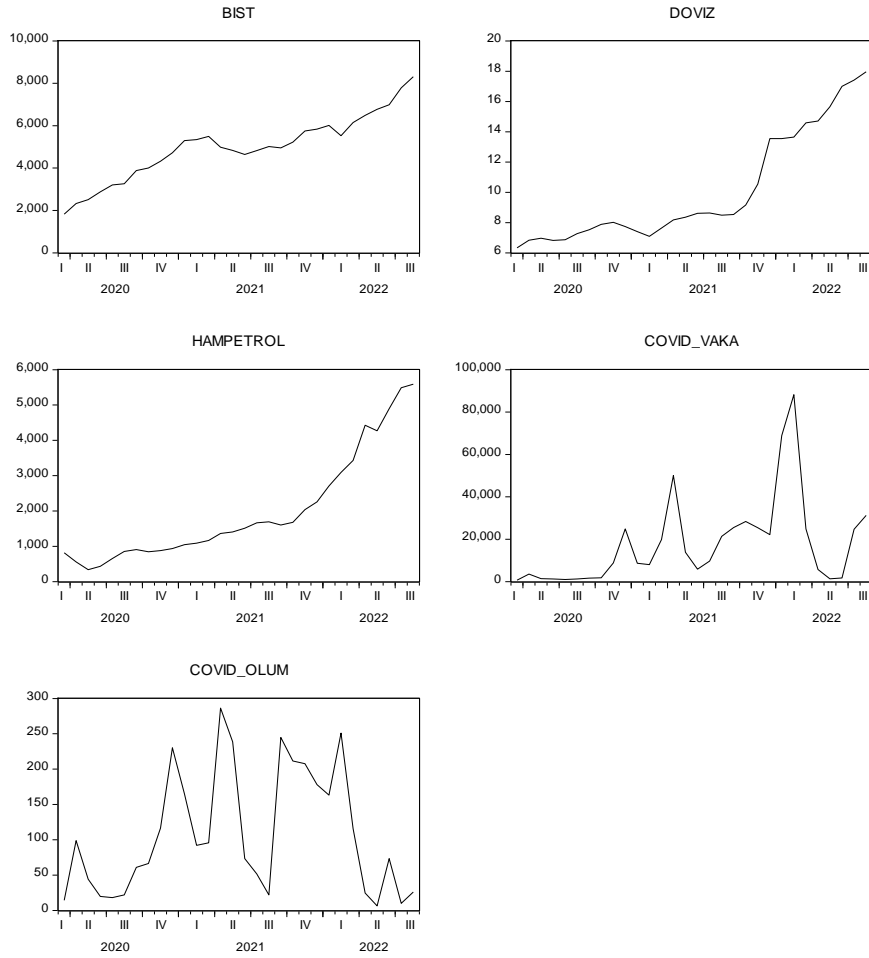
A. Değişkenler ve Tanımlayıcı İstatistikler

Çalışma verileri, Türkiye için BIST100 Endeksi Kapanış Fiyatları (**BIST**), Döviz Kuru-ABD Doları Satış Fiyatı (**DOVİZ**), Ham Petrol Fiyat Endeksi (Yurt İçi Üretici Fiyatları)(2003=100) (**HAMPETROL**), Covid-19 günlük ölüm (**OLUM**) ve vaka (**VAKA**) sayılarını kapsamaktadır. Veriler 2020:03-2022:08 dönemine ilişkin olarak aylık frekansta BIST, DOVİZ, HAMPETROL için Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası elektronik veri dağıtım sisteminden (<https://evds2.tcmb.gov.tr/> online erişim 14.08.2022) elde edilmiştir. Covid-19 ölüm (**OLUM**) ve vaka (**VAKA**) sayıları ise (<https://ourworldindata.org/coronavirus> online erişim 14.08.2022) veri tabanından tüm veri tabanı olarak indirilmiş, Türkiye verileri alınmış ve aylık ortalamalar olarak kullanılmıştır. Çalışmada değişkenlerin logaritmik dönüşümleri analize dahil edilmiştir. Değişkenlere ilişkin Kartezyen grafikleri Şekil 1’ de ve tanımlayıcı istatistikler Tablo 1’ de gösterilmektedir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

	BIST	DOVİZ	HAMPETROL	OLUM	VAKA
Ortalama	4971.977	10.09750	1987.586	17725.40	107.5777
Medyan	5001.585	8.424117	1458.170	9252.511	82.75000
Standart Sapma	1548.117	3.698568	1541.647	20749.06	87.53435
Çarpıklık	-0.052593	0.931668	1.155395	1.866029	0.572436
Basıklık	2.774655	2.336066	3.100198	6.441704	1.954380
Minimum	1826.683	6.325805	339.6300	644.3333	6.258065
Maksimum	8310.540	17.96258	5588.950	88199.07	286.4667
J-B:	0.077306	4.891033	6.687232	32.21697	3.005067
p-Değeri	(0.962085)	(0.086681)	(0.035309)	(0.000000)	(0.222566)

Tablo1’ deki BIST, DOVİZ, HAMPETROL, OLUM ve VAKA değişkenlerine ait tanımlayıcı istatistikler olarak ortalamaları, medyan, standart sapmaları, çarpıklık, basıklık değerleri, minimum, maksimum değeri ile normallik testi için JB (Jarque-Bera) test istatistikleri elde edilmiştir. BIST değişkeni için JB (Jarque-Bera) istatistiği 0.077306 ($p>0.05$), DOVİZ değişkeni için JB=4.891033 ($p>0.05$), HAMPETROL değişkeni için JB=6.687232 ($p<0.05$), OLUM değişkeni için JB=32.21697 ($p<0.05$) ve VAKA değişkeni için ise JB=3.005067 ($p>0.05$) olarak elde edilmiştir. Buna göre %5 anlamlılık düzeyinde BIST, DOVİZ ve VAKA değişkenleri normal dağılım gösterirken HAMPETROL ve OLUM değişkenleri ise JB test istatistiğine göre normal dağılım göstermemektedir. Analizde değişkenlere logaritmik dönüşüm uygulanmıştır.

Şekil 1. BIST, DOVIZ, HAMPETROL, OLUM, VAKA Değişkenlerine İlişkin Grafikler

Şekil 1’ de verilen BIST100 Endeksi Kapanış Fiyatları (**BIST**), Döviz Kuru (**DOVIZ**), Ham Petrol Fiyat Endeksi (**HAMPETROL**), Covid-19 günlük ölüm (**OLUM**) ve vaka (**VAKA**) sayıları kartezyen grafikleri değerlendirildiğinde; BIST, DOVIZ, HAMPETROL fiyatlarında Covid-19 pandemi dönemi için artan bir trend eğilimi ve dalgalanmalar gözlenmekte, OLUM ve VAKA değişkenleri için 2021 yılı sonları 2022 başlarına kadar iniş çıkışlı bir artış eğilimi gösterdiğini, 2022 başlarında ani bir düşüşle düşük dalgalanmaların devam ettiğini söylemek mümkündür. İzleyen kısımda birim kök testleri ve durağan değişkenlerin grafiklerine yer verilecektir.

B. Birim Kök Testleri

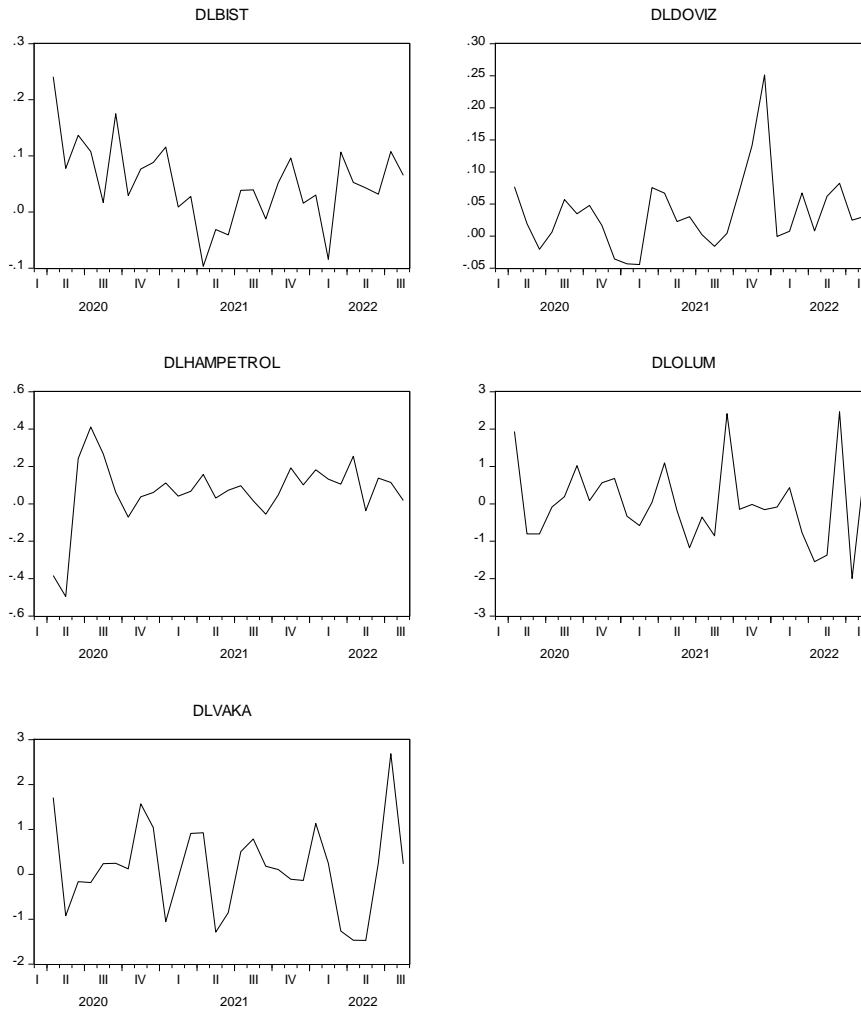
Bu bölümde BIST, DOVIZ, HAMPETROL, OLUM ve VAKA değişkenlerinin durağanlıkları Augmented Dickey Fuller (ADF), Phillips Perron (PP) ve Kwiatkowski–Phillips–Schmidt–Shin (KPSS) birim kök testleri ile araştırılmış ve test sonuçları Tablo 2’ de verilmiştir.

Tablo 2. Birim Kök Test Sonuçları (Düzey)

Testler	Değişken				
	BIST	DOVIZ	HAMPETROL	OLUM	VAKA
ADF	-1.394993 (0.8410)	-0.735753 (0.9604)	0.210984 (0.9969)	-1.638528*** (0.0947)	-1.822452*** (0.0657)
PP	-1.707138 (0.7221)	-0.781015 (0.9560)	-0.479352 (0.9788)	-1.800631*** (0.0687)	-1.741897*** (0.0773)
KPSS	0.099113*	0.180243*	0.178195*	0.201590*	0.438614
Test Kritik Değerleri	ADF, PP		KPSS		
	%1 -4.309824	%1 0.21600			
	%5 -3.574244	%5 0.1460000			
	%10 -3.221728	%10 0.119000			

*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 2' de birim kök test sonuçları incelendiğinde BIST, DOVIZ, HAMPETROL değişkenleri ADF ve PP test istatistiklerine göre durağan değilken OLUM ve VAKA değişkenlerinin ise %10 anlamlılık düzeyinde durağan olduğu görülmektedir. KPSS test istatistiklerine göre BIST değişkeni için test istatistiği 0.099113 değeri %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerindeki tüm kritik değerlerden küçük olduğu için H_0 : *Seri Birim Kök İçermemektedir* sıfır hipotezi reddedilememektedir. DOVIZ, HAMPETROL ve OLUM değişkenlerinin KPSS istatistikleri ise %1 anlamlılık düzeyinde serilerin durağan olduğunu, VAKA değişkeninin ise tüm anlamlılık düzeyleri için sıfır hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Buna göre Tablo 2 genel olarak değerlendirildiğinde ADF, PP testleri ile KPSS test bulguları durağanlıkla ilgili aynı sonuçları vermemekle birlikte ilgili değişkenlerin durağanlığı ile ilgili benzer sonuçlara sahip özellikle ADF ve PP test istatistiklerine göre %5 anlamlılık düzeyinde değişkenlerin düzeyde durağan olmadıkları görülmektedir. Analizde değişkenlerin öncelikle logaritmik dönüşümleri elde edilmiş uygulama kısmında orijinal seri ve ilk farkı alınan durağan değişkenlerin birim kök testlerine yer verilmiştir. Buna göre ilk farkı alınan tüm değişkenler için grafikler Şekil 2' de ve uygulanan birim kök test bulguları da Tablo 3' de sunulmaktadır.

Şekil 2. Logaritmik İlk Farklı BIST, DOVIZ, HAMPETROL, OLUM, VAKA Değişkenlerine İlişkin Grafikler

Tablo 3. Birim Kök Test Sonuçları (İlk Fark)

Testler	Değişken	DLBIST	DLDOVIZ	DLHAMPETROL	DLOLUM	DLVAKA
ADF		-5.012388* (0.0004)	-3.649431* (0.0110)	-4.211839* (0.0028)	-7.204838* (0.0000)	-5.362714* (0.0002)
PP		-4.998784* (0.0004)	-3.614836* (0.0119)	-8.937261* (0.0000)	-9.443869* (0.0000)	-7.255045* (0.0000)
KPSS		0.325383*	0.205299*	0.359795**	0.500000*	0.500000*

Test Kritik Değerleri	ADF, PP	KPSS
%1	-3.689194	0.739000
%5	-2.971853	0.463000
%10	-2.625121	0.347000

*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 3' deki birim kök testi sonuçlarına göre ADF ve PP test istatistikleri tüm değişkenlerin %1 anlamlılık düzeyinde durağan olduğunu, KPSS test istatistiği ise DLBIST, DLDOVIZ, DLOLUM ve DLVAKA serilerinin %1 anlamlılık düzeyinde, DLHAMPETROL serisinin %5 anlamlılık düzeyinde durağan olduğunu göstermektedir. Bulgulara göre birinci dereceden farkı alınmış tüm serilerin durağan olduğunu söylemek mümkündür.

C. BIST, DOVIZ ve HAMPETROL Serilerinin Oynaklıkları (Volatilité)

Bu bölümde BIST100 Endeksi Kapanış Fiyatları (**BIST**), Döviz Kuru (**DOVIZ**), Ham Petrol Fiyat Endeksi (**HAMPETROL**) değişkenlerinin oynaklıklarını (volatilité) elde etmek için tahmin edilen GARCH ailesi model sonuçları Tablo 4-6' da verilmektedir.

Tablo 4. BIST Değişkeni için Oynaklık Model Tahmin Sonuçları

ARIMA(1,1)-GARCH(1, 1)	N	ST	ARIMA(1,1)-EGARCH(1, 1)	N	ST
ω	0.031551 (0.021758) [0.1470]	0.039298** (0.019740) [0.0465]	ω	0.021908** (0.006766) [0.0012]	0.021037** (0.005824) [0.0003]
ψ_1	0.780718** (0.198181) [0.0001]	0.760055** (0.174986) [0.0000]	ψ_1	0.814989** (0.062621) [0.0000]	0.786491** (0.053377) [0.0000]
θ_1	-0.378849** (0.167362) [0.0236]	-0.377796** (0.169343) [0.0257]	θ_1	-0.709021** (0.076020) [0.0000]	-0.721584** (0.069158) [0.0000]
θ_2	-	-	θ_2	-	-
α_1	0.031551 (0.021758) [0.1470]	0.000804 (0.000637) [0.2070]	α_1	-	-
β_0	-0.277327*** (0.177152) [0.1075]	-0.267111 (0.187733) [0.1548]	β_0	-3.140885** (0.028582) [0.0000]	-3.363725** (0.005531) [0.0000]
β_1	1.013411*** (0.270270) [0.0002]	1.056466** 0.233904 [0.0000]	β_1	-2.151729** (0.817661) [0.0085]	-2.306291** (0.012337) [0.0000]
(Egarch) γ_1	-	-	(Egarch) γ_1	-0.432439 (0.399846) [0.2795]	-0.295507** (0.054560) [0.04046]
(Egarch) γ_2	-	-	(Egarch) γ_2	0.172906 (0.108578) [0.1113]	0.107713** (0.012943) [0.0000]
Log(L)	42.88119	42.58426	Log(L)	46.35977	46.17139
AIC	-2.634371	-2.613161	AIC	-2.811412	-2.726528
SIC	-2.348899	-2.327689	SIC	-2.478361	-2.345898
HQ	-2.547099	-2.525889	HQ	-2.709595	-2.610166

Tablo 4' de, tahmin edilen ARIMA-GARCH ve ARIMA-EGARCH modellerinden parametreleri istatistiksel anlamlı bulunan ve LogL, AIC (Akaike Bilgi Kriteri), SIC (Schwarz Bilgi Kriteri) ve HQ (Hannan Quinn Bilgi Kriteri) model seçim kriterlerine göre ARIMA(1,1)-EGARCH(1,1) modeli BIST değişkeninin oynaklığı için en uygun model olarak belirlenmiştir.

Tablo 5. DOVIZ Değişkeni için Oynaklık Model Tahmin Sonuçları

ARIMA(1,1)-GARCH(1, 1)	N	ST	ARIMA(1,1)-EGARCH(1, 1)	N	ST
ω	0.032063** (0.008662) [0.0002]	0.030466** (0.009616) [0.0015]	ω	0.039661** (0.008554) [0.0000]	0.039036** (0.009564) [0.0000]
ψ_1	-0.293498*** (0.186163) [0.0949]	-0.228387 (0.208790) [0.2740]	ψ_1	-0.430890** (0.211765) [0.0419]	-0.425965*** (0.226406) [0.0599]
θ_1	0.744625**	0.702959**	θ_1	0.801498**	0.801227**

	(0.147318)	(0.135241)		(0.114084)	(0.120749)
	[0.0000]	[0.0000]		[0.0000]	[0.0000]
θ_2	-	-	θ_2	-	-
α_1	0.000774***	0.001107	α_1	-	-
	(0.000562)	(0.001956)			
	[0.1088]	[0.57169]			
β_0	0.856893**	0.897176	β_0	-6.444444**	-6.442094**
	(0.398138)	(1.029087)		(2.947240)	(3.162682)
	[0.0314]	[0.3833]		[0.0288]	[0.0417]
β_1	-0.214010***	-0.257910	β_1	1.855587**	1.581913***
	(0.213620)	(0.348708)		(0.680646)	(0.900404)
	[0.01031]	[0.4595]		[0.0064]	[0.0789]
(Egarch) γ_1	-	-	(Egarch) γ_1	-0.015876	0.029623
				(0.451866)	(0.425595)
				[0.9720]	[0.9445]
(Egarch) γ_2	-	-	(Egarch) γ_2	0.261182	0.221661
				(0.448744)	(0.485665)
				[0.5605]	[0.6481]
Log(L)	53.22129	52.38029	Log(L)	51.45718	51.11489
AIC	-3.372949	-3.241449	AIC	-3.175513	-3.079635
SIC	-3.087477	-2.908398	SIC	-2.842462	-2.699005
HQ	-3.285677	-3.139632	HQ	-3.073696	-2.963273

Tablo 5’ de DOVİZ değişkeni oynaklığı için tahmin edilen GARCH türü modellerden parametre anlamlılıklarına göre ve LogL, AIC, SIC ve HQ bilgi kriterleri açısından en uygun modelin ARIMA(1,1)-GARCH(1,1) modeli olduğu görülmektedir.

Tablo 6. HAMPETROL Değişkeni için Oynaklık Model Tahmin Sonuçları

AR(1)- GARCH(1, 1)	N	ST	AR(1)- EGARCH(1, 1)	N	ST
ω	0.086391**	0.086346**	ω	0.091926**	0.090782**
	(0.024929)	(0.018850)		(0.013292)	(0.013362)
	[0.0005]	[0.0000]		[0.0000]	[0.0000]
ψ_1	0.205378***	0.241919**	ψ_1	0.085571	0.091249
	(0.148531)	(0.018651)		(0.111235)	(0.110010)
	[0.0667]	[0.0000]		[0.4417]	[0.4068]
θ_1	-	-	θ_1	-	-
θ_2	-	-	θ_2	-	-
α_1	0.000954**	0.001125**	α_1	-	-
	(0.000214)	(0.000510)			
	[0.0000]	[0.0275]			
β_0	-0.254822**	-0.236592**	β_0	0.108162	0.115951
	(0.004441)	(0.075139)		(0.352714)	(0.388965)
	[0.0000]	[0.0016]		[0.7591]	[0.7656]
β_1	0.612615	1.071771**	β_1	-0.738596**	-0.742887**
	(0.463713)	(0.160104)		(0.291162)	(0.316604)
	[0.1865]	[0.0000]		[0.0112]	[0.0190]
(Egarch) γ_1	-	-	(Egarch) γ_1	0.080855	0.080336
				(0.199480)	(0.208744)
				[0.6852]	[0.7003]
(Egarch) γ_2	-	-	(Egarch) γ_2	0.900438**	0.901255**
				(0.005077)	(0.005018)
				[0.0000]	[0.0000]
Log(L)	30.06595	29.83724	Log(L)	28.74584	28.62385
AIC	-1.718996	-1.702660	AIC	-1.624703	-1.544561
SIC	-1.433524	-1.417188	SIC	-1.339231	-1.211510
HQ	-1.631725	-1.615389	HQ	-1.537431	-1.442744

Tablo 6’ da HAMPETROL değişkeni oynaklığı için en uygun model, parametre anlamlılıkları açısından ve LogL, AIC, SIC ve HQ bilgi kriterlerine göre AR(1)-GARCH(1,1)’ dir.

Sonuç olarak BIST serisinin oynaklığı için ARMA(1,1)-EGARCH(1,1) modeli, DOVİZ değişkeninin oynaklığı için ARMA(1,1)-GARCH(1,1) modeli, HAMPETROL değişkeninin oynaklığı için AR(1)-GARCH(1,1) modeli kriterlere göre en uygun modeller olarak belirlenmiştir.

D. Covid-19 OLUM ve VAKA Değişkenleri ile BIST, DOVİZ VE HAMPETROL Oynaklıkları Arasındaki İlişkiler

Bu bölümde Covid-19 dönemindeki Ölüm ve Vaka Sayıları ile BIST100 Endeksi Kapanış Fiyatları, Ham Petrol Fiyat Endeksi ve Döviz Kuru oynaklıkları (volatilité) arasındaki ilişkiler VAR modelleri ile incelenmiş, nedensellik analizi, etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırma sonuçlarına yer verilmiştir.

1) Birim Kök Test Sonuçları: BIST, DOVİZ ve HAMPETROL değişkenlerinin elde edilen oynaklık değerleri VOL_BIST, VOL_DOVİZ, VOL_HAMPETROL ve OLUM, VAKA için birim kök test sonuçları Tablo 7' de dir.

Tablo 7. ADF, PP ve KPSS Birim Kök Test Sonuçları

Testler	Değişken	VOL_BIST	VOL_DOVİZ	VOL_HAMPETROL	LOLUM	LVAKA
ADF		-4.822840* (0.0006)	-3.823492* (0.0075)	-16.10167* (0.0000)	-3.155897** (0.0334)	-2.333352 (0.1691)
PP		-4.934901* (0.0005)	-3.835437* (0.0073)	-11.46749* (0.0000)	-3.155897** (0.0334)	-2.078946 (0.2540)
KPSS		0.380758**	0.155779*	0.272602*	0.160914*	0.422871**
Test Kritik Değerleri	ADF, PP	KPSS				
	%1	-3.689194	%1	0.739000		
	%5	-2.971853	%5	0.463000		
	%10	-2.625121	%10	0.347000		

Tablo 7 incelendiğinde VOL_BIST, VOL_DOVİZ, VOL_HAMPETROL değişkenlerinin ADF ve PP test istatistikleri %1 anlamlılık düzeyinde serilerin durağan olduğunu gösterirken LOLUM değişkeni %5 anlamlılık düzeyinde durağandır ve LVAKA değişkeni durağan değildir. KPSS test istatistiğine göre VOL_BIST ve LVAKA değişkenleri % 5 anlamlılık düzeyinde, VOL_DOVİZ, VOL_HAMPETROL ve LOLUM değişkenleri %1 anlamlılık düzeyinde durağandır. Diğer tüm değişkenler için test istatistikleri birbirini destekleyerek durağanlığı gösterirken LVAKA değişkeni için ADF ve PP test istatistikleri göz önünde bulundurularak değişkenin durağan olmadığını söylemek mümkündür.

2) VAR Modeli Etki-Tepki ve Varyans Ayrıştırması Sonuçları: Bu bölümde ilk farkı alınan durağan LVAKA ve diğer durağan değişkenlerin düzey verileri kullanılarak başlangıç vektör otoregresyon (VAR) modeli tahmin edilmiş ve bilgi kriterleri karşılaştırılarak model gecikme derecesine karar verilmiştir. Sonuçlar Tablo 8' de verilmiştir.

Tablo 8. En Uygun Gecikme Derecesi Seçim Tablosu

Gecikme (Lag)	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	243.3661	NA	7.49e-15	-18.33585	-18.09391	-18.26618
1	286.8637	66.91945*	1.88e-15	-19.75875	-18.30710*	-19.34073
2	318.6045	36.62401	1.43e-15*	-20.27727*	-17.61591	-19.51090*

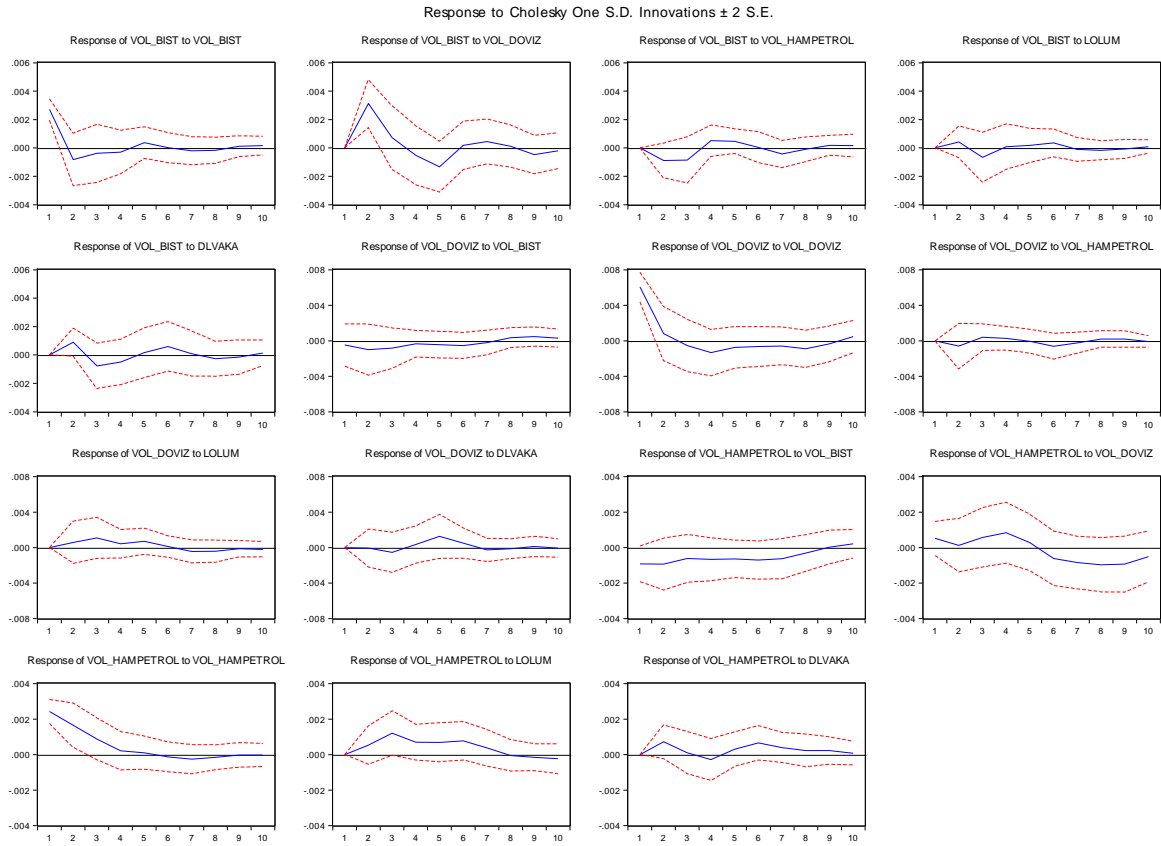
*Maksimum gecikme sayısı 2 girilmiştir.

Tablo 8' de VAR modeli FPE, AIC ve HQ kriterlerine göre gecikme derecesi "2" olarak görülmektedir. Buna 2 gecikme dereceli VAR modeli tahmin edilmiştir. Ayrıca VAR(2) modeli hataları için otokorelasyon test sonuçları da Tablo 9' da verilmiştir.

Tablo 9. VAR Modeli Hataları için Otokorelasyon Testi

Gecikme	LM-İstatistiği	p-Değeri
1	25.81925	0.4173
2	27.02325	0.3547
3	27.68537	0.3225

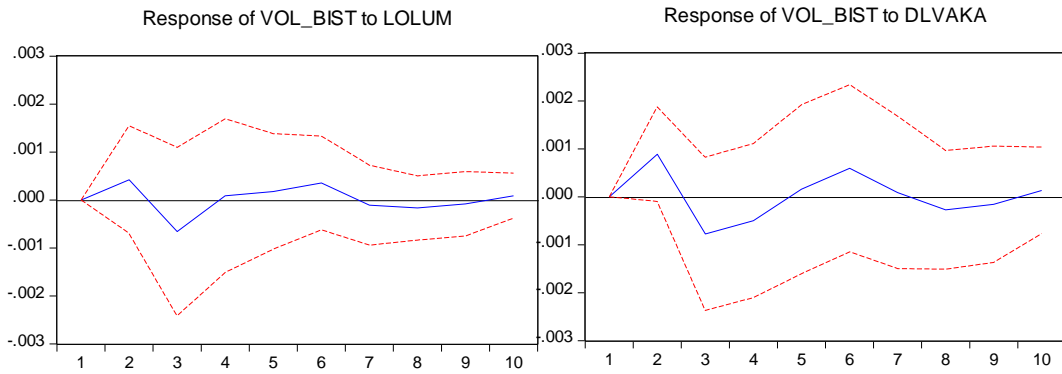
Tablo 8, VAR(2) modelinin hatalarında otokorelasyon olmadığını, p-olasılık değerlerine göre tüm gecikmelerde H_0 hipotezinin reddedilemediğini göstermektedir. Buna göre; VAR(2) model tahmin sonuçlarının yorumu için tahminlerden elde edilen Şekil 3'deki Etki-Tepki Analizleri ve Tablo 9' daki Varyans Ayrıştırması sonuçları değerlendirilmiştir.

Şekil 3. VAR Modeli Etki -Tepki Analizleri

Şekil 3' de bir değişkendeki 1 standart birimlik şoka diğer değişkenlerin tepkileri görülmektedir. Çalışma konusu olan, Covid-19 döneminin BIST, DOVIZ ve HAMPETROL makroekonomik değişkenlerinin oynaklıkları üzerindeki etkisi için sadece LOLUM ve DLVAKA değişkenlerindeki 1 birimlik standart şokun söz konusu değişkenlerin oynaklıklarına olan etkileri 10 dönem için ayrı olarak incelenmiştir.

Response to Cholesky One S.D. Innovations ± 2 S.E.

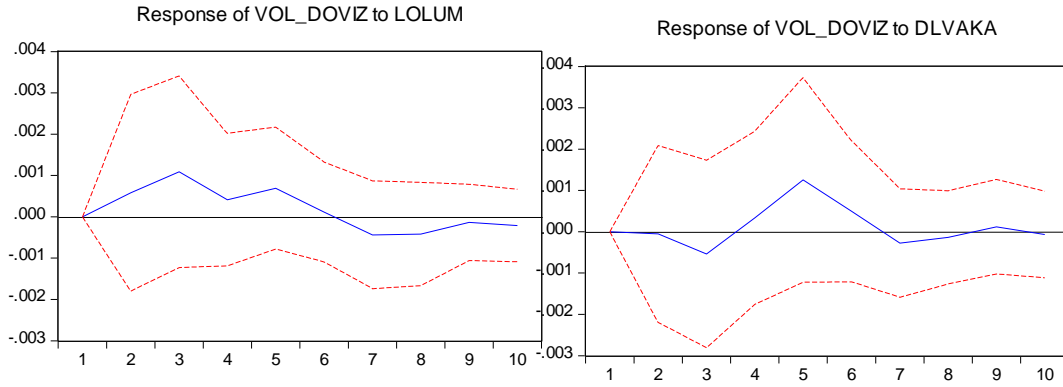
Şekil 4. Etki-Tepki Analizi -VOL_BIST Değişkeni

Şekil 4' de Covid-19 döneminin BIST100 Endeksi üzerindeki etkisi VAR sisteminin etki-tepki grafiği ile incelenmiştir. İncelenen dönem içerisinde Covid-19 ölüm sayılarında meydana gelen 1 birimlik şoka karşılık BIST100 endeksi oynaklığının tepkisi başlangıçta pozitif iken 2. dönemden itibaren negatif olmuştur. 4. döneme kadar önce artan sonra azalan yüksek negatif tepki 4. dönemden 7. dönemin başlarına kadar pozitif olarak seyretmiştir. 7. dönemden 10. döneme kadar ise çok düşük negative bir tepki görülmektedir. Genel olarak BIST100

endeksi oynaklığı (koşullu değişen varyansı) üzerinde Covid-19' un ölüm sayıları açısından etkisi 6. dönemin ortalarına kadar yüksek sonraki dönemler oldukça düşüktür.

Benzer biçimde ikinci grafikte verilen Covid-19 vaka sayılarındaki 1 birimlik şokun BIST100 endeksi oynaklığına etkisi incelenirse; aynı tepkilerin aynı dönemler için benzer fakat biraz daha yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Response to Cholesky One S.D. Innovations \pm 2 S.E.

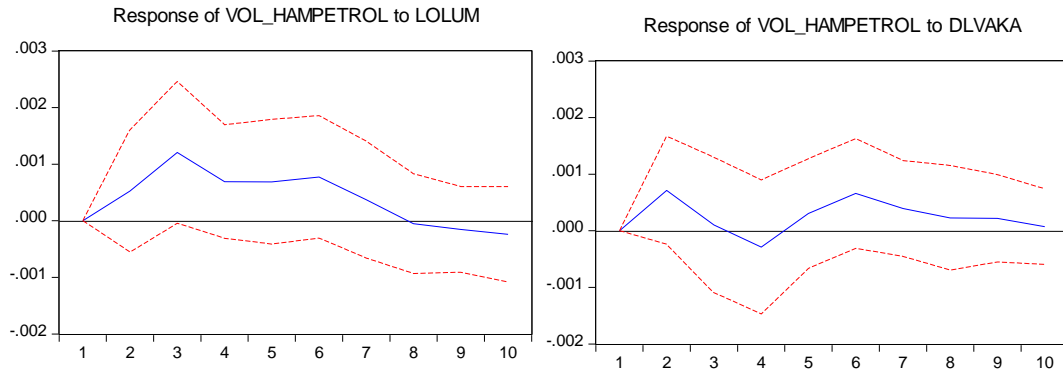

Şekil 5. Etki-Tepki Analizi -VOL_DOVIZ Değişkeni

Şekil 5' de ise Covid-19 döneminin döviz kuru oynaklığı (koşullu değişen varyans) üzerindeki etkisine ilişkin etki-tepki grafiği incelenmiştir. İncelenen dönem içerisinde Covid-19 ölüm sayılarında meydana gelen 1 birimlik şoka döviz kuru oynaklığının ilk grafikte 1. dönemin ortalarından 6. dönemin sonlarına kadar pozitif tepkisi görülmektedir. Bu pozitif etki 3. dönemin ortalarına kadar artan 4. dönemin ortalarına kadar azalan şeklindedir. Azalan pozitif etki ile 4. dönem ortalarından 5. dönem ortalarına kadar artan 6. dönemin sonlarına kadar azalan bir pozitif etki söz konusudur. 6. dönemin sonlarından 10. döneme kadar önce artan sonra azalan ve sabit bir negatif etki gözlenmektedir. Dolayısıyla Covid-19 dönemi döviz kuru oynaklığı üzerinde 6. dönemin sonlarına kadar yüksek pozitif bir etki 6. dönemin sonlarından 10. döneme kadar düşük negatif bir etki söz konusudur.

Benzer şekilde ikinci grafiğe göre; Covid-19 vaka sayılarındaki 1 birimlik şoka döviz kurunun tepkisi değerlendirilirse 1. dönemin sonlarından 2. dönemin ortalarına kadar önemli bir etki görülmemektedir. 2. dönemin ortalarından 3. dönemin ortalarına kadar artan 4. dönem başlarına kadar azalan negatif bir tepki söz konusudur. 4. dönem başlarından 7. dönem başlarına kadar Covid-19 vaka sayılarındaki 1 birimlik şok döviz kuru oynaklığında pozitif bir etki yapmıştır. Bu pozitif etki 5. dönem ortalarına kadar artan sonrasında azalan biçimdedir. 7. dönemin ortalarından 10. döneme kadar etkinin derecesi oldukça azalarak önce negatif sonra pozitif devam etmiştir ve son dönemde yok olma eğilimindedir.

Response to Cholesky One S.D. Innovations \pm 2 S.E.

Şekil 6. Etki-Tepki Analizi -VOL_HAMPETROL Değişkeni

Şekil 6' da Covid-19 dönemine ham petrol fiyat endeksi oynaklığının (koşullu değişen varyans) tepkisine ilişkin etki-tepki grafiği incelenmiştir. İlk grafikte 1. dönem ortalarından 8. dönem ortalarına kadar azalan pozitif yüksek etki görülmektedir. 8. dönem başlarından 10. döneme kadar oldukça düşük negatif etki söz konusudur.

İkinci grafikte ham petrol fiyat endeksi oynaklığının Covid-19 dönemi vaka sayılarındaki 1 standart sapmalı şoka tepkisi verilmiştir. Şokun etkisi birinci dönemin ortalarından 3. dönemin sonlarına pozitif önce artan sonra azalan etki 3. dönemin sonlarından 5. döneme kadar artan ve azalan negatif etki olarak görülmektedir. 5. dönemden 10. döneme kadar önce artan sonra azalan ve dönem sonunda kaybolan pozitif etki söz konusudur.

VAR modelinin varyans ayrıştırması, sistemdeki bir değişkende meydana gelen değişimin yüzde kaçını kendisinden, yüzde kaçının ise sistemdeki diğer değişkenlerden kaynaklandığını göstermektedir. Eğer sistemdeki bir değişken toplam varyansdaki değişimin yüzde yüze yakınına açıklıyorsa dışsal değişken olarak nitelendirilmektedir. Tablo 10' da söz konusu değişkenler için tahmin edilen VAR modeli için Varyans Ayrıştırması sonuçları verilmektedir.

Tablo 10. VAR Modeli Varyans Ayrıştırması Sonuçları

Variance Ayrıştırma- VOL_BIST:						
Dönem	Std. Hata	VOL_BIST	VOL_DOVIZ	VOL_HAMPETROL	LOLUM	DLVAKA
1	0.002707	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.004421	40.89506	50.11144	4.028018	0.911810	4.053680
3	0.004687	37.06589	46.96490	6.852569	2.787923	6.328714
4	0.004778	36.02534	46.37216	7.716423	2.716208	7.169872
5	0.005001	33.44300	49.36774	7.938324	2.603677	6.647251
6	0.005052	32.76896	48.50174	7.784411	3.039591	7.905303
7	0.005096	32.36179	48.43605	8.369196	3.033481	7.799479
8	0.005112	32.28317	48.20154	8.355641	3.123454	8.036198
9	0.005141	31.96507	48.50394	8.380157	3.113188	8.037639
10	0.005152	31.92054	48.44019	8.439508	3.129367	8.070392
Varyans Ayrıştırma- VOL_DOVIZ:						
Dönem	Std. Hata	VOL_BIST	VOL_DOVIZ	VOL_HAMPETROL	LOLUM	DLVAKA
1	0.006075	0.614208	99.38579	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.006267	3.161813	95.01405	0.950728	0.865832	0.007580
3	0.006475	4.648243	89.75360	1.255037	3.638449	0.704675
4	0.006649	4.671290	89.21690	1.348727	3.838013	0.925075
5	0.006858	4.809035	85.08034	1.276200	4.630400	4.204029
6	0.006955	5.272414	83.59077	2.020211	4.526947	4.589654
7	0.007007	5.282147	83.08674	2.099510	4.854634	4.676971
8	0.007091	5.389842	82.78489	2.131778	5.089337	4.604153
9	0.007119	5.777466	82.35597	2.185809	5.085780	4.594974
10	0.007145	5.905253	82.20130	2.183795	5.138219	4.571433
Varyans Ayrıştırma- VOL_HAMPETROL:						
Dönem	Std. Hata	VOL_BIST	VOL_DOVIZ	VOL_HAMPETROL	LOLUM	DLVAKA
1	0.002646	12.30939	3.754975	83.93564	0.000000	0.000000
2	0.003377	15.23024	2.438018	75.45014	2.415823	4.465782
3	0.003789	14.78132	4.211307	65.31218	12.07554	3.619660
4	0.004013	15.96353	8.083105	58.48031	13.73241	3.740638
5	0.004144	17.40199	8.009185	54.90974	15.63020	4.048892
6	0.004371	18.29131	9.166082	49.44826	17.18539	5.908967
7	0.004538	18.89686	12.01293	46.23488	16.61710	6.238229
8	0.004659	18.36300	15.74911	43.96147	15.77085	6.155570
9	0.004760	17.59854	18.94326	42.12928	15.21727	6.111651
10	0.004799	17.50679	19.78034	41.45377	15.22408	6.035019

Tablo 10' da verilen varyans ayrıştırması sonuçları incelendiğinde; BIST100 endeksi oynaklığında meydana gelen değişmelerin tamamı ilk dönemde kendisindeki değişimlerden kaynaklanmakta, ikinci dönemde yaklaşık %41' i kendisindeki, %50' si döviz kuru oynaklığındaki, %4' ü ham petrol endeksi oynaklığındaki %0.09' u Covid-19 ölüm sayılarındaki değişimlerden ve %4' ü Covid-19 vaka sayılarındaki değişimlerden kaynaklanmaktadır. 10. dönemde BIST100 endeksi oynaklığındaki değişimler yaklaşık %32' i kendisindeki değişimlerle, %48' i döviz kurundaki değişimlerle, %8' i ham petrol fiyat endeksi oynaklığındaki

değişmelerle, %3'ü Covid-19 ölüm sayılarındaki değişmelerle ve %8' i Covid-19 vaka sayılarındaki değişmelerle açıklanmaktadır.

Döviz kuru oynaklığındaki değişmelerin ilk dönemde %99' u kendisindeki değişmelerden ve %0.06' sı BIST100 endeksi oynaklığındaki değişmelerden kaynaklanmaktadır. Son dönemde ise döviz kuru oynaklığındaki değişmelerin %6' sı BIST100 endeksi oynaklığındaki değişmelerle, %82' si kendisindeki değişmelerle, %2' si ham petrol endeksi oynaklığındaki değişmelerle, %5' i Covid-19 ölüm sayılarındaki değişmelerle ve %5' i ise Covid-19 vaka sayılarındaki değişmelerle açıklanabilmektedir.

Tablo 10' a göre ilk dönemde ham petrol fiyat endeksi oynaklığındaki değişmelerin %12' si BIST100 endeksi oynaklığındaki değişmelerden, %4' ü döviz kuru oynaklığındaki değişmelerden ve %84' ü ise kendisindeki değişmelerden kaynaklanmaktadır. 10. dönemde ham petrol fiyat endeksi oynaklığındaki değişmelerin %18' i BIST100 endeksi oynaklığındaki değişmelerle, %20' si döviz kuru oynaklığındaki değişmelerle, %42' si kendisindeki değişmelerle, %15' i Covid-19 ölüm sayılarındaki ve %6' sı Covid-19 vaka sayılarındaki değişmelerle açıklanmaktadır.

3) *VAR Modeli Granger Nedensellik Analizi Sonuçları:* Bu bölümde değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin değerlendirilmesi için VAR Granger Nedensellik Analizi bulgularına yer verilmektedir. Sonuçlar Tablo 11' de sunulmaktadır.

Tablo 11. VAR Granger Nedensellik/Blok Dışsallık Wald Test Sonuçları

<i>Bağımlı Değişken: VOL_BIST</i>			
Değişken	Ki-Kare	s.d.	p-Değeri
VOL_DOVIZ	20.25888	2	0.0000
VOL_HAMPETROL	2.116159	2	0.3471
LOLUM	6.996242	2	0.0303
DLVAKA	6.752190	2	0.0342
TOPLAM	53.24534	8	0.0000

<i>Bağımlı Değişken: VOL_DOVIZ</i>			
Değişken	Ki-Kare	s.d.	p-Değeri
VOL_BIST	2.254891	2	0.3239
VOL_HAMPETROL	0.376708	2	0.8283
LOLUM	4.115126	2	0.1278
DLVAKA	0.321719	2	0.8514
TOPLAM	5.844604	8	0.6646

<i>Bağımlı Değişken: VOL_HAMPETROL</i>			
Değişken	Ki-Kare	s.d.	p-Değeri
VOL_BIST	1.621721	2	0.4445
VOL_DOVIZ	2.513069	2	0.2846
LOLUM	3.278053	2	0.1942
DLVAKA	1.606883	2	0.4478
TOPLAM	11.80899	8	0.1599

Tablo 11' deki VAR Granger Nedensellik Testi bulguları incelendiğinde; döviz kuru oynaklığı, Covid-19 ölüm sayısı ve Covid-19 vaka sayısı, BIST100 fiyat endeksi oynaklığının Granger nedenidir ve tek yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusudur. Ayrıca Tablo 11' den tüm değişkenlerin toplam olarak BIST100 fiyat endeksi oynaklığının granger nedeni olduğunu da söylemek mümkündür. Tablo 11' e göre diğer değişkenler arasında anlamlı bir nedensellik ilişkisinden bahsedilememektedir.

IV. SONUÇ VE ÖNERİLER

2020 yılı mart ayı itibarıyla pandemi ilanıyla tüm dünya ülkelerini etkisi altına alan Covid-19 salgını gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri sosyal, finansal ve ekonomik açıdan önemli derecede etkilemektedir. Covid-19 sürecinin ülke ekonomilerini nasıl etkilediğini araştırmak, söz konusu krizle başa çıkabilmek, önlemler alabilmek, ülke ekonomilerinin yeniden toparlanarak canlanmasına yardımcı olabilmek için önemlidir. Bu çalışmada Türkiye' de Covid-19 pandemi sürecinin bazı makroekonomik değişkenler üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu amaçla, Covid-19 döneminin göstergesi olarak seçilen ölüm ve vaka sayılarının BIST100 endeksi (BIST), döviz kuru (DOVIZ) ve ham petrol fiyatı endeksi (HAMPETROL) değişkenlerinin oynaklıklarına etkileri vektör otoregresyon modeli ile araştırılmıştır. Öncelikle çalışmada tüm değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri sunulmuş, grafiksel bir değerlendirme yapılmış, ADF, PP ve KPSS birim kök testleri ile durağanlık

durumları test edilmiştir. Ekonomik değişkenlerin oynaklıkları üzerindeki pandemi süreci etkisi incelendiğinden ilgili değişkenler için koşullu değişen varyans modelleri tahmin edilmiştir. Model sonuçlarına göre BIST100 endeksi oynaklığı için ARMA(1,1)-EGARCH(1,1), döviz kuru değişkeninin oynaklığı için ARMA(1,1)-GARCH(1,1) modeli istatistiksel anlamlı bulunurken, ham petrol fiyat endeksi değişkeninin oynaklığı için AR(1)-GARCH(1,1) modeli kriterlere göre en uygun model olarak belirlenmiştir.

Tahmin edilen modellerin koşullu varyansları, ilgili ekonomik değişkenlerin oynaklık serileri VOL_BIST, VOL_DOVIZ ve VOL_HAMPETROL olarak elde edilmiştir. Değişkenlerin hangi derecede durağan olduklarını belirlemek amacıyla oynaklık serileri ve logaritmik dönüşümlü Covid-19 ölüm sayıları (LOLUM) ile vaka sayılarına (LVAKA) ADF, PP ve KPSS birim kök testleri uygulanmıştır. LVAKA hariç $I(1)$ 'dir diğer tüm değişkenler aynı derecede ve düzeyde durağandır. Bu sebeple durağan tüm değişkenler (VOL_BIST, VOL_DOVIZ, VOL_HAMPETROL, LOLUM ve DLVAKA) için bir başlangıç VAR modeli tahmin edilerek modelin gecikme derecesi 2 olarak belirlenmiştir. Tahmin edilen VAR modelinin etki-tepki analizi elde edilerek 10 dönem için özellikle Covid-19 ölüm ve vaka sayılarının ekonomik değişkenlerin oynaklıkları üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Covid-19 pandemi sürecinin BIST100 endeksi, döviz kuru ve ham petrol fiyat endeksi değişkenlerinin oynaklıklarını etkilediği görülmüştür. Söz konusu değişkenlerin oynaklıkları üzerindeki etkiler özellikle 8. dönem sonu itibarıyla sönümlenmiştir. Tüm değişkenler şokların etkilerini son dönemde azaltıcı tepki vermiştir. Bu durum, Covid-19 pandemi sürecinin Türkiye ekonomisi üzerindeki olumsuz etkileri ile mücadelesinde alınan sağlık tedbirlerinin yanı sıra ekonomik açıdan alınan önlemlerin ve izlenen politikaların pandemi sonrası dönem için ekonominin toparlanması ve istikrarın sağlanmasında olumlu yönde etkili olacağını düşündürmektedir.

Benzer biçimde VAR modeli varyans ayrıştırması sonuçlarına göre; Covid-19 ölüm ve vaka sayılarındaki değişim BIST100 endeksi oynaklığındaki değişimlerin ortalama olarak özellikle 6. dönemden itibaren artan şekilde %3 ve %8' ini açıklamaktadır. Benzer biçimde döviz kuru oynaklığındaki değişimin 5. dönem itibarıyla artarak %5' i Covid-19 ölüm sayılarındaki değişimden ve %5' i Covid-19 vaka sayılarındaki değişimden kaynaklanmaktadır. Son olarak Covid-19 ölüm sayılarındaki değişimler ham petrol fiyat endeksi oynaklığındaki değişimlerin özellikle 5. dönem itibarıyla artarak ortalama %15' ini açıklarken, Covid-19 vaka sayılarındaki değişim %6' sını açıklamaktadır. Varyans ayrıştırması sonuçları da etki-tepki analizi sonuçlarını destekler niteliktedir. Bulgular Covid-19 pandemisi sürecinin seçilen ekonomik değişkenlerin oynaklıklarında etkili olduğunu göstermektedir. Çalışmada son olarak Covid-19 ölüm ve vaka sayılarının BIST100 endeksi, döviz kuru ve ham petrol fiyat endeksleri değişkenlerinin oynaklıkları ile nedensellik ilişkilerini değerlendirmek amacıyla VAR modeli Granger nedensellik analizi bulguları elde edilmiştir. Bulgular Covid-19 ölüm sayısı, Covid-19 vaka sayısı ve döviz kuru oynaklığının BIST100 endeksi oynaklığının Granger nedeni olduğunu ve tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını ifade etmektedir.

Covid-19 pandemi süreci ile birlikte ortaya çıkan sanayideki yavaşlama, yapılan seyahat kısıtlamaları ile birlikte petrolde de arz/talep dengesizliği söz konusu olmuştur. Bir başka ifade ile pandeminin yayılmasına karşı alınan tedbirler ve uygulanan kısıtlamalar ülkemizde ve küresel anlamda arz / talep dengesinde bozulmalara sebep olduğundan ülkelerin büyümelerinde ve üretimlerindeki azalışa bağlı olarak petrol talepleri de düşüş göstermiştir. Ayrıca 2000 yılı ilk aylarında Covid-19 vaka sayılarının özellikle Avrupa kıtasında artış göstermesiyle birlikte ülkemizde mart ayı itibarıyla vaka sayılarındaki artıştan dolayı yatırımcıların piyasalara güvensizliği ve risk endişeleri BIST100 endeksini de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu anlamda şokların (belirsizlik) ekonomik göstergeler üzerindeki olumsuz etkilerinin azaltılmasına yönelik olarak Covid-19 pandemisinde alınacak gerek sağlık sektöründe gerekse ekonomik önlemlerle sürecin kontrolünün sağlanması, güven ortamı oluşturacağından uluslararası yatırımcılar için riski azaltmaya yardımcı olarak ulusal sermayenin değer kazanmasına da katkı sağlayabilecektir. Sonuç olarak normalleşme süreci ile ilgili, hükümetlerin yanı sıra bireylere, kurum ve kuruluşlara da önemli görevler düşmekte ve süreç yönetimi çok disiplinli bir bakış açısı gerektirmektedir. Ülkelerin ekonomi ve sağlık alanında iyi bir kriz yönetimi, ekonomik teşvik paketleri gibi tedbirlerle risklerden korunmalarının mümkün olabileceği düşünülmektedir.

Covid-19 pandemi sürecinin devam etmesi ve belirsizliği ekonomik değişkenlerin davranışlarının öngörülmesini de zorlaştırmaktadır. Bu anlamda sürecin mevcut ve gelecekteki etkilerinin değerlendirilerek etkin çözüm önerilerinin ve politikaların geliştirilmesi, ülkelerin ekonomik göstergeleri üzerindeki olumsuz etkilerinin ayrıca alınan önlemlerin yansımalarının analiz edilmesi önem arz etmektedir. Covid-19 pandemi sürecinden etkilenme açısından Türkiye' nin benzer ülkelerle pandemi öncesi ve pandemi dönemi makroekonomik değişkenlerinin oynaklıklarındaki değişimlerin panel analiz yöntemleri ile karşılaştırılması gelecek çalışmalarda geliştirilebilecek yön olarak değerlendirilmektedir.

KAYNAKLAR

- Barışık, S. & Kesikoğlu, F.** (2006). Türkiye'de Bütçe Açıklarının Temel Makroekonomik Değişkenler Üzerine Etkisi (1987-2003 Var, Etki-Tepki Analizi, Varyans Ayırıştırması. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(4), 59-82.
- Bhama, V.** (2022). Macroeconomic variables, COVID-19 and the Indian stock market performance. *Investment Management and Financial Innovations*, 19(3), 28-37.
- Demissie, H. G.** (2020). The Effect Of Covid-19 On Macroeconomic Stability In Ethiopia (Uncertainty Shock Impact, Transmission Mechanism and the Role of Fiscal Policy). [Erişim: 20.08.2022]. <https://aec.afdb.org/fr/papers/effect-Covid-19-macroeconomic-stability-ethiopia-uncertainty-shock-impact-transmission-mechanism-and-role-fiscal-policy-403>.
- Deniz, E.A. & Teker, D.** (2020). The Covid-19 Effect On Macroeconomic Indicators. *Pressacademia*, 12 (2), 8-10.
- Duran, M.S. & Konya, S.** (2022). Kovid-19'un Borsaya Etkisi: Gelişmekte Olan Piyasalardan Kanıtlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13(35), 776-793.
- Fahria, I. & Sulistiana, I.** (2021). Vector Error Correction Model To Analyze Energy Uses, Environmental Quality And Economic Growth During Covid-19 Pandemic. *IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science*, 926, 1-9.
- Gräb, J., Kellers, M. & Le Mezo, H.** (2021). Rotation Towards Normality – the Impact of COVID-19 Vaccine-related News on Global Financial Markets. *Economic Bulletin Boxes, European Central Bank*, 1., [Erişim: 25.11.2022]. https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/focus/2021/html/ecb.ebbox202101_02~f0960a5b38.en.html.
- Greene, W.H.** (2003). *Econometric Analysis*, Fifth Edition, Pearson Education, New Jersey.
- Katris, C.** (2021). Unemployment and COVID-19 Impact in Greece: A Vector Autoregression (VAR) Data Analysis. *Eng. Proc.*, 5(41), 1-11.
- Katsamposakis, I., Christopoulos, A., Kalantonis, P., Nastas, V.** (2022). Crude Oil Price Shocks and European Stock Markets during the COVID-19 Period. *Energies*, 15, 1-14.
- Kuloğlu, A.** (2021). Covid-19 Krizinin Petrol Fiyatları Üzerine Etkisi. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 710-727.
- Kutlar, A.** (2000). *Ekonometrik Zaman Serileri (Teori ve Uygulama)*, Birinci Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Küçükbay, F., Uysal, D. & Çırak, A.N.** (2021). Covid-19 Salgının Dünya Ekonomisi Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(4), 15-20.
- Küçüköğlu, S.** (2021). Covid-19 Pandemi Sürecinin Küresel Ekonomik Göstergeleri ve Türkiye'de Bankacılık ve Finans Sektörüne Etkileri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(42), 1269-1291.
- Liu, S., Fu, H., Yalçın, M.O. & Fan, X.** (2021). An Investigation of the Impact of COVID-19 Non Pharmaceutical Interventions and Economic Support Policies on Foreign Exchange Markets with Explainable AI Techniques. arXiv:2111.14620v1 [econ.GN],[Erişim:25.11.2022]. https://www.researchgate.net/publication/356631417_An_Investigation_of_the_Impact_of_COVID-19_Non-Pharmaceutical_Interventions_and_Economic_Support_Policies_on_Foreign_Exchange_Markets_with_Explainable_AI_Techniques].
- Ludvigson, S.C., Ma, S. & Ng, S.** (2020). COVID-19 and The Macroeconomic Effects of Costly Disasters, NBER Working Paper No. 26987, 1-24.
- Mutoharo, N.H. & Hakim, A.** (2021). Macroeconomic Variable Stability during Covid-19 Pandemic on Sharia Stock Index in Indonesia and Malaysia. *International Journal of New Technology and Research (IJNTR)*, 7(6), 08-25.
- Odekina, G.O., Adedotun, A.F., Imaga, O.F.** (2022). Modeling and Forecasting the Third wave of Covid-19 Incidence Rate in Nigeria Using Vector Autoregressive Model Approach. *Journal of the Nigerian Society of Physical Sciences*, 4, 117-122.
- Shahrier, N.A.** (2022). Contagion effects in ASEAN-5 exchange rates during the Covid-19 pandemic. *North American Journal of Economics and Finance*, 62(101707), 1-17.
- Sims, C. A.** (1980). Macroeconomics and reality. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1-48.
- Takım, A.** (2010). Türkiye'de GSYİH ile İhracat Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (2), 1-16.

Yiğit, M. & Yiğit, A. G. (2021). Türkiye’de Bitcoin’in Finansal Piyasalarla Entegrasyonuna Yönelik Bir Araştırma: Covid-19 Öncesi ve Sonrası İçin Bir Uzun Dönem Analizi. *Journal of Academic Value Studies, Research Article*, 7(2), 177-193.

Araştırma Makalesi - Research Article

Bazı Yönleriyle Tasavvufî Düşüncede Şeyh-Mürîd İlişkisi Some Aspects of the Sheikh-Murid Relationship in Sūfî Thought

Eyüp İNCE^{1*}

Geliş / Received: 30/09/2022

Revize / Revised: 12/12/2022

Kabul / Accepted: 15/12/2022

ÖZ

Tasavvuf; İslâm dininin inanç, ibadet ve ahlak temellerine dayanarak nefsi tezkiye etme, güzel ahlak sahibi olarak dini yaşama ve ruhun kemale ermesi için caba göstererek Allah'a vâsıl olma düşüncesidir. Bu anlamda tasavvuf manevî bir ahlak eğimini ifade etmektedir. Seyr-ü sülûk metodu, bu ahlak eğitiminin verilmesi noktasında önemli bir vasıta rolünü üstlenmektedir. Seyr ve sülûk birbirinden ayrı düşünülemeyen iki kavramlardır. Seyr, bütün kötü vasıflardan ve benlikten arınarak ilme, ahlaka ve Allah'a doğru yürümektir. Sülûk, Allah'a vâsıl olmaya vesile olan manevî bir yoldur. Mürîd bu yola talip olan yolcu, şeyh ise bu yolda mürîdin gözetmenliğini yapan tecrübeli kimsedir. Şeyh, yolun başından sonuna kadar mürîdine eşlik ederek bu husustaki temel ilke ve esasları hem teorik hem pratik olarak göstermektedir. Mürîd ise şeyhin göstermiş olduğu kural ve kaideleri eksiksiz bir şekilde yerine getirmekle sorumludur. Bu nedenle tasavvufî eserlerde şeyh ve mürîdin tanımı, mahiyeti detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca şeyh ve mürîdde bulunması gereken vasıflar ayrıntılı bir şekilde zikredilmiştir. Böylelikle hakiki manada yerine getirilmesi gereken şeyh-mürîd ilişkisinin esasları belirlenmiştir. Tasavvuf ilminin sözlü ve fiili unsurlarını içinde barındıran şeyh, en çok tenkit edilen kavramlardan birini oluşturmaktadır. Aynı şekilde mürîd, birçok eleştirinin yöneltildiği kavramlardandır. Bu nedenle makalede özellikle şeyh ve mürîdin tanımı, şeyh ve mürîdde bulunması gereken vasıflar, şeyh-mürîd ilişkisi, şeyh-mürîd ilişkisinin gerekliliği ve şeyhe bağlanmanın hükmü gibi konular ele alınacaktır. Böylelikle tasavvufun çok hassas temeller üzerine kurduğu şeyh-mürîd ilişkisinin hakikat yönüne bir nebze olsun ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler- *Tasavvuf, Ahlak, Seyr-ü Sülûk, Şeyh, Mürîd.*

ABSTRACT

Sūfism is the idea of purifying the soul through the faith, worship, and moral foundations of Islam, along with leading a religious life honoured with good morals and reaching Allah through the efforts to ensure the perfection of the soul. In this sense, Sūfism implies a spiritual moral inclination. The method of sayr al-sulūk plays a critical role in offering this moral education. Sayr and sulūk are two intertwined notions that cannot be considered independent of each other. Sayr means to walk towards knowledge, morality, and Allah by getting rid of all bad qualities and the self. Sulūk is a spiritual way to reach Allah. The murid is the passenger who pursues this path, and the sheikh is an experienced person who supervises the murid during his/her journey. Accompanying his murid from the beginning to the end of the path, the sheikh theoretically and practically reveals the fundamental principles. The murid, on the other hand, is responsible for fully abiding by these rules and principles imposed by the sheikh. Therefore, this study addresses the definition and nature of the notions of sheikh and murid in sūfî works. Furthermore, it also elaborates on the essential qualifications that a sheikh and

^{1*} Sorumlu yazar iletişim: eyup.ince43@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-6194-2980>)

Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Anabilim Dalı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Eskişehir

murid should possess. Thus, it puts forward the principles of the sheikh-murid relationship, which must be established in a genuine way. Embodying the verbal and de facto components of Sūfism, the notion of sheikh is one of the most seriously criticized issues. Likewise, murid is one of the concepts against which many criticisms are voiced. Therefore, this study discusses various related issues, particularly the definitions of sheikh and murid, the properties that they should have, the sheikh-murid relationship, the necessity of such a relationship, and the ruling of being a follower of the sheikh. In short, it sheds some light on the essence of the sheikh-murid relationship built by Sūfism on very delicate foundations.

Keywords- *Sūfism, Morality, Sayr al-Sulūk, Sheikh, Murid*

I. GİRİŞ

Allah, insanoğlunu dünya hayatına imtihan için göndermiştir. Bu imtihan sebebiyle sınavın muhtevasını bildirmek ve hatırlatmak için sık sık rehberler göndermiştir. Allah ile insan arasında hem rehberlik hem elçilik yapanlar peygamberlerdir. Bu görevi son olarak Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed üstlenmiştir. Elçilik görevi Hz. Muhammed ile son bulmuştur fakat rehberlik görevi devam etmektedir. Özellikle Allah'a vâsıl olma noktasında Allah ile insan arasındaki Kur'ân ve sünnet merkezli bağı âlimler, sâlihler, veliler ve mürşidler kurmaktadır. Onların bu noktadaki görevi Allah'a ulaşma ve bu yoldan sapmama noktasında insanlara rehberlik etmektir.

Dinin aslî unsurları denilen helaller ve haramlar bellidir. Helal ve haram hassasiyetini muhafaza eden bir Müslüman, hedeflediği noktaya elbette ulaşabilir yani cenneti kazanabilir. Fakat söz konusu hedefini daha yükseklerle taşıyıp bu yoldaki yolculuğunu tasavvufi anlamda yapmak isteyenler farklı bir metot izlemesi gerekir. Bunun için öncelikle Allah'a vâsıl olma yolunda kendisine bir rehber bulması, daha sonrasında bu yolu onunla yürütmesi icap eder. Dolayısıyla tasavvufi anlamdaki seyr-ü sülûk kendimizin icat ettiği yöntemlerle veya başta tasavvuf olmak üzere çok farklı alanlardaki kitapları okuyarak kat edebileceğimiz bir yol değildir (Kara. 2011: 171).

Yollar genel ve özel olarak kısımlara ayrıldığı gibi bazıları doğru ve net, bazıları sapa ve çıkmazdır. Çıkmaz yola girenler diledikleri yere ulaşamazlar, sapa yola girenler istedikleri yere ulaşmakta gecikirler, doğru yol ise kurtuluş yoludur. Fakat bu yolu keşfedip Allah'ın murad ettiği yere varabilmek için çoğu zaman rehber ihtiyacı duyulmaktadır. İşte bu görevi tasavvuf ilminde şeyh veya mürşid üstlenmektedir.

Tasavvuf bir ilim olmasından daha ziyade irfan, marifet ve hikmet yoludur. Bu nedenle Cibril hadisinde İman ve İslâm'dan sonra geçen ihsan kavramıyla tasavvuf ilmine işaret edildiği bildirmektedir. (Buhârî. 1993:27; Sübkî. 2008:103-117). Tasavvufun amacı ise iyi bir insan, salih bir kul yetiştirebilmektir. Ayrıca kemal sahibi bireylerin yetişmesine öncülük etmektir. Bu sebeple tasavvuf yoluna girebilmek için çok âlim bir insan olmak şart değildir. Bilhassa abdest alıp namaz kılmayı, dinin zaruri kıldığı esas ve hükümleri bilmek yeterlidir. Diğer bir husus ise tasavvufi yolun temel şartı ahlak ve kemal sahibi olmaktır. Daha sonrasında bu yolukemal sahibi, faziletli, arif bir mürşidin veya şeyhin önderliğinde yürümektir (Uludağ. 2010: 68).

Tasavvufi eserlerde özellikle ilk mutasavvıfların sâlik, tâlip, ârif, fakir, zâhit, muhib, sâlih, müttakî ve âbid gibi isimlerle zikredildiğini, mürid ve şeyh kavramlarının ise çok fazla kullanılmadığını ifade edebiliriz. Fakat daha sonra tarikatların çoğalarak yaygınlaşması ve tekke müesseselerinin önem kazanması şeyh-mürîd ilişkisini artırdığı gibi bu kavramların daha çok yaygınlaşmasına da zemin hazırlamıştır. Ayrıca bu durum şeyhin mürid üzerindeki hâkimiyetini, gözetimini, müridin de şeyhe olan bağlılığını artırmıştır (Mürîd, 2006: 48).

Araştırmamızın temel kavramları çerçevesinde öncelikle şeyh ve müridin tanımlarını zikredip daha sonra tasavvuftaki şeyh-mürîd ilişkisinin gerekliliğini, şeyhe bağlanmanın hükmünü, şeyh ve müridde bulunması gereken vasıfları ele alacağız.

II. ŞEYHİN TANIMI VE MAHİYETİ

Şeyh, sözlükte reis, ihtiyar, yaşlı adam, lider, önder, yönetici, devlet adamı, kabile ve kabile başkanı gibi manalara gelmektedir. Ayrıca sözlükte elli yaş üstü yaşlı kimse olarak ifade edilmektedir. Şeyh kelimesinin çoğulu şüyüh, eşyâh, meşâyihdir (Manzur, ty.: 2373; Cürçânî, 1997: 135). Halk arasında şeyh kavramı ilmi, irfanı ve tecrübesi çok manasında da kullanılmaktadır (İsfahânî, 1990: 356). Şeyh tasavvuf literatüründe şeriat, tarikat ve hakikat ilimlerini tahsil edip bu alanlarda söz sahibi olan kimsedir. Ayrıca bir şeyhe bağlanıp seyr-ü sülûkunu tamamlayan kimselere denir. Bu makama erişen kimselere ise şeyhü'l-ârifin denir. Bu makamdaki şeyh,

başkalarını irşad ettiği gibi nefsin kötülüklerinden, hastalıklarından muhafaza etmektedir. Aynı zamanda nefsin hile ve tuzaklarını bilip bunlara çözüm üreterek başkalarının hidayetine vesile olmaktadır (Kâşânî, 2012: 154).

Bazı tarikatlarda veya bölgelerde şeyh karşılığı olarak farklı kavramlar kullanılmaktadır. Örneğin Nakşibendiyye tarikatında şeyh karşılığı olarak “hâce” (çoğulu hâcegân) kavramı tercih edilmektedir. Aynı şekilde Yeseviyye tarikatında şeyh yerine “ata” kelimesi kullanılmaktadır. Türkistan’da ve İdil havzası Türkler’inde ise şeyhlere “îşân” denilmektedir. Anadoludaki bazı tarikat mensuplarında da şeyhler “baba” olarak ifade edilmektedir (Suhreverdi, 2010: 285, 525-533; Uludağ, 2012: 335; Gündüzöz-Kızıler, 2021: 189). Tasavvufta şeyh, mürid ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Müridlerini terbiye ve tezkiye eden mürid çoğu yönüyle bugünkü öğretmen fonksiyonunu icra etmektedir. Müridler, müridlerin kalplerine Allah’ın muhabbetini nakşetmeye çalışmaktadır. Bu açıdan şeyhin, şeriat, tarikat ve marifet bilgisine sahip olması gerekir. Ayrıca fena makamına vâsıl olmuş, övülen bir ahlak sahibi olması icap eder. En önemlisi kâmil insan mertebesine ulaşmış olması gerekir ki kâmil insan yetiştiresin (Cebecioğlu, 2017: 322).

Üç çeşit şeyh bulunmaktadır. Birincisi bilgi bakımından şeyh olanlar, bunlar İslâm âlimleridir. İkincisi ibadet ve kulluk yönüyle şeyh olanlar, bunlar tekke ve tarikatlardaki şeyhlerdir. Üçüncüsü ise mevki ve makam açısından şeyh olanlardır. Bu anlamda şeyh kavramı özellikle Araplar arasındaki kabile reisleri için kullanılmaktadır (Enginli, 2006: 975). Tekke veya tarikatlardaki şeyhler, medreselerdeki müderrislere benzemektedir. Fakat icra etmiş oldukları görev itibarıyla farklılık arz etmektedir. Zira medreselerdeki müderrisler öğrencilere özellikle şer-î ilimleri okutmaktadır, şeyhler ise kendilerine bağlanan sâiklere istidat ve yeteneklerine göre manevî olgunluğa ulaştırmak amacıyla rehberlik etmektedir. Aynı zamanda müridlerin kalbine şeriat bilgisini ve Allah’ın muhabbetini yerleştirmeye çalışmaktadır. Diğer bir ifadeyle müderrislerin icra etmiş oldukları görev nazarı ve kavli, şeyhlerin ise amelî ve tatbikîdir (Özköse, 2012: 330).

Mutasavvıf Ebû Nasr es-Serrâc (öl. 378/988), tasavvufî açıdan şeyhi üç kısma ayırmaktadır. Birincisi talim şeyhi; tasavvufî konularda bilgi veren öğretmen konumundadır. İkincisi sohbet şeyhi; sohbetine herkesin katılıp sözlerini dinlediği hal ve hareketleriyle örnek olan kimsedir. Üçüncüsü tarikat şeyhi; mürid veya müntesiplerini bir annenin yavrusunu eğittiği gibi yetiştirmeye çalışan şeyhe denir. Tarikat şeyhine terbiye, irşad veya teslik şeyhi de denilmektedir. Diğer bir tasnife göre şeyh; hâl, kâl, yol veya yal olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Hâl şeyhi hakiki manada tarikat veya tasavvufu yaşayan ve yaşatan kimsedir. Kâl şeyhi tasavvufî hayatı sözleriyle, sohbetleriyle anlatmaktadır bu nedenle kâl ehlinden sayılmaktadır. Yol veya yal şeyhi ise menfaatçi şeyhtir; mensuplarını bazı çıkar ve menfaatleri uğruna çevresinde tutarak onları din adına kandırmaktadır (Serrâc, 1996: 477). Dolayısıyla her iki tasnife göre aranıp istifade edilmesi gereken şeyhin, hakiki manadaki mürid-i kâmil olduğu anlaşılmaktadır.

Şeyhin biri beşer, diğeri ruhanî olmak üzere iki sureti bulunmaktadır. Beşeri suret gözle görüp elle dokunduğumuz surettir. Ruhanî suret ise gözle görüp elle dokunamadığımız surettir. Ruhanî suret her daim mürid ile beraberdir (Enginli, 2006: 732). Şeyhin hem beşerî hem ruhanî sureti mürid üzerinde olumlu etki bırakmaktadır. Beşerî sureti, müridin dinî özellikle tasavvufî ritüellerini eksiksiz yerini getirme noktasında önemli etkisi bulunmaktadır. Ruhanî sureti ise müridin çıkmış olduğu seyr-ü sülûk yolunda manevî yoldaş olmaktadır.

Tasavvufta çoğu zaman mürid-i kâmil, şeyh kavramıyla eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Mürid-i kâmil üstlenmiş olduğu görev itibarıyla doktora benzemektedir. Doktor nasıl ki kendisine başvuran hastaya hastalığına ve vücudunun kuvvetine göre tedavi uyguluyorsa, mürid-i kâmil de kendisine intisap etmek isteyen kimselere aynı şekilde teşhis ve tedavi uygulamaktadır. Düşmanla savaşan askerin stratejisi komutan tarafından belirlendiği gibi, nefis ile savaşan müridin mücadele ve mücahede metodu mürid-i kâmil tarafından tespit edilmektedir (Özköse, 2012: 330-331). Nitekim tasavvuf ilmine göre Hakk’a vuslat ve Hakk’ın rızasına ermek ancak bir mürid-i kâmile gönül vermekle olmaktadır (Yılmaz, 2010: 183-185). Zira mürid-i kâmil, Hakk’a vuslat yolunda çıkılan seyr-ü sülûk yolunda müride manevî rehberlik yaparak onun muvaffakiyet elde etmesini sağlamaktadır.

A. Şeyhte Bulunması Gereken Vasıflar

Tasavvufî gelenekte şeyhte bulunması gereken temel özellikler ilk dönemlerden itibaren üzerinde önemle durulan bir mesele olmuştur. Bir müridde bulunması gereken vasıflar sahte ile gerçek müridin anlaşılması yönüyle önem arz etmektedir. Bu noktadaki en önemli kriterlerden birisi de Kur’ân ve sünnetin temel kaidelerini yerine getirme noktasındaki hassasiyettir. Ayrıca şer-î ölçülere son derece riayet edilmesidir. Tasavvuftaki icazet kurumunun işlevsel olduğu ve tekkelerin meşihat makamına bağlı bir şekilde görev yaptığı

zamanlarda bu işin en önemli kriteri icazet sahibi olmaktır. İcazet belgesine sahip olmakla birlikte şer-î kaidelere uymayan ve kendisine bağlanan kimseleri harama yönlendiren şeyhler tutuklanır ve böyle bir suç ispatlanan kimseler şeyhlik makamından uzaklaştırılarak atılırdı. Fakat günümüzde böyle kurum olmadığı için şeylik iddiasında bulunan kimsenin en azından haramlara bulaşma, farzları terk gibi zaafı olmaması gerekir. Şeyhlik müessesesi insanın ruh dünyasına ve kalp âlemine hitap ettiği için etkili ve faydalı olduğu kadar, son derece de suiistimale açıktır. Fakat bu ulvî kurum istismar edenler bazı kurallar çerçevesinde tespit edilebilir. Özellikle Kur'ân ve sünnetin esasları konusunda zafiyet ve kadımlarla olan münasebetinde şer-î kaideleri zorlayan mahremsiz görüşmeler yapmak bu husustaki önemli ipuçlarıdır (Serrâc, 1996:478).

Kâmil olan şeyhler mevki, makam ve ikbal düşkünü olmazlar. Dünyevî şeylere de rağbet etmezler. Her hal ve durumlarında mutedillik ve meşreplerinde kemal bulunur. Mâlâyânî işlerle asla vakitlerini harcamazlar. Sözleri hikmetlerle dolu olur. Her daim müntesiplerinin ahlakı için ve vuslat yolunda yol kat etmeleri için caba sarf ederler. Bu vasıfları taşıyan şeyhlerle karşılaşanlar, onların manevî ve hakiki hayatlarının varlığını ve tesirini kalplerinde hissederler. Hakiki şeyhlerde cehalet ve kerahet gibi uygun görülmeven nahoş özellikler bulunmaz. Seyr-ü sülûke başlattıkları müridlerine karşı gösteriş, yalan ve dalkavukluk gibi davranışlarda kesinlikle bulunmazlar (Aynî, 1985: 92).

Kendisine şeyh denilen kimse her şeyden önce bir âlim derecesinde Kur'ân ve sünneti çok iyi bilmesi gerekir. Ebette ki her âlimin şeyh olması mümkün değildir. Şeyh olacak kişinin namaz, oruç ve zikir gibi nafile ibadetlerin yanı sıra az yeme, az uyuma, az konuşma ve halvet gibi riyâzet ve mücâhede ile nefsinin arındırması gerekir. Ayrıca kemal sıfatlarla donanmış, dünya ve makam sevgisinden arınmış, Allah ve Resulünün (Hz. Muhammed) ahlakıyla ahlaklanmış kimse olması bu hususta büyük önem arz etmektedir. (Özköse, 2012: 330). Diğer bir açıdan ümmî (okuma yazma bilmeyen) bir kimsenin de hâl sahibi olması şartıyla şeyh olabileceği bildirilmektedir. Bu hususta Tâhîrîzâde ismiyle tanınan Musa b. Tâhîr Tokâdî zikredilmektedir. Bu zâtın ümmî ancak hâl sahibi ve arif bir kimse olduğu belirtilmektedir. (Hulvî, 2013: 410; Karahan, 2016: 18). Tasavvuf ilminde ümmî bir kimsenin şeyh olmasıyla alakalı bu tarz örnekler bulunmaktadır. Ayrıca ümmî kimsenin şeyhliği özellikle ahlakî meziyetlere sahip olması şartıyla kabul edilmektedir. Fakat bu çok nadir kimselerde görülen ulvî bir makamdır. Şeyhlik makamı ilmî bir caba sarf edilmeden elde edildiği düşünülerek birçok kimse tarafından suistimal edilebilir. Bilhassa bu hususta daha dikkatli davranılması icap etmektedir. Nitekim ilmî bir donanıma sahip olmadığı halde şeylik iddiasında bulunan kimseler için Kur'ân ve sünnet çizgisinde ortaya konulan ahlak temel belirleyici faktör olarak kabul edilebilir.

Şeyh olan kimse dini konudaki hassas yaşantısıyla başkalarına örnek olmalıdır. Tasavvufî diğer bir ifadeyle manevî yaşam tecrübesiyle başkalarına yol göstermesi gerekir. Ayrıca müridin ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için cömert, müridin malına göz dikmemesi için tok gözlü olması zaruridir. Bunların yanı sıra şeyh; işaret ve davranışla öğüt verebildiği müddetçe kelama ihtiyaç duymayan, yumuşaklıkla eğitim mümkün iken katılığa veya sertliğe başvurmayan, emrettiği şeyi önce kendisi yerine getiren ve yasakladıklarından önce kendisi uzak duran kimse olması bu hususta önem arz etmektedir (Daye, 2013: 247-250, 283, 196-205; Suhreverdî, 2010: 525-533).

Dinini tasavvufî boyutta yaşamaya niyet eden kimse dikkat ve titizlikle araştırıp basiret gözüyle hakiki şeyhini bulmaya çalışmalıdır. Şeyhlik iddiasında bulunan kişiyi hiç araştırıp incelemeden kabullenmek uygun bir davranış değildir. Öncelikle onun her hal ve durumda Kur'ân ve sünnetin esaslarına riayet edip etmediğine bakmak gerekir. Daha sonra dinin şer-î hükümlerine aykırı bir söz sarf edip etmediğini tespit etmek gerekir. Bunların dışında şeyhin müntesiplerine veya yetiştirmiş olduğu müridlerine bakıp onları gözlemlenmek bu hususta önem arz etmektedir.

III. MÜRİDİN TANIMI VE MAHİYETİ

Mürîd, sözlükte irade eden, isteyen, dileyen, meyleden gibi anlamlara gelmektedir (Fîrûzâbâdî, 1998: 319). Arapçada istemek, arzu etmek, dilemek manasına gelen أراد fiilinden müştak olmuştur. Herhangi bir şeyi irade eden kimseye mürid denilmektedir (Manzûr, ty.: 4173). Tasavvufta ise mürid, nefsin istek ve arzularını reddedip Allah'ın rızasına yönelmeye irade eden kimse için kullanılmaktadır (Cürcânî, 2004: 16-17; Uludağ, 2012: 189). Sûfîlerin çoğu iradeyi, adetleri ve alışkanlıkları terk etmek şeklinde tanımlamışlardır. Onlara göre insanların ekseriyeti gafflet halindedir ve nefsin arzularına uymaktadır. İrade ise bu kötü alışkanlıkların terk edilmesidir. İradenin teorik yönü olduğu gibi pratik yönü de bulunmaktadır. Nefsin arzularından uzak durup gafflet halinin terk edilmesi, Allah'a vâsıl olmak için çıkılan yolun temel prensiplerinin yerine getirilmesi pratik halidir. Dolayısıyla kötü huyların tamamından sıyrılıp aklen ve kalben Allah'a yönelen kimseye mürid denir (Mürîd, 2006: 47).

Önemli mutasavvıflardan Hallâc-ı Mansûr (öl.309/922) müridi, başta Hakk'a ulaşmayı murad eden ve ona yakınlaştıkça her şeyin sevgisini kalbinden çıkararak kimse olarak tanımlamaktadır. Zira bu yolun müridi olmak yeni bir hayatın başlangıcı sayılmaktadır (Kuşeyrî, 1980: 249). Hakiki manadaki mürid ise yüzünü Allah'a çeviren ve ona ulaşmak için tarikat disiplinine uyup müşidine bağlanan kimsedir (Eraydın, 1994: 114-115). Aziz Mahmud Hüdâyî (öl.1038/1628), bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "Hakikatte mürid, iradesi olmayandır. Her müridin bir muradı vardır fakat hakiki müridin muradı sadece Allah'tır (Özköse, 2012: 331)."

İradesini, Allah'ın ve şeyhinin iradesine teslim eden kimse manasına gelen müridin karşılığı olarak bazen Arapça'da fakir, Farsça'da ise derviş kavramları kullanılmaktadır. Fakir, yokluk ve hiçliğe talip olan kimse anlamına gelmektedir. Derviş ise herhangi bir tarikatın hizmetinde bulunup oranın hâdimi konumunda olan kimsedir (Özköse, 2012: 331). Müşidine teslim olan kimseye mürid denildiği gibi, bu yolda mesafe kat eden kimseye de sâlik denilmektedir. Tasavvuf ilminde veya tarikat disiplini sülûk, ilimden daha çok hâl ile olmaktadır. Bu açıdan tasavvufta, müridin müşidsiz sülûkü tamamlaması pek mümkün görülmemektedir (Yılmaz, 2010: 185-187).

Tasavvufî eserlerde, özellikle ilk dönem mutasavvıfları ârif, sâlik, âbid, zâhid, muttakî, sâlih, fakir, muhib ve tâlib gibi kavramlarla anılmaktadır. Şeyh ve mürid kavramları çok da zikredilmemektedir. Ayrıca tasavvufun ilk kuruluş dönemlerinde zuhur eden Hakimiyye, Tayfûriyye, Cüneydiyye ve Harrâziyye gibi tarikatlarda sohbet eden kimseye "üstâd" bundan feyiz alan kimseye ise "sahip" denilmektedir. Örneğin Sülemî (öl. 412/1021); Hâris el-Muhâsibî (öl. 243/857), Serî es-Sakâtî (öl. 251/865), Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909), Muhammed b. Ali el-Kassâb (öl. 360/970) gibi mutasavvıfların sohbetine katıldığını ifade ederken onlardan feyiz aldığını kastetmiştir (Hüdâyî, 1922: 20-29). Horasanlı mutasavvıf Şakîk-ı Belhî (öl. 194/810), İbrahim Edhem'in (öl. 161/778) sohbetine iştirak etmiş, onun yolundan gitmiş birisi olarak bilinmektedir fakat onun üstâdı Hâtim el-Esamm'dır (öl. 237/851). Nitekim bu örnekler ilk dönem mutasavvıfların birden çok üstâdın sohbetine iştirak ettiğini fakat fikirlerini ve yolunu benimsedikleri zatı üstâd olarak isimlendirdiklerini göstermektedir (Mürid, 2006: 47).

Tasavvufun ilk dönemindeki mutasavvıflar mürid kavramına, Allah'a vâsıl olma yolunda kararlı ve sarsılmaz bir irade ortaya koyan kimse manasının dışında iradesi olmayan kul anlamını da vermişlerdir. Zira insanın Allah'a giden yolu tutması ve artık ondan sonra bu yol istikametinde Allah'ın iradesine göre hareket etmesi, bu durum onun kendi iradesini terk ettiği anlamına gelmektedir. Nitekim Bâyezid-i Bistâmî (öl. 234/848) gibi mutasavvıflar, kendi benliklerinin iradelerini Allah'ın iradesine teslim ederek hayat yaşamışlardır. İradesi olmayan bir kul olarak yaşamayı da tasavvufî düşüncelerinin temeli olarak kabul etmişlerdir. Dolayısıyla iradede fenâ kavramının manasını pratik boyutuyla kendilerinden sonraki nesillere örnek olarak aktarmışlardır. İradede fenâ ise kulun kendi iradesini, talebini, isteğini veya kastını fâni yaparak yani yok ederek onun yerine Allah'ın iradesini, talebini, isteğini veya kastını koymasındır (Dâye, 2013: 247-250, 283, 199-200).

Tasavvuftaki fenâ-i irade düşüncesi esasında hakiki müridin Allah olduğunu göstermektedir. Nitekim mutasavvıf olmayan İbn Kayyım (öl. 751/1350) dahi müridlerin bir açıdan irade sahibi diğer bir açıdan iradesiz olduklarını söyleyerek hakikatin de bu olduğunu ifade etmektedir (Cevziyye, 2003: 389). Zira kul iradesini yok sayarak gerçek müride yani Allah'a bağlanmaktadır. Allah'ın muradı, kendisine sınıksız bağlanan müridini muhafaza ederek onu cennete almaktır. Dolayısıyla şeyh-mürid ilişkisinde müridin muradı Hakk'tır çünkü hakiki mürid Allah'tır. Şeyh ise bu manevî bağı kurulmasına vesile olan kimsedir.

Bazı mutasavvıflar müridleri farklı derece ve sınıflara ayırarak incelemişlerdir. Örneğin Kuşeyrî (öl. 465/1072), müridlerin ekseriyetinin öncelikle çile çekmeye ve riyâzete muvaffak kılındığını daha sonrasında ulvî hedeflere vâsıl olmaya çalıştırıldığını ifade etmektedir. Bazı müridlerin de önce cezbe halini yaşayarak yüce anlamları keşfettiğini daha sonrasında çile çekme ve riyazet haline rücû ettiğini bildirmektedir (Kuşeyrî, 1980: 249-252). Serrâc (öl. 378/988) mübdetî, mürid ve murad şeklinde üçlü bir sınıflandırma yapmaktadır. Mübdetî; Allah'a vâsıl olanların yoluna dahil olmak için ciddî bir başlangıç yapan kimsedir. Mürid, Allah'a yönelenlerin arasına katılan kimsedir. Diğer bir ifadeyle kendi isteğiyle seyr-ü sülûk yoluna girendir. Murad ise nihayet mertebesine erişmiş ve benliğinde irade yok olmuş kimsedir. Bu mertebede olan kimse Allah'ın iradesi dışında bir talepte bulunmaz (Serrâc, 1996: 334, 210-211). Suhreverdi (öl. 632/1234) ise mücerred sâlik (sülûkunu tamamlamamış mürid), mücerred meczup (tasavvuf yoluna girmeden ve yolun gereklerini yerine getirmeden cezbeyle mazhar olan mürid), yola dahil olduktan sonra cezbeyle gelen sâlik, cezbeyle geldikten sonra yola dahil olan sâlik şeklinde dört tasnif yapmaktadır (Sühreverdi, 2010: 109-111).

A. Müridde Bulunması Gereken Vasıflar

Müridde olması gereken vasıflar tasavvuf kitaplarında ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Özellikle bu konuda Suhreverdî, Kuşeyrî, İbn Arabî (öl. 638/1240), Muhâsibî gibi mutasavvıflar detaylı bilgiler vermişlerdir. Suhreverdî, *Âdâbü'l-mürîdin* adlı eserinde müridin sahip olması gereken nitelikleri tek tek izah ederek saymaktadır. Vaktini iyi değerlendiren, mutedil, nefsini terbiye etmeye çalışan, dünyevî bütün istekleri kalbinden söküp atan, tevazu sahibi, isâr ruhlı, cömert, vefa ve hayâ sahibi, her daim hüsnü niyet eden, fütüvvet sahibi, küçüklerine karşı merhametli, büyüklerine karşı saygılı gibi vasıflar Suhreverdî'nin bu hususta zikretmiş olduğu bazı özelliklerdir (Suhreverdî, 1977: 16, 19).

Kuşeyrî'ye göre mürid farz ibadetlerinin yanı sıra nafil ibadetler de yapması gerekir. Böylelikle kendini hem Allah'a hem kullara sevdirmelidir. İnsanlara yapacağı nasihatlerde ve diğer amellerinde ihlaslı olması önemlidir. İnsanlardan uzak uzlet hayatını sevmeli, arkadaş canlısı olmalıdır. Allah'ın hükümlerini yerine getirme hususunda gevşeklik göstermemeli, Allah'ın isteklerini kendi isteklerine tercih etmeli, Allah'ın hoşnut olacağı şeyler uğruna her şeyini feda edebilmeli, Allah'a götüren bütün sebeplere riayet etmeli, şöhretten uzak durup böyle bir şeye meyletmemeli, Allah'a vâsıl olmadan önce kalben karara varmamalıdır. (Kuşeyrî, 1980: 251). Serrâc'a göre müridde şefkat, rikkat, merhamet ve cömertlik olmalıdır. İhtiyarlar için hayırlı bir evlat çocuklar için şefkatli bir baba olmalıdır. Onların dertleriyle dertlenmeli, sıkıntı ve zor anlarında yanlarında olmalı ve eziyetlerine karşı sabırlı davranmalıdır. Gönlündeki meşguliyet; farzları eda etmek, günahlardan kaçınmak ve mahlûkatın selametini istemek olmalıdır (Serrâc, 1996: 334, 210-211).

Hakiki mürid, yüzünü Allah'a yönelten ve ona vâsıl olmak için tarikat kurallarına uyan, mürşidine bağlı bir vasfa sahip olmalıdır. Mürid ilk başta Allah'a olan inanç esaslarına ve iman hakikatlerine riayet etmelidir. Kalbindeki zan ve şüphelerden kurtulmalı, gönlünü delalet ve bidatlerden arındırılmalıdır. Gerçek mürşidi bulmak için her türlü cabayı göstermeli, aklında ve kalbinde Allah'ın rızasından başka bir düşünceye yer vermeden ona bağlanmalıdır. Mürid, kamil bir imanı elde ettikten sonra özellikle dinî ilimlerin tamamını tahsil etmesi gerekir. Ayrıca müridin Allah ve kul hukukuna riayet etmesi başkalarına örnek olması yönüyle önem arz etmektedir. Bunların yanı sıra müridin feraseti, anlayışı, istitadı kuvvetli olması gerekir. Zira kuru bir ağacın rüzgârın etkisinden nasibi olmayacağı gibi kabiliyeti olmayan bir müridin de mürşidinden nasibi az olmaktadır. (Eraydın, 1994: 114-116).

Necmeddîn-i Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd* adlı eserinde özellikle müridde bulunması gereken sıfatları müstakil bir başlık altında zikrederek tek tek bunları izah etmektedir. Bu hususta yaklaşık yirmi madde saymaktadır. Bunları özetle şu şekilde başlıklandırabiliriz:

- 1- Müridin nasuh tevbesi yapması seyr-ü sülûk yolunda büyük önem arz etmektedir.
- 2- Mürid her şeyden önce zühd sahibi olmalıdır.
- 3- Mürid ilgili olduğu her şeyden ve ailesinden alakasını güzelce keserek kendini tecrid etmesi gerekir.
- 4- Müridin Ehl-i sünnet itikadından olması inanç yönüyle önem arz etmektedir.
- 5- Müridin takva sahibi olması zorunludur.
- 6- Müridin sabırlı olması yolun meşakkati açısından mühimdir.
- 7- Müridin nefsiyle daima mücâhede halinde olması zaruridir.
- 8- Müridin ilim, fütüvvet, cömert ve sıdk sahibi olması önemlidir.
- 9- Müridin akıllı, edepli ve güzel ahlak sahibi olması elzemdir.
- 10- Müridin daim dua halinde ve tefviz (işlerini Allah'a havale etmek) sahibi olması gerekir (Dâye, 2013: 206-215).

Bunların dışında Köstendilli Süleyman Şeyhî yazmış olduğu *Usûlü'l-Vusûl* isimli eserinde müridin adabı ile ilgili on madde sayarak sıdk ve ihlâs sahibi olmayı en önemli şart olarak görmektedir. (Şeyhî, ts: vr.11b; Yıldırım, 2019: 292).

VI. ŞEYH-MÜRİD İLİŞKİSİNİN GEREKLİLİĞİ VE ŞEYHE BAĞLANMANIN HÜKMÜ

Tasavvufî düşüncenin takvâ üzerine yaşantısı belirli usuller veya metotlar geliştirmesine vesile olmuştur. Bu metotlardan birisi de şeyh- mürid ilişkisine dayalı Allah'a vâsıl olma amacı taşıyan seyr-ü sülûk

yoludur. Allah'a ulaşmak için girilen bu yolun bazı durakları ve menzilleri bulunmaktadır. Bu durak ve menzillerin sayısı da çok fazladır. Durak ve menzillerin her birinin kendine özgü belli başlı kuralları, özellikleri, vasıfları ve hükümleri mevcuttur. Ayrıca her birinin neticeleri veya sonuçları vardır. Dolayısıyla şeyh-mürid ilişkisi, özellikle tasavvufun ortaya koymuş bu manevî yolculuktaki hata ve eksikliklerin önüne geçme hususunda önem arz etmektedir.

Bâyezid Bistâmî'ye atfedilen "Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır." sözü başta tasavvuf kitapları olmak üzere çoğu kaynaklarda zikredilmektedir. (Serrâc, 1996: 480; Kuşeyrî, 1980: 445). Burada ifade edilen şeyh kavramından maksat mürşiddir. Yukarıda zikrettiğimiz üzere şeyh, mürşid ile eş anlamlıdır. Pratiksel boyuttaki ilimlerin hemen hemen hepsi karşılıklı olarak bir öğretmen veya üstat eşliğinde öğrenilmektedir. Özellikle bu tarz ilimlere dair kitapları okumak o ilimlerin tahsili için yeterli olmamaktadır. Örneğin dini ilimlerden kıraat, uygulamalı bir ilim olduğu için daha çok fem-i muhsin (yetkili bir ağız) bir kimse vasıtasıyla öğrenilmektedir. Bu manada kurrâlık, tecvid veya kıraat kitapları okunarak elde edilecek bir ilim değildir. Ancak yetkili bir ağız tarafından bire birde elde edilebilir. Bu minvalde marangozluk, kaportacılık gibi meslekler de zikredilebilir. Hatta Tıp fakültesinden mezun olan kişi bir doktorun yanında eğitim görmeden ihtisas sahibi olamaz veya olmaya niyetlendiğinde insanların canını tehlikeye atar veya onları canından eder, mürid olmak isteyen kimsenin durumu da buna benzemektedir. Bir mürşidin yanında tasavvufî eğitim almadan kendi istek ve arzularıyla seyr-ü sülûke kalkışan mürid mutlaka yanılıp şeytanın tuzaklarına aldandadır (Serrâc, 1996: 480). Dolayısıyla "Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır." sözü bu manayı ifade etmektedir. Yoksa sûfi yaşamı tercih etmeyen veya tasavvufa girmeyenin hali haraptır gibi manaları içermemektedir.

Tasavvufî hayatı tercih edenler için şeyh-mürid ilişkisi elzemdir. Kimi bu yolda kalır, kimi duraklar, kimi yoldan döner, kimi yoldan sapar, kimi yolu değiştirir, kimi yolunu kaybeder, kimi yoldan çıkar. Bu nedenle istikrarın, doğruluğun, dürüstlüğün ve tutarlılığın gerçek bir ölçüsü olan istikamet tecrübesini yaşamak için her daim hayatında doğruluk, dürüstlük, tutarlılık ve istikrar halini yaşayan mürşid-i kâmil ile beraber olmak son derece önemlidir. (Çetin, 1982: 213). Ayrıca seyr-ü sülûk yoluna girmek isteyenlerin yola girmeden önce bunları etraflıca ve derinlemesine düşünmesi gerekir. Kendilerini aklî ve kalbî olarak iyi hazırlaması gerekir. Zira bu yolculuk, ciddi manada zor ve meşakkatlidir. Nitekim Ferîdüddîn Attâr (öl. 627/1229) bu yolun sıkıntı ve meşakkatlerini *Mantuku't-Tayr* adlı eserinde zikretmektedir (Attar, 1998: 17-32, 139-142, 146-147, 227; Uludağ, 2014: 68).

Tarikatların yaygınlaşması ve tekke kurumlarının önemli hale gelmesi şeyh-mürid münasebetinin daha düzenli ve disiplinli hale gelmesine vesile olmuştur. Ayrıca müridin şeyh tarafından denetlenip gözetilmesini ziyadesiyle artırmıştır. Böylelikle müridin şeyhine olan bağlılığı artmıştır. Suhreverdi'nin nazarında mürid, şeyhinin bir parçası olup baba oğul ilişkisi gibi bir manevî bağ bulunmaktadır. Şeyh oğlunu eğittiği gibi müridini eğitmektedir ve müridi üzerinde babanın oğlu üzerindeki gibi hakka sahiptir. Müridin şeyhe bağlanması ise ikinci doğumu olarak ifade edilmektedir. Deneme ve hazırlık döneminden sonra uygun görülen talimler ise şeyhe biat ederek mürid olmaktadır (Suhreverdi, 2010: 122, 139-140; Mürid, 2006: 48).

Şeyh, müridlerinin ahlakını tanıyıp öğrenmeden onlara riyazet veya hususi sorumluluklar yüklemeyi. Müridlerinin ahlakını, hallerini, yaşlarını tanıyıp bilir daha sonrasında onlara hangi miktarda veya yönde tedavi uygulanacağını belirler. Bu nedenle şeyh, müridlerinin durumuna göre pazarda dilencilik, tuvalet temizliği, oruç tutma, odun ve su taşıma gibi görevler verebilmektedir (Enginli, 2006: 973). Böylelikle şeyh, her müridin ahlakî zaafı veya kusuruna göre farklı eğitim metotlarını tercih etmektedir. Bu ve buna benzer metotlarla da müridlerin ahlakî düzeyini yükseltmeyi hedeflemektedir.

Kamil bir şeyhe bağlanmanın hükmüne bakıldığında bu durumun kişilere göre farklılık arz ettiği söylenebilir. Yani kimilerine göre farz, kimilerine göre vacip, kimilerine göre ise sünnet veya mubahtır. Örneğin evlenmek nasıl ki bazı kimseler için farz, bazı kimseler için vacip, bazı kimseler için sünnet veya mubah ise bir şeyhe bağlanmanın hükmü de buna benzemektedir. Bir şeyhe intisap etmeden nefsinin şerrinden kurtulamayacak veya haram işleyecek kimseler için farz, manevî derecesinin yükselmesine yardımcı olacak kimseler için müstehap, şeyhe bağlanmanın kendilerine çok şey kazandırmayacak kimseler için de mubahtır (Serrâc, 1996: 474). Genel anlamda ifade etmek gerekirse tasavvufî hayatın kâmil bir şeyhe bağlanmadan gerçekleşmesi çok mümkün değildir. Bu anlamda herkesin bir şeyhe bağlanma veya tasavvufî hayatın içine girme zorunluluğu yoktur. Fakat tasavvufî hayatı tercih edenlerin veya manevî bir eğitim görmek isteyenlerin kâmil bir şeyhe bağlanması zaruret derecesinde önemlidir.

V. SONUÇ

Tasavvuf, kâl ilminden daha çok hâl ilmidir. Diğer bir ifadeyle sözden çok yaşantının ön planda olduğu bir ilimdir. Tasavvufî yolun en önemli şartı da ilimle beraber ahlak sahibi olmaktır. Ahlak, Kur'ân ve sünnetten süzülen manevî değerlerin yansması ve meyvesidir. Aynı zamanda dinin en önemli gayesidir. Bu anlamda tasavvuf ilmi, ahlak unsuruna ayrı bir önem vererek bu hususta bazı usul ve metodalar geliştirmiştir. Bunlardan birisi de seyr-ü sülûktür. Seyr-ü sülûk, tasavvufî bir ahlak eğitimidir. Müridin, mürşid-i kâmil vasıtasıyla Hakk'a vâsıl olma yolculuğudur. Böylelikle Allah'ın ahlakıyla ahlaklanabilme hedeflenmektedir.

Şeyh, seyr-ü sülûkunu tamamlamış kâmil insana denir. Mürid ise kâmil insan olmayı murad eden kimsedir. Tasavvuf ilminde kâmil insan olabilmek için seyr-ü sülûku tamamlamak gerekir. Bu da ancak mürşid-i kâmil gözetiminde olmaktadır. Tasavvuf ilminde şeyh-mürîd ilişkisi bu anlamda zaruret ifade etmektedir. Zira bu yol manevî bir yol olduğu için görünmeyen zorlukları, aşılması zor imtihanları ve karmaşık halleri bulunmaktadır. Aynı zamanda Hakk'a vâsıl olmak için çıkılan bu yolda şeytanın tuzaklarına aldanıp sapabilme söz konusudur. Ayrıca cennete girme ümidiyle atılan adımlar cehenneme çıkabilmektedir. Bu nedenle özellikle seyr-ü sülûk yolundaki mürid için şeyh zorunluluk arz etmektedir. Dolayısıyla “Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır.” sözü bu minvalde bir anlam ifade etmektedir. Aksine tasavvufa veya herhangi bir tarikata girme zorunluluğunu ifade etmemektedir.

Zikredilen bilgilere göre seyr-ü sülûk yolu özel bir yol olduğu için onun yolcuları olan şeyh ve müridin de özel vasıfları olması gerekir. Bu noktada şeyhin en önemli vasfı şer-î ilimlerdeki vukûfiyetidir. Tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi ilimleri çok iyi bir şekilde tahsil edip bilmesi gerekir. Daha sonrasında bu ilimlerin esasları konusunda zafiyeti bulunmaması gerekir. Ayrıca itikadî ve amelî olarak kemale ulaşmış olması mühimdir. Müridin ise şeyhine sevgi ve muhabbetle bağlanıp tam teslimiyet göstermesi vuslat yolunda istikamet için önem arz etmektedir. Aklını ve gönlünü dünyevî her şeyden uzak tutarak şeyhinin buyruklarını tam bir şekilde yerine getirmesi gerekir. Her şeyden öte ahlak sahibi olması elzemdir. Aynı şekilde şeyhin bu noktada kemal mertebesinde olması icap eder.

Şeyhte bulunması gereken vasıfları bilmek, hakiki manadaki mürşid-i kâmil arayıp bulma ve ona bağlanma açısından önem arz etmektedir. Zira suistimale çok açık olan bu müesseseye ancak hakiki manadaki mürşid-i kâmilin ellerinde doğru yola hizmet edebilir. Aksi takdirde sahte şeyhlerin rant kapısı olması yüksek ihtimaldir. Bu nedenle mürid olmak veya herhangi bir şeyhe bağlanmak isteyenlerin öncelikli olarak yapması gereken şey sahte ile gerçeği birbirinden ayırt etmeleridir. Ayrıca bu hususta zikredilen vasıfları çok iyi bir şekilde bilmeleridir. Konunun bir başka yönü ise müridde bulunması gereken özelliklerdir. Müridde olması gereken vasıflar arasında bizlere bu yolun ne denli ciddi ve önemli olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda sahte şeyh tanımından hareketle sahte mürid tanımını da yapabiliriz. Sahte mürid, talip olmuş olduğu manevî yolun sorumluluklarını bilmeyen ve bunun farkında olmayan kimsedir. Mürid öncelikle tasavvufî hayatın gerektirdiği şeyleri idrak edip bunun farkına varması gerekir. Daha sonra ahlakî olarak kendine çeki düzen verip belirli bir düzeyde ahlak seviyesine ulaşması gerekir. Aynı zamanda aklî ve kalbî olarak tasavvufî hayatın içine dahil olacağına dair tam bir kanaat getirmesi gerekir. Doğru olan bütün bu aşamalardan sonra gerçek mürşid-i kâmil arayıp bulmaktır. Diğer bir ifadeyle gerçek şeyhi aramadan önce hakiki mürid olmak en doğru olanıdır.

Herhangi bir şeyhe bağlanmanın hükmü incelendiğinde ise bu durumun kişiden kişiye değiştiği görülmektedir. Fakat bu hüküm fetva boyutuyla değil takva boyutuyla, Kur'ân ve sünnetin bu konuyla alakalı direkt olarak bir hükmü bulunmamaktadır. Bu nedenle şeyhe bağlanma hakkında fetva boyutuyla farz, vacip veya sünnettir şeklinde bir hüküm vermek doğru olmaz. Fakat takva boyutuyla ferdî olarak kişilerin durumuna göre farz, vacip, sünnet veya mubah şeklinde bir ayırım yapılabilir. Dolayısıyla genel anlamda ifade etmek gerekirse herkesin bir şeyhe bağlanma veya tasavvufî hayatın içine dahil olma gibi şer-î bir zorunluluğu yoktur.

KAYNAKLAR

- Attâr, F.** (1998). *Mantuku't-Tayr*. Çeviren: Yaşar Keçeci. Kırkambar Yayınları.
Aynî, M. A. (1985). *İslam Tasavvuf Tarihi*. Akabe Yayınları.
Buhârî, İ. (1993). *Sahîh-i Buhârî*. Dâru İbn Kesîr.
Cebecioğlu, E. (2017). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Otto Yayınları.
Çetin, İ. (1982). *Edeple Varış Lütufla Dönüş*, Dilara Yayınları.
Cürcânî, S. Ş. (1997). *et-Târîfât*. Çeviren: Arif Erkan. Bahar Yayınları.
Cürcânî, S. Ş. (2004). *et-Târîfât*. thk. Muhammed Sadık Mişavî. Dâru'l-Fazilet.
Dâye, N. (2013). *Mirşadü'l- 'ibâd-Tasavvuf Yolu*. Çeviren: Halil Baltacı. İFAV Yayınları.

- Enginli, Z.** (2006). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Kalem Yayınları.
- Eraydın, S.** (1994). *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İFAV Yayınları.
- Firûzâbâdî, M. Y.** (1998). *Kâmûsü'l-muhîd*. thk. Muhammed Naim el-Araksusî. Müessesetür-Risâle.
- Gündüzöz, G. ve Kıziler, H.** (2021). *Tasavvuf*. Lisans Yayıncılık.
- Hulvî, M. C.** (2013). *Lemezât-ı Hulviyye*. Semerkand Yayınevi.
- Hüdâyî, A. M.** (1922). *Tarikatnâme -Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*. Matbaa-i Bahriyye.
- Manzûr, F. M.**(ty.). *Lisânü'l-Arab*. thk. Abdullah Ali Kebir, Muhammed Ahmed Hasbullah, Hâşim Muhammed Şazelî. Dâru'l-Maârif.
- İsfahânî, R.** (1990). *Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Dâru'l-Kalem.
- Kara, M.** (2011). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. Dergah Yayınları.
- Karahan, E. Yûsuf b.** Yâkub'un Menâkıb-ı Şerif ve Tarikatnâme-i Pîrân ve Meşâyih-i Tarikat-ı Aliyye-i Halvetiyye Adlı Eserinin İncelenmesi (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kâşânî, A.** (2012). *Istılâhâtü's-sûfiyye*. thk. Asım İbrahim Keyyâlî. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kuşeyrî, A.** (1980). *Risâle-i Kuşeyriyye*. Çeviren: Ali Arslan Aydın. Arslan Yayınları.
- Özköse, K.** (2012). *Tasavvuf El Kitabı*. Grafiker Yayınları.
- Serrâç, A.** (1996). *el-Lüma-İslam Tasavvufu*. Çeviren: Hasan Kamil Yılmaz Altınoluk.
- Suhreverdî, Ş.** (1977). *Âdâbü'l-Mürîdîn*. Matbaatu't-Ticariyye.
- Sübkî, T.** (2008). *Tabakâtü'ş-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. Dâru İhyâi'l Kütübi'l Arabiyye.
- Sühreverdî, Ş.** (2010). *Avârifü'l-Meârif-Gerçek Tasavvuf*. Çevire: Dilaver Selvi. Semerkand Yayınevi.
- Şeyhî, Köstendilli S.** (ts.). *Usûlü'l- Vusûl*. İ.B.B Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, No: K-1218, vr.1b- 60b.
- Uludağ, S.** (2006), Mürid. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt. 32, ss. 47-49).
- Uludağ, S.** (2012). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Kabalıcı Yayınları.
- Uludağ, S.** (2014). *Tasavvuf ve Tenkit*. Degah Yayınları.
- Yıldırım, B.** (2019). *Kesret Çarşısında Bir Hikmet Dükkanı Köstendilli Süleyman Şeyhî Efendi Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. Büyüyen Ay Yayınları.
- Yılmaz, H. K.** (2010). *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. Ensar Neşriyat.

Araştırma Makalesi-Research Article

Unhomeliness, Self-Estrangement, and Labefaction in Abdulrazak Gurnah's Gravel Hearth

Abdulrazak Gurnah'ın Kumdan Yürek Adlı Romanında Yersizyurtsuzluk, Kendine Yabancılaşma ve Toplumsal Yozlaşma

Mehmet Recep TAŞ^{1*}

Geliş / Received: 19/08/2022

Revize / Revised: 13/12/2022

Kabul / Accepted: 14/12/2022

ABSTRACT

Awarded with the Nobel Prize in Literature 2021, Gurnah's *Gravel Heart* can be considered as a bildungsroman, which delineates the repercussions of colonialism on the individuals of once colonized societies. It tells the story of a growing young boy who both psychologically and geographically becomes estranged from his self and his hometown due to the impacts and outcomes that the colonial powers have left on the individuals of the country. Through narrating some details of the colonial era, having started in Zanzibar in the 1890, the novel mainly focuses on the consequences that a family experience after the Zanzibar Revolution in 1963. Through this novel, Gurnah gives a message that colonization has not ended but continues in another form called cultural colonization. In this respect, underlining the societal labefaction that emerged after the colonial period and instilled the feelings of hopelessness and estrangements in the psyches of the individuals of once colonized societies, this article tries to reveal the impacts of colonization on the self through highlighting the protagonist Salim's experiences and self-estrangement.

Keywords- *Self-Estrangement, Labefaction, Unhomeliness, Gravel Heart, Colonialism*

ÖZ

2021 Nobel Edebiyat Ödülü'ne layık görülen Gurnah'ın *Kumdan Yürek* adlı romanı, sömürgeciliğin toplum bireyleri üzerindeki yansımalarını betimleyen bir "oluşum romanı" olarak kabul edilebilir. Roman, sömürgeci güçlerin ülkenin bireyleri üzerinde bıraktığı etkiler nedeniyle, hem psikolojik hem de coğrafi olarak kendine ve memleketine yabancılaşan büyüme evresindeki bir çocuğun hikâyesini anlatıyor. 1890'da Zanzibar'da başlayan sömürge döneminin bazı ayrıntılarına da değinen roman, esas olarak 1963'teki Zanzibar Devrimi'nden sonra bir ailenin yaşadığı dağılmaya odaklanır. Gurnah, bu roman aracılığıyla sömürgeciliğin bitmediği, kültürel sömürü denilen başka bir biçimde devam ettiği mesajını verir. Bu bağlamdan yola çıkan bu makale, sömürge döneminden sonra ortaya çıkan ve bir zamanlar sömürgeleştirilmiş toplumların bireylerinin iç dünyasında umutsuzluk ve yabancılaşma duygularını zerk eden toplumsal yozlaşmanın altını çizerek, roman kahramanı Salim'in yaşamını ve kendine yabancılaşma sürecini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

^{1*}Corresponding author contact: mehmetrecep@yyu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-5838-1948>)
Department of Foreign Language Education, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Education, Van, Turkey

Anahtar Kelimeler-Özden Yabancılaşma, Toplumsal Yozlaşma, Yersiz-Yurtsuzluk, Kumdan Yürek, Sömürgecilik

I. INTRODUCTION

Written in 2017, the book *Gravel Heart* is a story of a young man not dealing with love but embracing exile, migration, and betrayal in his life span. With its fiction based on real-life events, the novel brings its author, Abdulrazak Gurnah, the 2021 Nobel Prize in Literature. Several readers are presumably being misled when they read the opening remarks of the book. The book opens with the following statement: “The beginning of love is gratitude. After that, it depends on the capacity of the loved one, that is, on his virtue.” Quoted by Abu Said El Harraz, this opening remark leads the readers think that it is a pure love story. However, Gurnah mainly criticizes the colonizers, the dominant powers of the period, exploiting his hometown and their adverse effects even after they left. Due to its plot and settings, some claim that it can be regarded as an autobiographical fiction, for he is a veteran novelist born in Zanzibar in 1948 and having lived there up to 1967 when the Zanzibar Revolution had been on the agenda for 3 years. Nowadays, he has been working as a professor of literature in England and lecturing at Kent University. Having some significant similarities with Salim, the protagonist of the novel, in terms of lifestyle, Gurnah underlines that it is a fiction but he adds that he is writing about a lost life in which he had no choice but to leave his hometown back and live in another country (Nasta et.al, 2000). The novel has an anachronic style in which the events are told non-chronologically with the help of flashbacks as if the author was trying to remember the events, which is called memoir style.

Like many post-colonial writers, Gurnah aims at making himself heard and transmitting the oppression and tyranny in Zanzibar to the next generations all over the world, which is also known as post-colonial criticism defining formerly colonized countries, which economically or politically and culturally or socially have been subjugated by more dominant powers (Tyson, 2014). The only difference from his colleagues is that he does this criticism in English without feeling any kind of inferiority (Özkul, 2021, p.6). The history of colonization started towards the end of the fifteenth century. The leading countries of that movement were Spain, France, Portugal, and England but the most powerful force was the British Imperialists ruling and exploiting the one-third of the world which included India, Australia, New Zealand, Canada, Africa, South America, The Middle East and Southeast Asia (Tyson, 2014, p.418). The exploit mostly started in Africa after the Berlin Conference in the name of *The Scramble for Africa* between 1880 and 1914. The European colonizers had a big plan for dividing the whole continent among themselves (Bonnici, 2004, p.6-7). Up to the 1900s, Africa was in the colonizers’ power. In the meantime, the African nation was exposed to the colonialist ideology that lines up with colonizers’ assumption that they were the only superior, sophisticated race but the others in the periphery were savage, barbarian, obsolete, and undeveloped (Tyson, 2014, p.420.). Thus, even after the colonization had been over, its adverse effects could be observed in society. Gurnah tries to draw a picture of the colonized society with the help of some fictional characters. Reading the novel, one can easily conclude that there is a story within another story, corruption in corruption, which is described as a vicious cycle in which the powerful one suppresses the weak one. Being one of the pioneers of the feminist movement in contemporary Africa, Fatma Allo speaks highly of Abdulrazak Gurnah and describes him as a role model for young authors in Africa and the greatest writer of Zanzibar who takes on mentioning colonization as a duty (2006, p.83).

Being an adaptation of Shakespeare’s play *Measure for Measure*, *Gravel Heart* takes its name directly from the lines “Unfit to live or die. O, gravel heart.” of the play. In his preface in the book published in Turkey, Özkul (2021) compares Gurnah with Shakespeare in terms of story and writing style. Knowing that he is a lecturer in English Language Literature, one can easily assume that Gurnah admires Shakespeare and is presumably inspired by him. However, they have two different endings. The biggest commonalities of the two stories are the power relations and the exploitation of the weaker and needy by the dominant one. While the woman figure Isabella, in *Measure for Measure*, is asked to sacrifice herself in order to save her brother by giving her all to Lord Angelo, Salim’s mother Saida, in *Gravel Heart*, is exposed to the same thing in Zanzibar after so many years (Soleymanzadeh, 2021). Even the names chosen for the antagonists, Lord Angelo and Hakim, arouse the feeling of dominance, and power in the reader. The title of the novel, *Gravel Heart*, is likely to be interpreted in two different ways; the first is the one symbolizing the broken home of the protagonist, and the second one referring to the misery or heartbreak that the protagonist feels deep inside his heart when he learns the awful truth about his family.

Gravel Heart also has a critical approach that sheds light both on the colonial and post-colonial experiences of Zanzibar. The narrative style and the flashback technique used by the author provide a big opportunity for the reader to be able to compare the pre-colonial and the post-colonial situations of the country. In his article analyzing the contemporary post-colonial novels in English, Bonnici (2004) gives further explanations to portray the colonizers and to describe their attitudes towards The African nation as a colonized country. He defines that the European powers had a visible but extremely harmful effect on society regarding *labefaction* because of their biased attitudes and beliefs based on racial superiority. However, they had little information about the people and the country they had tried to convert. Mostly, the tribal community was seen as witchcraft by the Europeans (Bonnici, 2004, p. 26). Thus, they believed that they did everything for their sake and taught them how to be civilized. On the contrary to this belief, the situation was completely different. As the Zanzibar nation was mostly Muslim, it should be presumed that the community did not believe in those superstitions and witchcraft, and in terms of the development and education, Gurnah explains this issue saying “a noble and well-educated man who always used to mention justice, freedom, and self-fulfilment... He had training in Makerere University, Uganda, for 2 years and completed his education in Edinburgh, London, thereby graduating from the school of public health” (2017, p. 26). These events were happening during the colonization and they can be shown as compelling evidence for the educational background of the country. Furthermore, Salim’s grandfather’s remarks saying that “No one begged The British for coming here. They came here because they are greedy and cannot help filling the world with their existence” is another example of the people’s discontent with the colonialism in their country (Gurnah, 2017, p. 28.). Writing on the pre-colonial situation of Africa, Bekler claims that Achebe clearly defines the African Society as unique with their tribes and committed to their traditions although it was regarded as primitive and far from civilization. It is claimed that the African society was content with themselves, having faith in and respect for each other and their own traditions (2014, p.1).

The novel’s actual content is drawn from excluded individuals who have been estranged from cultures to which they appear to belong and are looking for an identity. The state of one’s feeling of having been deracinated and displaced is called *unhomeliness*, a term coined by Homi Bhabba. It is the sense of being in-between of two or more cultures. An unhomed person does not have the feeling of belonging since s/he is in a psychological limbo which generally ends in some psychological disorders and cultural displacement. Here, being “unhomed” does not mean being homeless. To be unhomed, as Lois Tyson states in *Critical Theory Today*, “is to feel not at home even in one’s own home because you are not at home in yourself; that is, your cultural identity crisis has made you a psychological refugee” (2006, p. 421). In this regard, anyone who reads this novel can easily realize that Salim has a strong feeling of unhomeliness.

Alienation, homelessness, exile, and labefaction are among the concepts which the writers of once-colonized societies mainly discuss and treat in their works. As it was with Salim, the protagonist of *Gravel Heart*, at the very beginning of his adolescence and later in his mature life, the feeling of not belonging to a significant country or culture results in either the individual’s rejection of the colonizer’s culture through criticism and satire or in his physical or psychological withdrawals in the form of various types of alienation.

Typically, the concept of alienation is associated with marginalized groups that have little influence over societal change, such as minorities, the poor, the unemployed, and others. The idea of alienation has fascinated and troubled numerous sociologists and philosophers, and as a result, it has had a turbulent past that dates back to Hegel. Even on its most fundamental aspects, there hasn’t been agreement yet because it is used widely across many disciplines. There is disagreement over the definition, and whether the phenomenon is a sociological process, a psychological state, or both, and uncertainty regarding the experience’s inevitable occurrence, as Iain Williamson and Cedric Cullingford highlight (1997, p. 263).

Hegel uses two distinct German words *entausserung* (surrender) and *entfremdung* (a state of separation) for describing the theme of alienation. He, as Williamson and Cullingford assert, was much influenced by Schiller’s theological use of the term as a state of separation, and also by Rousseau’s discussion of alienation as a surrender of personal self and control. According to Williamson and Cullingford, Hegel’s discussion of alienation (or *entfremdung*) can be drawn out in two major senses: alienation-as-separation, and alienation-as-surrender. The first sense echoes Schiller’s writings and the second those of the social contract philosophers (Williamson 1997, p. 265). Hegel, as they claim, argues that “through self-analysis and contemplation, the human moves from an immature sense of universality to a powerful sense of his/her own individuality, but as universality is essential to all things spiritual, this process leads to an acute sense of self-alienation from one’s inner nature and the extremity of discord” (1997, p. 265). This is alienation-as-separation. They go on saying “recognition of this leads the individual to a second alienation process where this particularity is yielded back to the universality of the social

substance. This sense of universality is mature and the experience is one of actualisation, although Hegel remains vague on how this occurs” (1997, p. 265). This is alienation as surrender. To sum up, the issue that must be underlined in Hegel’s understanding of the theme of alienation is that for Hegel the theme of alienation has a positive nature. Thus; Hegel puts forward two different processes, “alienation-as-separation” being distressing but necessary for maturity, and “alienation-as-surrender” being positively peaceful and free from worry due to the fact that “it involves a conscious relinquishment or surrender with the intention of securing a desired end: namely, unity with the social substance” (Schacht, 1970, p. 36). Meanwhile, during those interpretations on the concept of alienation, as Williamson and Cullingford put it: “Seeman and other American sociologists and social-psychologists began to pay close attention to the concept, and it was this work that was to provide a valid paradigm for researches around the concept” (1997, p. 269). Melvin Seeman, in his paper *On the Meaning of Alienation*, tries to put this complex structure of alienation into an order by a five-fold classification: *Powerlessness, Meaninglessness, Normlessness, Social Isolation and Self- Estrangement* (1959, p. 783).¹

The final type of alienation is the sense of self-estrangement. Self-estrangement, also called self-alienation, involves dissatisfaction with oneself or losing intrinsic satisfaction with one’s work. Seaman explains self-estrangement as: “...the worker who works merely for his salary, the housewife who cooks simply to get it over with, or the other directed type who acts ‘only for its effect on others’ all these (at different levels, again) are instances of self-estrangement” (1959, p. 790). Kalekin-Fishman explains this type of alienation in a similar way saying: “Self-estrangement is the psychological state of denying one’s own interests – of seeking out extrinsically satisfying, rather than intrinsically satisfying, activities” (1996, p. 97). In this regard, self-estrangement can simply be identified as the individual’s dissatisfaction with the activities s/he is expected to perform. To be alienated in this sense is to be aware of a discrepancy between one’s ideal self and one’s actual self-image.

To sum up, alienation is the state of having the sense of estrangement or separation from one’s environment, social settings, work, products of work, or self. In other words, the term alienation, like anomie, may occur in the sense of powerlessness, meaninglessness, normlessness, social isolation, and self-estrangement, all of which come to existence due to the lack of the convenience between individual needs or expectations and the social order.

Labefaction, meaning societal corruption, started with colonialism by taking a place in every part of life in the colonized nations. Impressing people psychologically, socially, politically, and ideologically during the exploitation, colonialism led to a metamorphosis in people to whom the colonizers, so to say, brought the civilization. These people turned into power-addict, hierarchical among themselves, devious, and immoral individuals disregarding their values and traditions at the end of the colonization. Taking the above explanations on alienation and labefaction into consideration, this article will try to put forward how Salim, the protagonist, experiences the sense of alienation stemmed from the labefaction which is the outcome of colonial past.

A. Gravel Heart

The novel starts with the protagonist’s hunger for love. Salim thinks that he is an unwanted son by his father. He firmly believes in this idea and feels satisfied with figuring it out at a very young age because when he grows up a little, he can see no difference between being raised by a father or growing up on his own. Besides, he has few memories together with his father and hardly remembers them. Although his mom and dad are married, they do not live together, which Salim always questions about. Salim’s uncle, Amir, lives with them since his mother, Saida, cares a lot about him and does not want to be separated from him since he is the only sibling that she has ever had. At first, his father, Masud, works for the government in the directorate of waters as a clerk for years until the situation gets worse. However, he does nothing except for sitting up in his room and works in a bazaar afterward. As he also comes from a Muslim family, he mentions that he used to go to Quran courses at the mosques every summer. The Zanzibar society has a faith in God and they live it by showing it in their daily lives and routines. Besides their religious beliefs, they have very oppressive but effective moral values such as respecting women and their marital status; therefore, they never let women have their photos taken. Because, they believe that “virtuous women should not do that. If someone else sees one of them in a photo, it stains their husband’s” honor (Gurnah, 2017, p.24). On the other hand, Salim describes his lifestyle and their environment plainly with these words:

¹This paragraph has been cited from the author’s another article titled “Alienation, Naipaul and Mr Biswass”. The URL of the article is: http://www.ijhssnet.com/journals/Vol_1_No_11_Special_Issue_August_2011/13.pdf

There did not use to be any pavement or any garden in front of the house; therefore, any guests of ours could get into the house directly....The roads were so narrow that only two bikes were able to pass through them at the same time....Any cars were not able to fit on these roads because it was not designed for this kind of purpose. In the case of carrying something, it used to be carried with barrows by people. People used to live their lives simply since there was not any mansion or big yard in the town. They did so before the streets got dirty and crowded when the streets were quiet and empty during my childhood. (Gurnah, 2017, p.18)

This description explicitly delineates the situation of Zanzibar socially and economically. It may be described as primitive or tough conditions but no one infers a meaning that the society was not happy or immoral at that time, based on this sole description, or they needed a more contemporary civilization. Salim's grandfather, who was on the father's side, was a teacher having worked in Salim's school, and then he had to quit his job in 1963, which was a year before Zanzibar Revolution, and immigrate to Dubai to work for a living. The impact of colonialism starts here with broken families. They know neither their ancestors nor their roots, which destroys the sense of belonging and leads to 'Unhomeliness' and having the feeling of alienation in all its forms. Closely related to the term 'Double consciousness', the term 'Unhomeliness' is a state of mind in which people lose their authentic identities never feel that they belong to a place familiar. It is not like being as homeless (Tyson, 2006, p.421). How does a person own his living place or even his nation without knowing his roots or his history? He never respects and aims at developing his country. Salim just knows him from the photo that his principal gives at school. He does not know his other grandfather, Ahmed Musa İbrahim, either, who is an anti-colonialist having worked in the health department and always criticizes the colonial system and the layout which was established based on the terms of control and threat. With his remarks "no one begged the British for coming here. They came here because they are greedy and they want to exploit everywhere.", he is involved in a political party and as a result of his activist behaviours, he is killed during the Revolution after being detained from home and being arrested (Gurnah, 2017, p.28). His mother and her brother, Amir, experience a tough life together after losing their parents. Salim learns all of these from his mother and she wants Salim never forget the pain and the oppression they had experienced.

While his mother continuously talks about them, Salim wonders about a completely different issue, his father. Why he does not live with them and why he has to take food to him every day are the issues hanging over his head. Although he asks about them to his mother, she prefers being silent. Salim's heart is just like the sand scattering around the different places, which also refers to the title Gravel Heart. He has no idea about what happened to his family and feels as if he were tied hand and foot. His only information about his parents' marriage is the fact that they were in their early 20s when they got married and they met at an event of the Youth section of the town. When his father leaves the family, Salim is only 7. Not until his mother explains that his father does not want them anymore does Salim keeps asking about him. Salim, on the other hand, never learns the truth except for one thing: his father hires a room behind a store in Mwenbeladu, a town in Zanzibar. From that day on, his mother takes food to him every day. One day his uncle, Amir, and his mother argue severely and this cooking and taking it to him will be Salim's duty. Uncle Amir never takes any responsibility related to his father; however, he always recommends Salim not be worried about his father and realize that it is not his fault. Salim, at his early ages, begins to feel the sense of estrangement having unsolved and mysterious events in his mind. Moreover, right after his dad leaves, Uncle Amir changes his job at a hotel and starts to work in the Ministry of Foreign Affairs. He also has a dream of being a big man such as an ambassador or a delegate in the future. His uncle, Amir, argues with his mother from time to time about their living place, by complaining and mocking about all the conditions they have. Having qualified to study International Affairs at Dublin University, Amir goes to Ireland. Not being content with the way they live, he moves there and the change in their lives starts with it. After Salim's father and uncle's departure from home, Salim and his mother stay at home on their own whereby they try to adapt to their new and sole lives. One day, his mother gives him a box full of books, which belongs to his father. After that day, Salim turns into a bookworm reading everything he finds. Once he ensures that he has read a book extensively from that box, he puts it back into the food basket and takes it to his father. Meanwhile, Uncle Amir returns from Dublin with the honour of completing his education; however, he is not alone this time but he is together with his girlfriend Aisha who is the daughter of the old prime minister of Zanzibar. Amir is assigned to somewhere else as a diplomat after their marriage. When Salim's sister is born, he goes to a secondary school. He starts to question the on- goings around him but the only thing he hears as an answer is the silence. He goes to see his father to the store his father stays in every day and waits for an explanation, but at the end of the day, everything is the same. Silence. When he is 14, he thinks that he is grown-up enough or feels as if he were a wise man. He thinks that he solves the situation of his father and sees him as a defeatist as he believes that his father is ashamed of all the things they

experienced. His mother Saida has an affair with another man, everyone knows it, including his father but no one, even their neighbours, say anything about this issue. When his mother gets pregnant, she mentions about who the father of the baby is for the first time. The man called Hakim, who is also the honourableness minister, is the father of Salim's sister. His mother wants Salim to meet him and be respectful toward him as Hakim wishes to get married to her. Upon hearing that wish, Salim asks disorientedly: "Why does he want to marry you? Is not he already married? Why does he want a second wife?" (Gurnah, 2017, p.55) Saida clarifies that he wants to see the baby and adopt her by marrying her although she underlines that she is already married. In her response, Salim asks his mother why she gives birth to his baby. Especially this event shows the immoral values of the Zanzibar Society although it is a Muslim society and they have Islamic beliefs and values. Everyone is aware of the problems in their society but does nothing to stand against this immorality. It is a society that have been paralyzed or alienated in the form of powerlessness and normlessness. We, here, can say that the power captures the moral values and reshapes them according to the rules of the oppressor. It may also be regarded as an example of the blind alley where the people in Zanzibar were suppressed during the colonial days when they were aware of everything but could not take any action against the powerful groups such as the colonizers. The speechlessness shows an acceptance of the defeat between the two polar: the powerful and the powerless.

Salim's admiration for his uncle does not fade as he grows older; rather, it grows because he has doubts about him and his relationship with his mother. In a few years, Amir will be a senior diplomat at the London Embassy. In order to help Salim learn about life and pursue an education there, he wants Salim to move to London and live with him. He claims that he works to repay his obligation to Saida in an effort to persuade her. Salim becomes even more suspicious after hearing those statements, but he is unable to comprehend why Amir is critical of his father and attributes his weakness to him. When Salim's journey is decided, he goes to see his father for the last time and tells him that he will go to London to live together with his uncle. His Father, Masud, keeps being silent on it at first. But then he says to Salim that he will not come back again. His words influence Salim deeply: "Listen to me. Open your eyes in the dark and be grateful for your blessings. Do not get afraid of the dark corners in your mind; otherwise, your anger will make you blind." (Gurnah, 2017, p.65). And he also adds that he should be grateful because the beginning of love is gratitude. And the final advice from Masud, that he should keep his ears close to his heart is the one Salim does not make sense of at all. However, he starts his life with his uncle, Amir, and his wife, Aisha.

In Salim's new life, Amir seems to have a voice on Salim because he decides for him what to study or do and what to become in his future life. Although it irritates Salim immensely, he cannot do anything because he is overwhelmed with his responsibilities and indebtedness to his uncle. During the colonial time, people are suppressed and hushed up so much that they believe it will be ungratefulness if they disagreeably behave toward the helper in their lives; as a result, they hand over the reins of their lives easily. This is also regarded as an impact of colonial time in the post-colonial period. Amir sends Salim to a school in order to study business management because he thinks that welfare is attained through money. On the other hand, What Salim wants is to study English Literature. Neither he participates in his classes nor he does do his homework, thereby failing the class after his two-year stay in London. Because, he has the feeling of estrangement and alienation after 3 weeks in London. He feels a kind of inferiority as he is taught in the post-colonial era. According to the colonialist ideology, colonizers are at the center of the world, defining themselves as civilized. But the others are savage, primitive, and undeveloped (Tyson, 2006, p.419). His thoughts about being in London shows that Salim feels primitive and savage. Through his remarks, "After 3 weeks, I started school. I went there timidly and shiveringly because I was scared to death of London.... It would insult my pride, too. I used to feel as if the city hated me and I were an unwanted boy" (Gurnah, 2017, p.76), he is trying to express his uneasiness in a completely foreign country.

It could also be viewed as a colonial impact on people's emotions. While advising him, his aunt-in-law, Aisha, reminds him that this is not only for Salim's sake, but also for his mother's. She blurts out something strange, claiming that his uncle is attempting to repay his debt. What department? Salim has no idea what she's talking about. She starts to mention her and Amir's youth and his stay in custody because of the fact that it is related to Amir and Aisha. Aisha's powerful brother, Hakim, sends Amir to custody but thanks to Saida, he is allowed to go out. When Hakim understands that Salim's mother falls in love with him, he approves of everything about Aisha and Amir (Gurnah, 2017, p.89). These are the ones that Aisha tells but Salim wonders whether his mother has a chance to choose or not. As a colonial impact, it is presumed that people may have seen many scenarios like that in colonial societies. Powerful men can easily take possession of somebody else's wife or daughters just because they have the power and money in those times. This is the most concrete evidence for the labefaction as

an impact of the colonial situation. People lose their perception of what is correct or incorrect during the colonial period after all those things they experience. Thus, it causes societal corruption, also known as labefaction. Following this argument, Salim discovers himself and speaks aloud about his life plans. He tells his uncle that he wishes to study English Literature instead of Business Management and he will restart everything by enrolling in a different department. Amir is enraged and describes Salim as naughty and inept. At the end of the confrontation with the problems, Amir dismisses Salim from the house. In the meantime, Salim writes to his mother all the time but does not send most of the letters. However, Saida always gets information via his brother, Amir. Salim starts to stay at a private house called the Organization of United Africans, where all the tenants are from Africa. Salim experiences the feeling of freedom in this house as he decides what he will do for the first time in his life. Furthermore, he finds an opportunity to use his mother tongue, Swahili, and communicate through it here at this house, which makes him very happy. Having passed a year in this house, his performance at the school develops and he starts to study Literature as it is his own decision and he finds himself in an unanswered love, all of a sudden, at this house. While all these happen, his uncle, Amir, becomes an ambassador by moving to Rome with his family, yet the relationship between Amir and Salim gets worse since Amir blames Salim for being thankless and immoral. This situation makes Salim think about the real reason for being taken to London but ensures that it is not about receivables and payables between his uncle and his mother. He believes that something more powerful must be. In the meantime, his father goes back to his family's living place, Kuala Lumpur, and his grandfather goes to Zanzibar and takes his son on his own. Thus, Salim writes a letter to him, expressing his happiness for not being alone and unhappy in Zanzibar.

Salim continues his life in London with loads of questions in his mind but he is aware of the fact that he has to live his own life despite all the complications he experiences. He wants to get a role in a theatre play but he gets a refusal from the director. He has a few girlfriends for sexual purposes but he is never able to go further and improve his relationships due to the racist view and bias toward his nation and his skin colour. In his letter to his father, he confesses his pain and sorrow or even hate for his living place but he cannot name the reason for it. (Gurnah, 2017, p.141) After graduation, he rents a house and goes on living in London. Because he thinks that he needs to save money and stand upright in front of his stepfather before turning back to his hometown. On the other hand, he is afraid of running adrift in London's fussy life and turning into one of the slaves of Britain. He also learns that his mother is ill and has some tests taken to learn what happens and feels anxious. During a new phase that he starts to live together with his girlfriend, called Billie, Salim uncovers the worst secret of his life to a foreigner who is not one of his family members for the first time. He speaks about his father and mother hesitantly but then he hears unforgettable remarks saying that humans should talk about the things that hurt them. His girlfriend is half-English and half-Indian. Billie's mother meets Salim one day in their house and Salim does not get information from Billie for a couple of days. Just because Salim is a black African, Billie's family does not approve of their relationship and she leaves him in tears by forwarding her mother's words: "A negro is always a negro no matter how kind s/he is" (Gurnah, 2017, p. 171). He loses the woman he loves due to racism although he is not able to understand the difference between an Indian and an African. They both share the same destiny and this seems ridiculous to Salim. This issue is mainly based on the notion of 'othering,' which is one of the other colonial terms. Ashcroft defines the term 'othering' as follows:

The colonized subject is characterized as 'other' through discourses such as primitivism and cannibalism, as a means of establishing the binary separation of the colonizer and colonized and asserting the naturalness and primacy of the colonizing culture and world view. (Ashcroft et.al, 2001, p.199)

Not only do colonizers do this discrimination towards the colonized nations, but also a colonized country is highly likely to see itself as superior to the others just because of the perception management which the colonists made in time. Upon witnessing massacre news in New York, Salim hears a different language towards the Muslims. They all use the bad words in the same sentences such as terrorists and barbarians to refer the radical Muslims. In his letter to his mother, he expresses his pain with these words: "I feel as if I were more foreign to everything, anymore. I hate this place but I stay. I feel as if I were a betrayer but I do not know to whom I betray."

(Gurnah, 2017, p.173). He does not feel any sense of belonging to London but he is not able to give up it, either. In his book *Critical Theory Today*, Tyson defines this dilemma with a new term called “double-consciousness” which is often associated with an unstable sense of self. His cultural identity is stuck in this dichotomy: The living place or the hometown (Tyson, 2006, p.421).

This migration is not Salim’s choice, and so he finds himself in a psychological depression from time to time. We can also show this issue as an impact on the colonial situation. Leaving their hometown or being forced to do it are the main obstacles in their adaptation to a new environment. Then, Salim learns that his mother passes away at the age of fifty-three a day before Christmas. As he is not at home and stays with a friend in her house, he learns it four days later. Her funeral is arranged without Salim, which makes him feel unemotional for a short time. It has been years since he did not see his mother but now, he does not have any chance to do it. Two days after learning his father’s coming back, he calls his sister and tells her that he will visit her in Zanzibar.

His return starts with the questions in Salim’s mind. He is thinking of where to stay, when to see his father, how to react to his stepfather...etc. These feelings indicate that he has been alienated from his hometown. He books a room for himself and lets his sister, Munira, know about it. Munira takes Salim from the airport and behaves as if she knew him all her life long. She embraces his brother. Salim gets puzzled when he sees how much she resembles his mother. She takes him home which inherits from his mother but originally belongs to his stepfather, Hakim. For this reason, Salim feels disturbed by the possibility of seeing Hakim. He thinks that Hakim should not be the first person to be seen after returning. He goes directly to see his father. After all those separate years, Salim and his father do their best to catch up with the lost years. For an alienated self, it is so hard to embrace the past. In a couple of days, his father, Masud, begins to tell all the things Salim wishes to learn. Masud starts with his father Teacher Yahya’s story as a teacher in colonialist public schools. His father did not know the Latin alphabet but still worked as a teacher for the public schools. To convince the people in Zanzibar, the colonizers had to accept the inclusion of Islamic Education into the curriculum. People were afraid of the possibility of brainwashing their kids as they expected all kinds of cunningness from the British as colonizers. He emphasized that colonial education was only possible with the help of such clergymen, hodjas as his father, Teacher Yahya, which is weird and ironic. He also tells that after the Zanzibar Revolution, many things changed and many people were dismissed from their jobs. Their new rulers, German Democratic Republic, and their brothers in Czechoslovakia were feeling responsible for fixing the educational system. The Chinese took their hospital and The Soviet Union was counseling the African Army. People used to be denigrated in every field and they did not use to feel secure in their hometown anymore. After the Revolution, the government’s policy was wild and punitive; as a result of this, people had to flee to save their lives. In the light of Masud’s life story, the political, economical, and social situation of Zanzibar is revealed and anyone interested in colonialism can easily estimate the damage given to the country and its society. The government seized these people’s houses, goods, money, and even their identities. Censorship captured all parts of life such as the movie industry, education, and mass communication.

In the meantime, Masud’s father immigrated to Dubai to work and get organized with his family. Only Masud did not accept to leave his country, regardless of the possible outcomes. Indeed, Masud underlines that the main reason for not leaving was Salim’s mother, whom he met in a debate organized by The Youth Section and fell in love with at first sight. The government used to let only one political party head the country, and correspondingly one Youth Section, whose aim was to include the youngsters in their party and take their support by allowing them to express their opinions. What’s more, that party was the one having killed Salim’s father. They fell in love with each other in one of those organizations. According to Masud, Saida was so beautiful that she became a byword for her beauty, and on the streets, people were showing her to each other. And he adds:

In those years, the new owners of the government used to go after the women they desired without showing any sign of shame, maybe they used to do it on purpose to make the women embarrassed. They used to mention their conquest and their spoils of war boastfully among themselves... Sometimes women couldn’t say no because the men were too persistent. The women were afraid of their loved ones or the risk of being reduced to their families’ needs... Those were the time when you could not sleep comfortably if you had a beautiful daughter... (Gurnah, 2017, p.230).

He keeps telling his story by saying that they got married at a young age. After a year, Saida got pregnant to Salim. After Salim’s birth, Amir moved to their house as he stayed alone after their aunt died. Saida was falling over his brother by caring for him at any time because he was the only person staying alive from her family. All

those painful memories helped the siblings get closer to each other. Amir used to study at a high school and work as a vocalist in a bar at the same time. Besides his family, Masud also looked after him, providing him with anything he needed from clothing to books. When he was almost 18, Amir started to sing songs in a band, working at a club. All he thought was clothes, money, and music.

Masud adopted him as if he were his brother. For the following months, Amir continued to work in the band and sing songs; therefore, he frequently stayed overnight outside the house. Feeling discontent with his absence at home, Masud decided to talk to Amir and warn him about the dangers of the nightlife. During the conversation, Amir preferred to keep silent for a while, at first, just by nodding his head; but then, he tried to explain to his brother-in-law by telling him that there was no point in talking about this because he thought that he had been behaving very carefully. Moreover, he added that he would not dishonor him by being a trouble-maker. After that talk, Salim's father says that life was going on as it should be but something which he could not name was disturbing him a lot. His struggle to earn a living was getting worse and worse day by day those days. He could not earn enough to pay the rent and look after the family. Amir kept the money he earned just for himself, let alone for helping him. His wife, Saida, cared for his brother so much that she used to defend him rigorously no matter what the result was. Then, one day the government said that it was time to bring TVs into homes. Unfortunately, people were not ready for this as they could not afford their basic needs accurately. Being selfish, Amir insisted on buying a Tv without figuring the money issue out. Pretending not to hear his sister's words, he suggested that Masud ask for money from his father living in Dubai by also asking him why he did not go there with them. Perplexed with the question, Masud answered him back with those remarks;

Because I did not want to live as a refugee in somebody else's country. Because I did not want to live among the people whose languages I do not know and the people who underestimate and insult me with their money. I wanted to stay at the place where I know what is expected of me and I never forget who I am. (Gurnah, 2017, p.242).

Through the sentences above, it is easily understood that a man frightened of losing his own identity stands against the formerly colonized nations. Based on the idea that the notions of double-consciousness and unhomeliness may combine in decolonized nations and show their impacts on the people, the feeling of rejection manifests itself and leads to counter-acting. Rejecting all kinds of colonial movements is highly likely to cause colonized people to embrace their own culture in a pre-colonized time (Tyson, 2006, p.422). Many African writers writing in their mother tongue may be cited as an example of this issue. When he witnessed his father's unhomeliness feeling, he got afraid of living the same thing and insisted on staying at their hometown as he did not want to live the feeling of inferiority in a foreign environment. He rejected the colonial movement in a decolonized era in his country although he was severely exposed to the humiliation by his wife and his brother-in-law.

By looking at Tyson's definition of the term *unhomeliness*, Farahbaksh and Ranjbar analyze Bhabha's handling of the subject in his works of art. The cultural identity chaos caused by the dichotomy such as the place where people are born and the place where they have to live makes people mix both cultures and turn it into hybridity. It may be discernible that people feel anxiety and sometimes even severe depression in this process rather than power and authority (Farahbaksh & Ranjbar, 2016, p.3). These kinds of psychological ups and downs induce people to lose their perception of moral values defined in their own society, which in turn causes labefaction.

And the story goes on with Amir's being taken into custody for an obscure reason. Masud tells nonstop but gets relaxed at the same time. He continues to tell by remembering that Saida stopped for a moment when she learned it. Because she remembered his father's being taken from their house similarly and never coming back again. When Saida hit the panic button, Salim decided to go to Amir's workplace, the Mercan Hotel, to learn what was going on. Via some important contacts, Masud learned that Amir got arrested because he raped a minor girl. She was not an ordinary girl but was the daughter of the Prime Minister. Masud says that he completely got shocked when he figured out the goings-on. Upon hearing the bad news, Saida decided to go to the Vice President's office and find out what happened to Amir, indeed. When they went there, they were faced by the son of the Vice President, who is also the raped girl's brother, Hakim. He was a powerful, strict, arrogant man using his power and authority who trusted in his blood ties and he underlined that Amir committed a big crime and would suffer the consequences. Afterward, he dismissed them from his room. This event can be regarded as an evident proof of the country's justice system as it is seen as a nondemocratic system in which you have no options but to obey. And people seem desperate before the power. Masud stops telling here for a moment and expresses his downheartedness

because he cannot witness the rest of the story. He says that all the things happen when he is at work. From this story on, he says that he will tell everything from Saida's mouth.

In the morning a secretary of the vice president dropped by his house and told Saida that the vice president was waiting for her in the office. When she went there, she was offered an option by Hakim, saying that there was only one way to save Amir, which passed through Saida's ways. That way was to have a sexual relationship with Saida not once but no matter how much he wanted. In turn, he was going to release her brother. Feeling hurt by being insulted, she refused this proposal without thinking for a moment by saying that she had already been married. However, Hakim made it very clear about the fact that there was no other way of setting Amir free. Then Saida went to see his brother in jail and told Amir everything and heard the following question: "Will you?"

While discussing with her husband, Saida lost all her moral values because all she could think of was her brother. She had lost all her family members and she felt the cruel loneliness somewhere deep inside her. She would do anything to save her brother. She did, though. She accepted the immoral offer and did what she was expected of herself. Many times. For the third time, she went and Masud understood that he would not be able to put up with it and he said that he left the house. By telling the whole story, Masud jerkily cries for the first time with his weak and fragile body. When it comes to Amir, Salim understands why his uncle had tried to help him or wanted to seem like that. While Salim's life breaks into pieces, Amir's life shines bright, which is unfair. Hakim never gives up on Saida and they get married when Salim is away, in London.

When his father asks him whether he wishes to stay or not, Salim hesitates for a moment. And then he says that he wants both to stay and to go back. On one hand, his life in London calls him in order to exploit him until he is over, on the other hand; his roots but his stained fate greets him. He says that he has lost his freedom as he feels the notion of unhomeliness very strongly in his bones. At the end of the story, Salim compares his own story with Shakespeare's play *Measure for Measure*. Critics regard Gurnah's work as a modern version of the play. The resemblance between the two works is that a character compromises his or her moral code to save the life of a relative. The Duke of Vienna departs for a while in the play, leaving Angelo in charge of the city. Angelo sentences Claudio to death for an immoral act. Angelo declares that if Claudio's sister Isabella had sexual relations with him, he would forgive him. Isabella agrees to risk her life to save her brother's. The play does a good job of explaining Saida's undesirable preference. Thus, Salim continues to question immorality in his family. In a Muslim society, where honour and obedience mean everything, it must be acknowledged that the colonized society has been suppressed by the power and authority and the people have lost most of their moral and cultural values. The story ends with Salim's return to London and his father's death on the same day as his arrival to London.

II. CONCLUSION

Gravel Heart is not only a story of a broken family; but also of a broken, fragmented society losing its moral and cultural values. Even during the post-colonial era, the impact of colonialism still goes on and people are dragged into the labefaction. Datta addresses the problem of transmodernity in Gurnah's novels, but this one, *Gravel Heart*, refers to the deterioration of the society by grounding it on the notions of unhomeliness, alienation, and labefaction. The protagonist, Salim, hovers between the two different cultures, and he struggles with the adaptation problems. While Amir, who personally experienced the colonial effects following the Zanzibar Revolution, suffers from loss of identity, he also witnesses the impact of the power over the community, and instead of standing against the colonial power exploiting his own country, he chooses to collaborate with them and contributes to his own society's labefaction. It is reasonably assumed that against the dominant powers, nothing even religion, morality, and conscience can take a stand. The conflict for power has been poisoning mankind for a long time as anyone in a society or a country tries to take control over others politically, economically, or even psychologically. In Zanzibar, this situation is explicitly seen because the post-colonial era still goes on to make people feel the colonial impact and show them in their behaviors, beliefs, perceptions, and actions.

Reading *Gravel Heart*, one can easily recognize that there is a reciprocal relationship between colonialism and labefaction, having some adverse effects on colonized societies. As long as the colonizers find collaborators in a society, they will be able to interfere in their assets and exploit them. These political collaborators, in the course of time, cause a social labefaction, which naturally becomes a cultural code of the society. In this respect, Hakim, the minister is the collaborator, who executes a new form of colonization, namely; neo-colonization. Because, the foreign colonizers have paved the way for him, he has become a minister, thus he can exploit the ordinary people. In such a cycle it is likely that most of the individuals of once-colonized countries experience moral and psychological degeneration.

REFERENCES

- Ashcroft, B., Griffiths, G. & Tiffin H.** (2001). *Key Concepts in Post-Colonial Studies*, New York: Taylor and Francis e-library.
- Bekler, E.** (2014). *The true face of pre-colonial Africa in Things Fall Apart*. *Respectus Philologicus*, 25(30), 96-104.
- Bonnici, T.** (2004). *The contemporary post-colonial novel in English*. *Acta Scientiarum. Human and Social Sciences*, 26(1), 1-22.
- Datta, S. M.** (2019). *Swahili Transmodernity and the Indian Ocean: Abdulrazak Gurnah's Ethic of Community in By the Sea, Desertion, and Gravel Heart*. *Postcolonial Text*, 14(3 & 4).
- Farahbakhsh, A., & Ranjbar, R.** (2016). *Bhabha's notion of unhomeliness in JM Coetzee's Foe: A postcolonial reading*. *International Journal on Studies in English Language and Literature*, 4(7), 112.
- Gurnah, A.** (2017). *Gravel Heart*. London: Bloomsbury Publishing.
- Nasta, S.** (2004). *Interview with Abdulrazak Gurnah*. https://www.researchgate.net/publication/45063291_Interview_with_Abdulrazak_Gurnah/citations. [Accessed: 10/07/2022].
- Schacht, R.** (1970) *Alienation*. London: Allen & Unwin Publishing.
- Seeman, M.** (1959). *On The Meaning of Alienation*. *American Sociological Review*, 24(6), 783-791. Published by: American Sociological Association. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/2088565> [Accessed: 16/08/2022].
- Soleymanzadeh, I.** (2021). *Hospitality, Multiculturalism and Narrative Agency in Abdulrazak Gurnah's By The Sea, The Last Gift And Gravel Heart* [Ph.D. - Doctoral Program]. Middle East Technical University.
- Taş, M. R.** (2011) *Alienation, Naipaul and Mr. Biswas*. *International Journal of Humanities and Social Science*. 1(11).
- Williamson, I. & Cullingford, C.** (1997). *The Uses and Misuses of 'Alienation' in the Social Sciences and Education*. Blackwell Publishing, *British Journal of Educational Studies* 45(3), 263-275.

Araştırma Makalesi - Research Article

2000-2021 Dönemi Türkiye’de Sağlık Harcamalarının İncelenmesi ve Değerlendirilmesi

Examination and Evaluation of Health Expenditures in Turkey During 2000-2021 Period

Murat ZORKUN^{1*}, Duran BÜLBÜL²

Geliş / Received: 26/09/2022

Revize / Revised: 25/11/2022

Kabul / Accepted: 20/12/2022

ÖZ

Sağlık harcamaları, bir toplumun fiziksel ve ruhsal olarak iyi olması amacıyla yapılan harcamalardır. Ülkeden ülkeye değişmekle birlikte bu harcamaların büyük çoğunluğu kamu kesimi tarafından üstlenilmekte ancak özel kesimin payının da azımsanmayacak ölçüde olduğu görülmektedir. Kamu kesimi payının fazlalığı, sosyal refah devleti anlayışının bir gereğidir. Ayrıca sağlık harcamalarının finansmanında kamu kesiminin pay çokluğuyla, beşerî sermayenin artırılarak ekonomik büyüme ve kalkınmanın desteklenmesi, gelir dağılımının düzenlenmesi ve yoksulluğun azaltılması arasında bir korelasyon vardır. Çok yönlü faydaları olan bu harcamaların artırılması, refah devletini ilke kabul eden ve makroekonomik göstergelerin iyileştirilmesini arzulayan bütün devletlerin hedefi dâhilindedir. Belirtilen ilke ve hedefler doğrultusunda yapılan sağlık harcamalarının Türkiye bağlamında incelenmesi bu çalışmanın hazırlanmasında temel motivasyon kaynağıdır. Belirlenen amaçtan hareketle öncelikle sağlık harcamaları ile ilgili genel bilgiler verilmiş, harcamaların öneminden, ekonomik büyüme ve kalkınma ile yoksulluk ilişkisinden bahsedilmiştir. Daha sonra Türkiye’de sağlık harcamaları ile ilgili göstergeler OECD ülkeleri ile karşılaştırılmıştır. Çalışma sonucunda Türkiye’de yapılan sağlık harcamalarının OECD ülkeleri ortalamasının çok altında kaldığı tespiti yapılmıştır. Türkiye’nin OECD ortalamasını yakalaması hatta ortalamasının üstüne çıkması için sağlık harcamalarına bütçeden ciddi anlamda pay ayrılması gerektiği önerisinde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler- Sağlık, Sağlık Harcamaları, OECD, Türkiye

ABSTRACT

Health expenditures are expenditures made for the physical and spiritual well-being of a society. Although it varies from country to country, the vast majority of these expenditures are undertaken by the public sector, but it is seen that the share of the private sector is also to an extent that cannot be underestimated. The surplus of the public sector share is a requirement of the understanding of the social welfare state. In addition, there is a correlation between the decency of the public sector in financing health expenditures, increasing human capital to support economic growth and development, regulating income distribution and reducing poverty. Increasing these expenditures, which have multifaceted benefits, is within the goal of all states that accept the welfare state as a principle and desire to improve macroeconomic indicators. The study of health expenditures made in accordance with the stated principles and objectives in the context of Turkey is the main motivation for the

^{1*}Sorumlu yazar iletişim: mzorkun@kastamonu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-4619-1477>)

İşletme Bölümü, Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kastamonu, Türkiye

²İletişim: duranbulbul@gazi.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-3890-2304>)

Maliye Bölümü, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ankara, Türkiye.

preparation of this study. Based on the determined purpose, first of all, general information about health expenditures was given, the importance of expenditures, the relationship between economic growth and development and poverty was mentioned. Then, the indicators related to health expenditures in Turkey were compared with the OECD countries. As a result of the study, it was determined that health expenditures in Turkey remained well below the average of OECD countries. It has been suggested that in order for Turkey to reach the OECD average or even to rise above the average, a significant share of the budget should be allocated to health expenditures.

Keywords- Health, Health Expenditure, OECD, Turkey

I.GİRİŞ

Sağlıklı bir toplum için sağlık harcamalarının devlet tarafından üstlenilmesi ve artırılması fikri, II. Dünya savaşından sonra önemli hale gelen sosyal refah devleti anlayışı ile daha fazla taraf bulmaya başlamıştır. Devletler bu görüş çerçevesinde hareket ederek toplumun sağlığını iyileştirmek gayesiyle bütçeden sağlık harcamalarına önemli pay ayırmışlardır. 1980’li yıllarda küresel iklimde neoliberal havalara estirene (bilhassa Türkiye bundan payını almıştır) kadar bu durum devam edegelmiştir. Daha sonra sağlıkta dönüşüm programlarıyla birlikte artık harcamalarda kamu kesiminin payının azaltılması hedefi doğrultusunda düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır.

Sağlık harcamalarında kamu payının yüksek olması elbette refahın artması için istenen bir durumdur. Ancak bunun yüksek oluşunda istemenin yanında aynı zamanda sağlık hizmetlerinin özelliklerinin etkisinin de olduğunu bir gerçektir. Nitekim sağlık harcamalarının faydası yalnızca bireylerle sınırlı kalmamakta, dışsallığının fazla olması sebebiyle tüm toplum da pozitif yönde etkilenmektedir.

Tüm toplumu etkileyen sağlık harcamaları; bir toplumun sağlığını iyileştirmekle kalmayıp, ayrıca ekonomik büyüme ve kalkınmadan gelir dağılımında adaletin tesisine ve yoksulluğun azaltılmasına kadar çok geniş yelpazede etkileri olan, cari giderden çok aslında bir yatırım özelliğini içinde barındıran bir üst kavramdır. Dolayısıyla sağlık harcamalarını refahın artırılmasına ek olarak, ülkenin makroekonomik göstergelerini de iyileştiren sihirli bir değnek olarak ifade etmek yerinde olacaktır.

Toplum refahını artırmak ve makroekonomik göstergeleri iyileştirmek isteyen devletlerin yollarının sağlık harcamalarını artırmaktan geçtiğinin bilincinden hareketle Türkiye’nin mevcut durumunun tahlili, bu çalışmanın hazırlanmasında temel motivasyon kaynağımız olmuştur. Bilhassa OECD üye ülkelerinden biri olan Türkiye’yi diğer ülke ortalamaları ile mukayese etmek Türkiye’nin görünümünün daha doğru bir şekilde değerlendirilmesini sağlayacaktır. Çalışma kapsamında belirlenen amaç doğrultusunda öncelikle sağlık kavramı tanımlanarak sağlık hizmetlerinin özelliklerinden bahsedilmiştir. Daha sonra sağlık harcamalarının önemi kapsamında sağlık harcamalarının ekonomik büyüme ve kalkınma ile gelir dağılımı ve yoksulluk ilişkisine değinilmiştir. Bir sonraki bölümde Türkiye’de sağlık harcamaları verileri, OECD ülkelerinin sağlık harcaması verileri ile mukayese edilerek değerlendirilmiştir. Son olarak ise COVID-19 süresince sağlık harcamalarının gelişim seyirinden bahsedilerek çalışma sonlandırılmıştır.

II.SAĞLIK HARCAMALARI İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

A. Sağlık Harcamalarının Tanımı

Sağlığı, Dünya Sağlık Örgütü (WHO), “*Sadece hastalık veya sakatlığın olmaması değil, fiziksel, zihinsel ve sosyal bir iyilik hali*” olarak ifade etmektedir. İlaveten WHO sağlığı; eğitim ve istihdam da dâhil çeşitli faaliyetlere katılım için bir ön koşul olarak nitelendirmektedir (Öztürk ve Kıraç, 2019: 382).

Sağlık harcamalarının tanımını, dar ve geniş anlamda olmak üzere iki farklı şekilde yapabilmek mümkündür. Dar anlamda sağlık harcamaları; “*Sağlık hizmetlerinin sunulması sırasında yapılan giderler*” (Kaya, 2019: 13) şeklinde ifade edilebilir. Bu noktada açıklığa kavuşturulması gereken soru, sağlık hizmetlerinin neler olduğudur. Sağlık hizmetleri esas itibarıyla koruyucu, tedavi edici ve rehabilite edici olmak üzere üç türden oluşmaktadır. Koruyucu sağlık hizmetleri; kişiye ve çevreye yönelik sağlık hizmetleridir. Tedavi edici sağlık hizmetleri; ayakta tedavi, bir ileri aşaması olan yatakta tedavi ve son aşama ileri teknoloji destekli tedavilerden oluşmaktadır. Rehabilite edici sağlık hizmetleri ise; tıbbi ve sosyal rehabilitasyon olmak üzere iki aşamadan müttesekkindir (Sayım, 2017: 14).

Geniş anlamda sağlık harcamaları; “Sağlık kurumları bina ve altyapı harcamaları, sağlık işgücü ve donanım harcamaları, vatandaşların fiziksel ve ruhsal sağlık koşullarını iyileştirecek yatırım harcamaları, çevre sağlığına yönelik yatırım harcamaları, ilaç-tıbbi malzeme ve tanılama- görüntüleme cihazları üretimine yönelik yatırım harcamaları, sağlık eğitimine yönelik yatırım harcamaları, optimum sağlık malı stoku, personel ve teşkilat planlaması için izleme ve araştırmaya yönelik yatırım harcamaları, hastalık-ilaç yan etki dağılımı vb. Ar-Ge harcamaları, standardizasyon-kalite-cihaz kalibrasyon-izleme harcamaları” (Sayım, 2017: 14) şeklinde detaylı olarak ifade edilebilir.

B. Sağlık Hizmetlerinin Özellikleri

Sağlık harcamaları kavramının tanımsal olarak ifade edilmesinin önemi hiç şüphesiz büyüktür. Ancak kavramın tanımlanmasına ek olarak sağlık hizmetlerinin özelliklerinden de bahsetmek gerekmektedir. Buradan hareketle sağlık hizmetleri mevcut literatürdeki farklı sıralamalarından ziyade kapsayıcı olarak aşağıdaki gibi sıralanabilir (Atabey Ertürk, 2016: 14-20):

Sağlık hizmetleri kamusaldır: Sağlık hizmetlerinin bir kısmı (koruyucu sağlık hizmetleri) yalnızca kamu tarafından sunulabilirken, bir diğer kısmı (tedavi edici ve rehabilite edici sağlık hizmetleri) hem kamu hem de özel sektör tarafından sunulabilmektedir (Altay, 2007: 34-35; Çevik ve Yüksel, 2021: 89). Bunların ağırlığı ise ülkeden ülkeye değişmekle birlikte çeşitli sebeplere bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir.

Sağlık hizmetleri erdemli bir hizmettir: Toplumsal refahın artırılabilmesi için özel mal niteliğinde olan erdemli malların devlet tarafından tüm topluma hizmet şeklinde sunulması, sağlık hizmetinin erdemli hizmet olmasını sağlamaktadır.

Sağlık hizmetleri dışsaldır: Sağlık hizmetlerinden yararlananların bireyler olmasına karşın bundan etkilenenler aslında kişinin çevresinden başlamak üzere toplumun tamamıdır (Altunöz, 2020: 86). Nitekim COVID-19 gibi bir salgının olduğu günümüzde bir kişinin sağlık hizmetlerinden yararlanarak iyileşmesi, diğer bireylerin bundan olumlu yönde etkilenmesine vesile olmaktadır.

Sağlık hizmetlerinde devlet müdahalesi gerekmektedir: Sağlık hizmetleri daha önce de belirtildiği üzere toplumun tamamına faydası olan ve tüm toplumun bu hizmetlerden yararlanması icap eden bir hizmettir. Şayet bu hizmet tamamen özel sektöre bırakılırsa, gerekli parayı temin edemeyen kişiler hizmetten faydalanamayacaktır. Dolayısıyla devletin müdahil olması, sosyal refah devleti anlayışının bir gereği olarak önem arz etmektedir.

Sağlık hizmetlerinin tüketiminde talep belirsizdir: Toplum bireylerinin, sağlık hizmeti konusunda karşılaşılabilecek durumların belirsiz olması, onların önceden talep miktarını belirleme noktasında bilinmezliğe itmektedir. Nitekim hiçbir birey ne zaman hasta olacağını ve netice olarak ne kadarlık bir sağlık hizmeti talebinde bulunacağını öngöremez.

Sağlık hizmetleri doğal tekel olma eğilimi göstermektedir: Doğal tekellerin özelliklerinden olan, başlangıçta yüksek sabit sermaye gerektirmesi ve yüksek teknolojilere ihtiyaç duyulması sağlık hizmetlerinin de buna doğru evrilmesini gerektirebilmektedir. Nitekim sağlık sektöründe bilhassa teknolojik gelişmelerin olması, bu durumu pekiştirecek örnek niteliğindedir.

Sağlık hizmetlerinde asimetrik enformasyon olabilmektedir: Sağlık hizmeti sektöründe istihdam edilen personellerin bilgi ve tecrübesi pekâlâ hizmetten yararlanmak isteyenlerden fazladır. Dolayısıyla bu bilgi asimetrisi zaman zaman da kötüye kullanılabilir. Netice itibarıyla asimetrik enformasyonun önlenmesi, toplumsal refahın artışı sağlayabilecektir.

Sağlık harcaması yatırım özelliği taşımaktadır: Sağlık hizmetlerine yapılan/yapılacak harcamalar, kısa vadede gider niteliği taşısa da bu harcamaları uzun vadede; toplum refahını, üretimi, ekonomik büyümeyi sağlayacak bir yatırım olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Sağlık hizmetleri adaletli dağıtılmalıdır: Bilhassa kamunun sağladığı sağlık hizmetinden yararlananlar genellikle toplumun düşük gelirli kesimleridir. Dolayısıyla bu kesime verilecek hizmet, sosyal refah devleti anlayışı ve toplumsal adalet tesisi açısından çok önemlidir.

C. Sağlık Harcamalarının Önemi

Devletin; istihdam koşullarını iyileştirmesi, ekonomik büyümeyi sağlaması ve gelir dağılımında adaleti tesis ederek yoksulluğu önlemesi en nihayetinde sosyal refahı yüksek bir toplum inşa etmesi temel

görevlerindedir. Tüm bu gelişmelerin yaşanabilmesi, kritik yatırımların var olmasıyla mümkündür. Geçmişte sabit sermaye yatırımlarının varlığı ön planda tutulurken günümüzde beşerî sermaye yatırımlarının da ekonomik göstergelerin iyileştirilmesinde gerekli olduğu kabul edilmektedir (Bayır ve Kavan, 2021: 33).

Beşerî sermaye yatırımları için ilk ve en önemli bileşen olarak sağlık harcamaları sayılabilir. Nitekim sağlık harcamalarının yüksekliği o toplumdaki sağlıklı bireylerin daha çok olacağı anlamına gelebilir. Bireyler sağlıklı oldukları takdirde, beşerî sermaye yatırım bileşenlerinden olan bilgi, beceri, yetenekler ve eğitimin geliştirilmesini temin edecek faaliyetlere yönelebileceklerdir. Tüm bu faaliyetlerin neticesinde ise beşerî sermaye yatırımları artacak ve istihdam koşulları iyileşerek ekonomik büyüme sağlanabilecektir.

Sağlık harcamaları, beşerî sermaye yatırımlarını artırmada kilit role sahip olması sebebiyle sadece istihdam koşullarının iyileştirmesinde ve ekonomik büyümenin sağlanmasında değil ilave olarak gelir dağılımında adaletin tesisinde ve yoksulluğun önlenmesinde de pay sahibidir. Bu denli önem arz eden sağlık harcamalarının etkilerinin ayrı ayrı değerlendirilmesinde yarar vardır.

1) Sağlık Harcamaları-Ekonomik Büyüme ve Kalkınma İlişkisi: Sosyal refah devleti anlayışının bir gereği olarak önem arz eden sağlık, toplumdaki bireylerin hayatlarının sorunsuz ve kaliteli olarak sürdürülmesine katkıda bulunur (Gençoğlu vd.,2020: 1284). Nitekim iyi bir sağlık hizmeti ile yaşam kalitesi birbirleriyle yakından ilişkili kavramlardır (Alhassan vd., 2020: 1). Bu durum ise işgücü verimliliğini artırarak gelirlerde ve refah düzeyinde artışlara vesile olur (Piabuo ve Tieguhong, 2017: 7). İlâveten sağlık harcamalarındaki artışların bireylerin ortalama yaşam sürelerindeki artışları desteklediğini ve netice itibarıyla fiziki yatırımların arttığını ve ekonomik büyümenin sağlandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Alhassan vd. (2020) Nijerya’da yaptıkları bir ekonometrik çalışma sonucunda; bireylerin ortalama yaşam beklentisindeki %1’lik bir artışın ekonomik büyümeyi %3,85 oranında artırdığını, ölüm oranlarındaki %1’lik bir artışın ise ekonomik büyümeyi %1,84 oranında azalttığını bulmuşlardır.

Mevcut literatür incelendiğinde sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme ve kalkınma arasında ilişkileri inceleyen çalışmaların olduğu görülmektedir. Nitekim Tıraşoğlu ve Yıldırım (2012) sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasında eş bütünleşme ilişkisi olduğunu; Sökmen (2021) sağlık harcamalarından ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi olduğunu; Eneji vd. (2013), Khan vd. (2016), Boachie (2017) ve Aydın (2022) ise sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

2) Sağlık Harcamaları-Gelir Dağılımı ve Yoksulluk İlişkisi: Gelir dağılımı, bir ülkede belirli bir dönemde oluşturulan milli gelirin üretim faktörleri, kişiler veya gruplar arasında bölüşümü olarak tanımlanabilir. Bu bölüşümün devlet olmadığı zaman adaletli bir şekilde dağıtımı beklenemez. Bu nedenledir ki gelir dağılımı, sosyal refah devleti anlayışının tüm dünyada hakim olmaya başladığı zamanlardan günümüze kadar önemini koruyan bir kavram olagelmiştir. Günümüzde ne kadar ekonomik büyüme devletler açısından bir maliye politikası amacı ise gelir dağılımında adaletin tesis edilmesi de en az o kadar önemli bir maliye politikası amacıdır.

Kamunun finanse ettiği sağlık hizmetlerinden faydalananlar bilhassa sosyal güvencesi olmayan düşük gelirli kesimlerdir. Çünkü geliri nispeten yüksek olan bireyler daha kaliteli sağlık hizmeti alabilmek için cepten sağlık harcamaları yapmaktadırlar. Dolayısıyla kamunun sağlık harcamalarına ayırdığı bütçenin büyüklüğü, yararlanan kesimlerin gelir dağılımında düzelmeye vesile olabilecek ve yoksulluğun azaltılarak toplum refahının yükseltilmesinde rol oynayabilecektir (Akbulut, 2020: 139).

Literatürde de bu konuyla alakalı önemli çalışmalar vardır. Nitekim Selowsky (1979) Kolombiya’da 4019 hane üzerine araştırma yapmış ve sağlık harcamalarının gelir dağılımı üzerinde düzeltici etkiler yarattığı sonucuna ulaşmıştır. Devarajan ve Hossain (1998) Filipin’de 1988 aile üzerinde anket yapmışlar ve sonuç olarak sağlık harcamalarının gelir dağılımı üzerine yansımaları yoksulluk yanlısı olarak bulmuşlardır. Aksoğan ve Elveren (2012) ise Türkiye üzerine yaptıkları çalışma sonucunda sağlık harcamalarının etkisinin gelir dağılımındaki eşitsizliği bozduğu sonucuna ulaşmışlardır. Söz konusu çalışmalara bakıldığında devletin sağlık harcamalarının bütçedeki payını artırma yönünde politikalar izlemesiyle, maliye politikası amaçlarından olan gelir dağılımında adaletin tesisinin nispeten sağlayabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

D. Sağlık Harcamalarının Artış Nedenleri

Mevcut devlet anlayışındaki küresel değişimler ve sosyal refah devleti anlayışına yönelik evrilmeler, sağlık harcamaları konusunda da devletlerin sorumluluğunu artırmış ve bu doğrultuda sağlık harcamaları için ayrılan bütçenin zaman içerisinde nispeten önemli boyutlara ulaşmasını sağlamıştır. Günümüzde gerek küresel

gerekse de bölgesel ve ulusal sağlık şoklarını hariç tuttuğumuzda sağlık harcamalarında genel itibariyle bir artış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bilhassa gelişmiş ülkelerdeki artışın, az gelişmiş ve/veya gelişmekte olan ülkelere nazaran daha yukarı yönlü ivmelendiği görülmektedir (Boz ve Sur, 2016: 25). Sebep olarak ulusal gelir düzeyi ve buna bağlı olarak kişi başı gelir düzeyi farklılıkları gösterilebilir.

Ulusal gelir düzeyini bir kenara bırakacak olursak, sağlık harcamalarındaki artışı birden fazla nedene bağlamak mümkündür. Kısa açıklamalı olarak nedenleri şu şekilde sıralayabiliriz (Kocabadak, 2021: 13-15):

Eğitim seviyesi ve sağlık bilincinin gelişmesi: Toplumda eğitim seviyesinin artması ve bilhassa hastaların bilinçlenmesi, daha kaliteli bir sağlık hizmeti taleplerinin de aynı oranda artmasını tetikleyecektir.

Sosyal değer yargılarının değişmesi: Küreselleşmenin artışı, dünyada mevcut olan ihtiyaçların da sürekli değişimini beraberinde getirmektedir. Toplumda yer alan değer yargılarının değişmesiyle, önceleri lüks, pahalı ve erişilmez görülen sağlık hizmetleri günümüzde hayatın vazgeçilmezleri konumuna gelmiştir.

Teknolojinin ilerlemesi: Günümüz teknolojileri, yapay zeka, endüstri 4.0, robotlar, nesnelerin interneti gibi gelişmelerle birlikte günden güne ilerlemektedir. Mevcut gelişmelerden sağlık sektörünün de pay alabilmesi için yoğun bir Ar-Ge çalışmaları yapılmaktadır. Ayrıca üretilen yüksek teknolojik cihazların kullanımı için personel eğitimi, bakımı için de ekstra maliyet gerekebilmektedir. Bu durum ister istemez sağlık harcamalarının artışını kaçınılmaz kılmaktadır.

Kentleşmenin artması: Kırsal alandan kentlere doğru yaşanan göç hareketleri, daha önce kırsal kesimde sağlık erişimi kısıtından dolayı gizlenebilen hastalıkların ortaya çıkmasına, kentleşme ile birlikte nüfusun kalabalıklaşmasına bağlı olarak sağlık hizmeti taleplerinin artmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla sağlık harcamaları da buna mukabil artış göstermiştir.

Ortalama yaşam süresinin uzaması: Sağlık hizmetlerine erişimin kolaylaşması bireylerin daha sağlıklı yaşamalarına ve ortalama yaşam sürelerinin uzamasına vesile olmuştur. Doğurganlık oranlarının düşerek yaşlı nüfus oranının artışı, toplumlarda sağlık için talep artışlarını da beraberinde getirmiştir. Nitekim yaşlanma ile birlikte bireyler hastalığa daha kolay yakalanabilmektedirler (Balçık vd., 2021: 316). Netice itibariyle bu durum da sağlık harcamalarını artıran bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

III. TÜRKİYE'DE SAĞLIK HARCAMALARININ GELİŞİMİ

Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan önce sağlık harcamalarının genellikle kamu tarafından ve vakıflar aracılığıyla finanse edildiği görülmektedir (Kasapoğlu, 2016: 133-134). Cumhuriyet'in ilanından sonra ise Sağlık Bakanlığı'nın kurulmasıyla birlikte sağlık hizmetlerinin finansmanı daha çok kamusal nitelik kazanmaya başlamıştır (Sevinç ve Yılmaz, 2020: 121). Sağlık alanında kamusal bir yapıya bürünmesi, sosyal refah devleti olarak anılan ülkemizde II. Dünya savaşı sonrasında da devam etmiş ve bunu başaran nadir ülke konumuna gelmemize vesile olmuştur (Altınakar Mercan ve Geyik, 2019: 844).

Sağlık alanında yaşanan kamusallaşma ve bununla birlikte yapılan harcamaların giderek artması, bütçe üzerinde ciddi yüklerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Var olan yüklerin hafifletilmesi adına sağlık alanında reformların yapılması gündeme gelmiştir. 1980'lerde başlatılan sağlıkta reform çalışmaları ile kamunun sağlık sektöründeki payının azaltılması ve kamu haricindeki finansmana ağırlık kazandırması amaçlanmıştır. Ayriyeten kamunun, sağlık hizmeti vermesinden ziyade daha çok piyasanın düzenlenmesi ve denetlenmesi konumunda olması da hedeflenmiştir (Sevinç ve Yılmaz, 2020: 121). Tablo 1'deki gibi sağlık alanında yapılan reformları yıllar itibariyle göstermek daha akılda kalıcı olacaktır.

Tablo 1. Sağlık Alanında Yapılan Reformlar

Yıllar	Yapılan Reformlar
1983	"Sağlık Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname" yayınlanması
1987	3359 sayılı "Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu" yayınlanması
1992	3816 sayılı "Ödeme Gücü Olmayan Vatandaşların Tedavi Giderlerinin Yeşil Kart Verilerek Devlet Tarafından Karşlanması Hakkında Kanun" yayınlanması
1995	"Türkiye Yüksek İhtisas Eğitim ve Araştırma Sağlık İşletmesi"nin Bakanlar Kurulu Kararıyla sağlık işletmesine dönüştürülmesi
2003	"Sağlıkta Dönüşüm Programı"nın başlatılması

2006	“5502 Sayılı Sosyal Güvenlik Kurumu Kanunu” ile sosyal güvenlik kuruluşları (Emekli Sandığı, Bağ-Kur ve SSK) Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) adıyla tek çatı altında birleştirilmesi
2007	“Kamu Özel Ortaklığı Daire Başkanlığı”nın kurulması
2010	1992’de başlatılan Yeşil Kart uygulamasının kaldırılması ve SGK’ya aktarılması
2011	“Kamu Hastane Birlikleri” reformunun hayata geçirilmesi
2013	6428 sayılı “Sağlık Bakanlığınca Kamu Özel İş Birliği Modeli İle Tesis Yapıtırılması, Yenilenmesi Ve Hizmet Alınması İle Bazı Kanun Ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”un yürürlüğe girmesi

Kaynak: (Boz, 2013: 284-285; Altunakar Mercan ve Geyik, 2019: 845-846; Sevinç ve Yılmaz, 2020: 121)

Tablo 1 referans alınmak suretiyle sağlık alanında yapılan reformları temelde 3 dönüm noktasına ayırarak incelemek gerekirse; ilk bahsedilecek reform 1983 yılındaki “Sağlık Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” yayımlanmasıdır. Bir diğer önemli reform 2003 yılında başlatılan “Sağlıkta Dönüşüm Programı”dır. Bu program; Türkiye’de sağlık sektörünün mevcut sorunlarını ele almak ve çözmek gayesiyle hazırlanmıştır (Çavmak ve Çavmak, 2017: 52). Program kapsamında 2006 yılında 5502 Sayılı “Sosyal Güvenlik Kurumu Kanunu” ile sosyal güvenlik kuruluşları (Emekli Sandığı, Bağ-Kur ve SSK) Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) adıyla tek çatı altında birleştirilmiştir. Sağlık reformu kapsamında bahsedilmesi gereken son yenilik ise; 2013 yılında 6428 sayılı “Sağlık Bakanlığınca Kamu Özel İş Birliği Modeli İle Tesis Yapıtırılması, Yenilenmesi Ve Hizmet Alınması İle Bazı Kanun Ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanunun” yürürlüğe girmesidir. Bu kanunla birlikte sağlık sektöründeki kamunun payı noktasında ciddi dönüşüme yol açan kamu-özel işbirliği modelinin usul ve esasları belirlenmiştir (Boz, 2013: 279).

Yapılan reformların gerekçelerinin altında yatan en önemli sebep olarak; kamu hizmetlerinin etkinsizliği, verimsizliği, kalitesinin düşüklüğü ve sağlık hizmetlerinin karşılanmasında kamunun payının yüksek olmasına bağlı olarak bütçe üzerinde yarattığı aşırı yük gösterilmektedir. 2003’te yapılan sağlık reformu ile 2013 yılında kanunlaşan kamu-özel işbirliği modeli belirtilen gerekçelere çare olarak yapılan değişim-dönüşüm hareketleridir. Ancak reform çalışmalarının sonucunda; hastaların müşteriye, sağlık kurumlarının işletmeye, kamu sağlık hizmetlerinin de piyasaya dönüştüğü gözden kaçmamıştır (Erol ve Özdemir, 2014: 11).

Sağlık harcamaları gerek dünyada gerekse Türkiye’de kamu ve özel kesim tarafından sunulmaktadır. Kamu kesimi denildiğinde merkezi yönetim (genel ve özel bütçeli kurumlar ile düzenleyici ve denetleyici kurumlar), mahalli yönetim (il özel idareleri, belediyeler ve köyler) ve sosyal güvenlik kurumu anlaşılmalıdır. Özel kesim denildiğinde ise; hane halkının yaptığı cepten harcamalar ile diğerleri (banka sandıkları, KİT’ler, vakıf üniversiteleri vs.) anlaşılmalıdır.

Tablo 2. Hizmetin Sunulduğu Kesime Göre Türkiye’de Sağlık Harcamalarının Gelişimi (Milyon TL)

Yıllar	Kamu Kesimi					Özel Kesim				Genel Toplam	(%)
	Merkezi Yönetim	Mahalli Yönetim	SGK	Kamu Kesimi Toplam	(%)	Hane Halkları	Diğer	Özel Kesim Toplam	(%)		
2000	1.846	458	2.886	5.190	62,9	2.280	778	3.058	37,1	8.248	100
2001	3.612	231	4.595	8.438	68,1	2.832	1.126	3.958	31,9	12.396	100
2002	5.283	356	7.631	13.270	70,7	3.725	1.779	5.504	29,3	18.774	100
2003	6.317	482	10.662	17.462	71,9	4.482	2.335	6.817	28,1	24.279	100
2004	7.659	500	13.231	21.389	71,2	5.775	2.856	8.632	28,8	30.021	100
2005	9.520	467	14.000	23.987	67,8	8.049	3.323	11.372	32,2	35.359	100
2006	11.766	683	17.667	30.116	68,3	9.684	4.269	13.953	31,7	44.069	100
2007	13.966	867	19.697	34.530	67,8	11.105	5.269	16.374	32,2	50.904	100
2008	15.948	865	25.346	42.159	73	10.036	5.545	15.580	27	57.739	100
2009	17.946	667	28.277	46.890	80,1	8.142	2.879	11.021	19,9	57.911	100
2010	17.209	577	30.695	48.482	78,6	10.062	3.134	13.196	21,4	61.678	100
2011	19.086	557	34.937	54.580	79,5	10.590	3.438	14.028	20,5	68.607	100
2012	16.493	662	41.630	58.785	79,2	11.750	3.654	15.404	20,8	74.189	100
2013	18.425	810	46.993	66.228	78,5	14.156	4.006	18.162	21,5	84.390	100
2014	21.282	744	51.356	73.382	77,5	16.819	4.549	21.368	22,5	94.750	100
2015	25.286	927	55.908	82.121	78,5	17.315	5.131	22.446	21,5	104.568	100
2016	28.731	1.118	64.163	94.012	78,5	19.562	6.182	25.744	21,5	119.756	100
2017	35.316	1.303	73.125	109.744	78	24.004	6.900	30.904	22	140.647	100
2018	40.461	1.439	86.121	128.021	77,5	28.655	8.558	37.213	22,5	165.234	100
2019	51.492	1.373	103.954	156.819	78	33.626	10.586	44.212	22	201.031	100

2020	68.927	1.632	127.504	198.062	79	40.105	11.764	51.869	21	249.931	100
------	--------	-------	---------	---------	----	--------	--------	--------	----	---------	-----

Kaynak: (TÜİK, "Sağlık Harcamaları İstatistikleri", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sağlık-Harcamaları-Istatistikleri-2020-37192> [Erişim Tarihi 10.08.2022])

Sağlık harcamalarının sunulduğu kesim içerisindeki ağırlıklarının yıllara göre değişeceği açıktır. Tablo 2’de bunu doğrular niteliktedir. Türkiye’de kesim ağırlıkları yıllar içerisinde değişiklik göstermektedir. 2008 yılında küresel çapta yaşanan finansal krize kadar harcamaların (her iki kesim açısından da) sürekli olarak arttığı görülmektedir. 2008 yılında kamu kesiminin payı etkilenmeyip istikrarlı bir şekilde artarken, özel kesimin payının 2009 yılında ciddi bir düşüş gösterdiği ancak sonrasında tekrardan artış trendine geçtiği görülmektedir.

Dünya genelinde sağlık harcamalarını sunan kesimin ağırlıklı olarak kamu kesimi olduğu görülmektedir. Sağlık harcamalarının ülkede beşerî sermaye yatırımı olarak kabul edilmesi, bu yatırımların yalnızca özel kesimin inisiyatifine bırakılmaması gerektiği olarak düşünülmektedir. Türkiye için de durum pek farklı değildir. Tablo 2’de görüldüğü üzere kamu kesiminin sağlık harcamaları içindeki payı özel sektörün payına oranla oldukça yüksek seviyelerde seyretmektedir. Dalgalı bir seyir izlemekle beraber 2009 yılı kamu kesimi ile özel kesim arasındaki oransal farkın en fazla (%60) olduğu yıl olarak görülmektedir. Hiç şüphesiz bunun müsebbibi 2008 küresel finansal krizidir.

Sağlık hizmeti sunan kesimlerin yaptıkları sağlık harcamalarının daha iyi değerlendirilebilmesi için GSYH içerisindeki payına da bakmak gerekmektedir. Nitekim Tablo 3 de bu ihtiyaçtan dolayı hazırlanmıştır. Tablo 3 incelendiğinde krizin yaşandığı ve etkisinin en çok hissedildiği yıllar olan 2008 ve 2009 yıllarına kadar kamu ve özel kesimin yaptığı harcamaların GSYH içindeki payının sürekli arttığı görülmektedir. Belirtilen yıllardan itibaren ise oranın azalış trendine girdiğini söylemek mümkündür. Kesimler ayrı ayrı değerlendirilecek olursa; kamunun özel kesime göre oransal olarak yüksek olduğu, 2008 ve 2009 yıllarına kadar arttığı sonrasında azaldığı, özel kesimin ise belirtilen yıllara kadar dalgalı bir seyir izlediği sonrasında ise azaldığı ve sonraki yıllarda sabit bir oranda kaldığı ifade edilebilir.

Tablo 3. Hizmeti Sunan Kesimlerin Toplam Sağlık Harcamalarının GSYH İçerisindeki Payı (%)

Yıllar	Kamu Kesimi Sağlık Harcamaları/ GSYH	Özel Kesim Sağlık Harcamaları/ GSYH	Toplam Sağlık Harcamaları/ GSYH
2000	3	1,8	4,8
2001	3,4	1,6	5
2002	3,7	1,5	5,2
2003	3,7	1,5	5,2
2004	3,7	1,5	5,2
2005	3,6	1,7	5,3
2006	3,8	1,8	5,6
2007	3,9	1,9	5,8
2008	4,2	1,6	5,8
2009	4,7	1,1	5,8
2010	4,2	1,1	5,3
2011	3,9	1	4,9
2012	3,7	1	4,7
2013	3,7	1	4,7
2014	3,6	1	4,6
2015	3,5	1	4,5
2016	3,6	1	4,6
2017	3,5	1	4,5
2018	3,4	1	4,4
2019	3,6	1	4,6
2020	3,9	1	4,9

Kaynak: (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, "2009 Baz Yılı Gayrisafi Yurtiçi Hasıla", <https://www.sbb.gov.tr/temel-ekonomik-gostergeler/#1623658138156-495ade6f-614d> (26.08.2022). TÜİK, "Sağlık Harcamaları İstatistikleri, 2020", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sağlık-Harcamaları-Istatistikleri-2020-37192> [Erişim Tarihi 10.08.2022])

Kamu ve özel kesim harcamalarının miktar olarak artması elbette çok önemlidir. Ancak bunların oransal olarak artıp artmadığına da bakmak son derece önem arz etmektedir. Tablo 4’e bakıldığında Türkiye’de reel GSYH’nın yıllar itibarıyla sürekli arttığı görülmektedir. Bunun yanında kamu kesiminin de yaptığı sağlık harcamalarının miktar olarak TL bazında sürekli arttığı ancak oransal olarak aynı istikrarı göstermediği ve dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir.

Tablo 4'ün devamında özel kesim sağlık harcamalarının miktar olarak 2008 yılına kadar arttığı, aynı yıl düşüş gösterdiği ve 2009 yılından itibaren artmaya devam ettiği görülmektedir. GSYH içindeki oranına bakıldığında ise kriz yılı olan 2008'e kadar nispeten yüksek oranda seyrettiği, ancak mezkûr yıldan itibaren oranın düştüğü ve stabil hale geldiği yorumu yapılabilir.

Kamu kesimi sağlık harcamalarının, özel kesim sağlık harcamalarının ve toplam sağlık harcamalarının Reel GSYH içindeki payına bakmak ve mukayese etmenin önemi yadsınamaz büyüklüktedir. Ancak önemli olan bir diğer husus ise söz konusu harcamaların kendi içindeki durumudur. Daha açık bir ifadeyle, önceki döneme oranla gösterdiği değişimdir. Tablo 4 incelendiğinde söz konusu harcamalardaki değişimlerin 2000-2003 yılları arasında belirgin olduğu görülmektedir. İlerleyen dönemlerde (özellikle 2009 kriz yılındaki sert düşüş hariç) değişim oranlarında dalgalanmalar görülmektedir. 2015 yılından sonra ise (2019-2020 pandemi yıllarında) genel anlamda bir artış olduğu şeklinde yorum yapmak mümkündür.

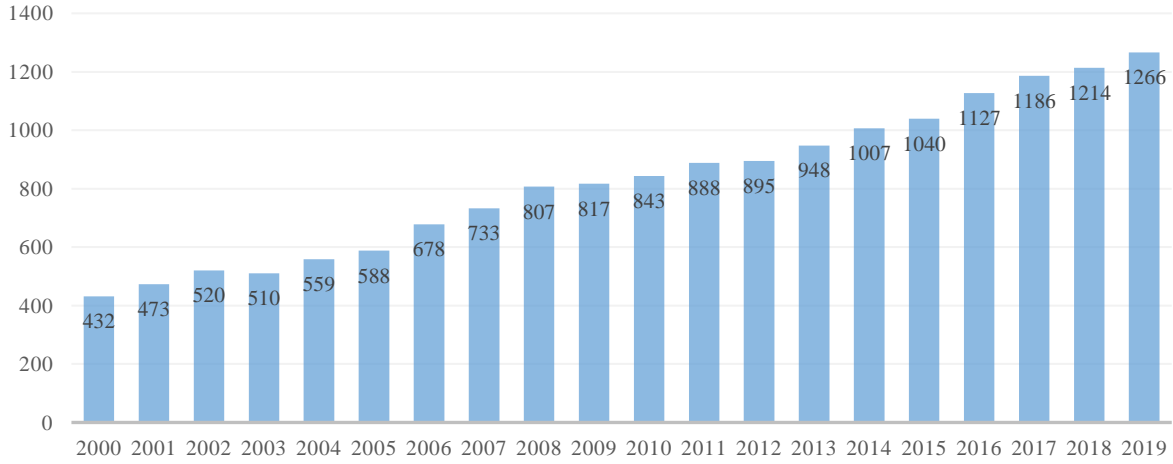
Tablo 4. Reel GSYH ve Hizmet Kesimlerinin Miktar ve Oransal Durumları

Yıllar	Reel GSYH (Bin TL)	Toplam Sağlık Harcamaları (Milyon TL)	Değişim (%)	Kamu Kesimi Sağlık Harcamaları			Özel Kesim Sağlık Harcamaları		
				(Milyon TL)	Değişim (%)	GSYH İçindeki Payı (%)	(Milyon TL)	Değişim (%)	GSYH İçindeki Payı (%)
2000	170.666.715	8,248	-	5,19	-	3,0	3,058	-	1,8
2001	245.428.760	12,396	50	8,438	63	3,4	3,958	29	1,6
2002	359.358.871	18,774	51	13,27	57	3,7	5,504	39	1,5
2003	468.015.146	24,279	30	17,462	32	3,7	6,817	24	1,5
2004	577.023.497	30,021	24	21,389	22	3,7	8,632	27	1,5
2005	673.702.943	35,359	18	23,987	12	3,6	11,372	32	1,7
2006	789.227.555	44,069	25	30,116	26	3,8	13,953	23	1,8
2007	880.460.879	50,904	16	34,53	15	3,9	16,374	17	1,9
2008	994.782.858	57,739	13	42,159	22	4,2	15,58	-4	1,6
2009	999.191.848	57,911	0,2	46,89	12	4,7	11,021	-29	1,1
2010	1.160.013.978	61,678	6,5	48,482	4	4,2	13,196	19	1,1
2011	1.394.477.166	68,607	11	54,58	13	3,9	14,028	6	1,0
2012	1.569.672.115	74,189	8	58,785	8	3,7	15,404	9,9	1,0
2013	1.809.713.087	84,39	14	66,228	13	3,7	18,162	18	1,0
2014	2.044.465.876	94,75	12	73,382	11	3,6	21,368	18	1,0
2015	2.338.647.494	104,568	10	82,121	12	3,5	22,446	5	1,0
2016	2.608.525.749	119,756	15	94,012	15	3,6	25,744	15	1,0
2017	3.104.906.706	140,647	17	109,744	17	3,5	30,904	20	1,0
2018	3.758.315.621	165,234	17	128,021	17	3,4	37,213	20	1,0
2019	4.320.191.227	201,031	22	156,819	23	3,6	44,212	19	1,0
2020	5.047.909.499	249,931	24	198,062	26	3,9	51,869	17	1,0

Kaynak: (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, "2009 Baz Yılı Gayrisafi Yurtiçi Hasıla", <https://www.sbb.gov.tr/temel-ekonomik-gostergeler/#1623658138156-495ade6f-614d> (26.08.2022). TÜİK, "Sağlık Harcamaları İstatistikleri, 2020", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sağlık-Harcamaları-Istatistikleri-2020-37192> [Erişim Tarihi 10.08.2022])

Bir ülkede kişi başına düşen sağlık harcamalarının boyutu, o ülkede sağlık harcamalarının ne denli fazla ve önemli olduğu hakkında iyi bir yorumda bulunmaya teşvik eden bir gösterge niteliği taşıyabilir. Böylesi önemli bir göstergenin uluslararası alandaki yerini de bilmek elbette çok daha önemlidir. Ancak uluslararası boyuta geçmeden önce Türkiye'nin kişi başı sağlık harcamalarındaki durumunu göstermek amaçlanmaktadır (Grafik 1).

Grafik 1'e bakıldığında 2000 yılında 432 \$ ile başlayan kişi başı sağlık harcamasının 2008-2009 arasında çok az bir artış olmasına rağmen sürekli arttığı görülmektedir. Son verinin olduğu 2019 yılında ise kişi başı sağlık harcamalarının 1266 \$'a yükselmiştir.

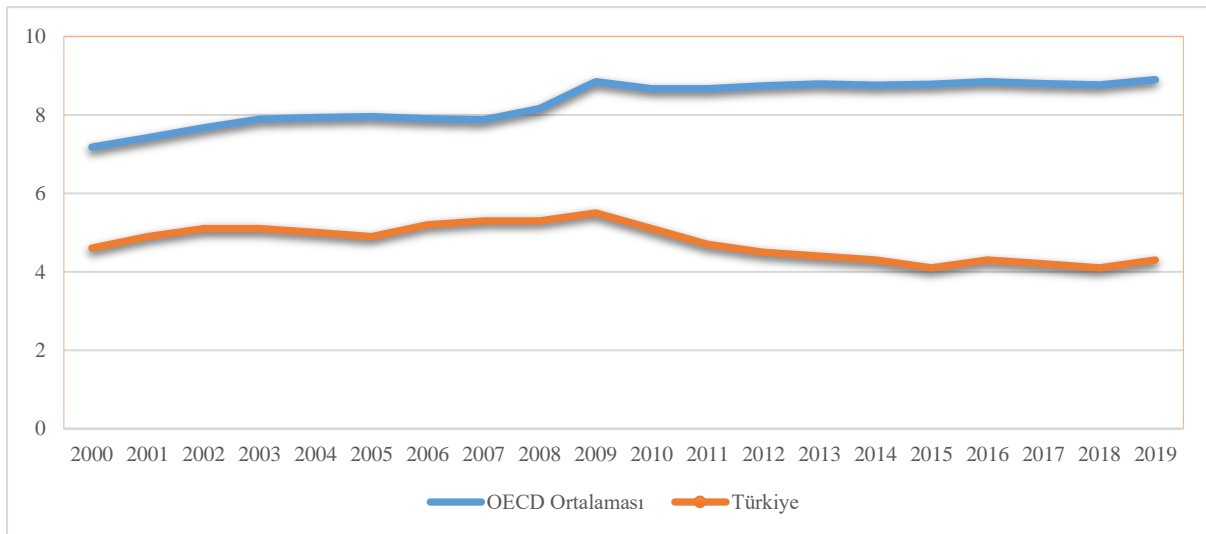
Grafik 1. Türkiye’de Kişi Başına Düşüne Sağlık Harcamaları (\$)

Kaynak: (OECD “OECD Health Statistics 2022” <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SHA> [Erişim Tarihi: 26.08.2022])

IV.TÜRKİYE’DE SAĞLIK HARCAMALARI GELİŞİMİNİN OECD ÜLKELERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Sağlık harcama göstergeleri; bir ülkenin sağlığa verdiği önemi, sağlıkla ilgili politikaları, sağlık hizmetleri ile ilgili gelecek planlanmaları ve bunların yorumlanmasına kadar çeşitli konularda fikirler elde edilmesine yardımcı olabilir. Kişi başı ve toplam sağlık harcamaları, sağlık harcamalarının GSYH payları, cepten ödenen sağlık harcama miktarları ve oranları ülkeler arasında önemli boyutlarda farklılık gösterebilmektedir. Dolayısıyla bunların toplu bir şekilde incelenmesi ve Türkiye’nin nerede olduğunun bilinmesi, ülkemizin durumunu değerlendirmek anlamında önemlidir (Grafik 2).

Grafik 2’ye bakıldığında OECD ülkelerinin sağlık harcamaları/GSYH ivmelenmesi genel itibariyle yukarı yönlü olmuştur. 2009 yılından sonra krizin etkisiyle hafif bir azalma olsa da sonrasında toparlandığı yorumu yapılabilir. Türkiye’nin ortalamasına baktığımızda OECD ortalamasının oldukça altında hareket ettiği görülmektedir. 2009 yılına kadar OECD ortalamasına görece bir yakınsama görülse de bu yıldan itibaren makas aralığının gittikçe açıldığı da gözden kaçmamaktadır.

Grafik 2. Türkiye’nin ve OECD Ülkelerinin Toplam Sağlık Harcaması/GSYH Karşılaştırması (%)

Kaynak: (OECD “OECD Health Statistics 2022” <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SHA> [Erişim Tarihi: 26.08.2022])

Tablo 5. Türkiye'nin ve OECD Ülkelerinin Toplam Sağlık Harcaması/GSYH Karşılaştırması (%)

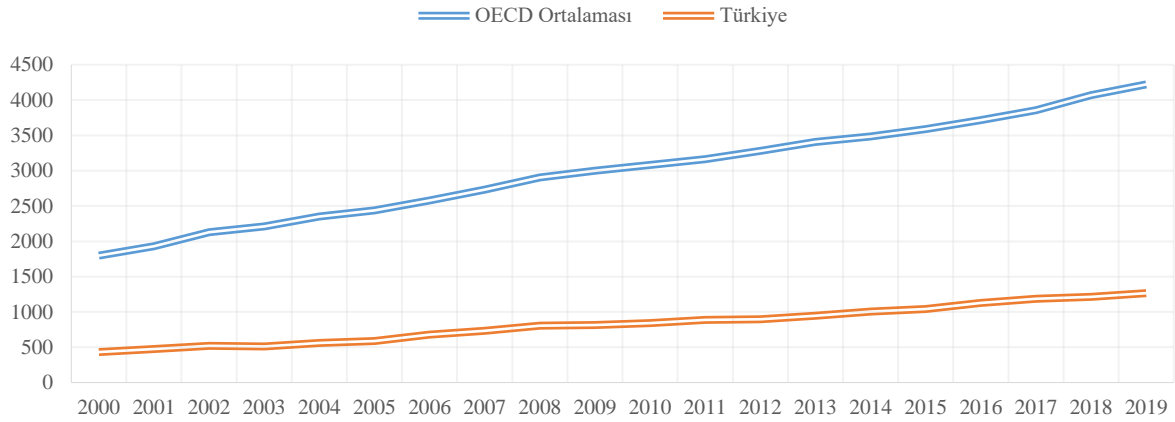
Ülkeler	2000	2003	2006	2009	2012	2015	2018	2019
ABD	12,5	14,5	14,7	16,3	16,3	16,7	16,7	16,8
Almanya	9,8	10,3	10,1	11,1	10,8	11,2	11,5	11,7
Avustralya	7,6	7,9	8	8,6	8,7	9,3	9,2	9,4
Avusturya	9,2	9,5	9,5	10,2	10,2	10,4	10,3	10,4
Belçika	7,9	9,1	8,9	10,1	10,3	10,3	10,8	10,7
Birleşik Krallık	6	6,8	7,3	8,5	8,3	9,7	9,9	10,2
Çek Cumhuriyeti	5,7	6,6	6,2	7,3	7	7,2	7,5	7,8
Danimarka	8,1	8,9	9,2	10,7	10,2	10,2	10,1	10,0
Estonya	5,2	4,9	4,8	6,5	5,8	6,4	6,7	6,7
Finlandiya	6,8	7,7	8	8,9	9,3	9,7	9,0	9,2
Fransa	9,6	10,1	10,4	11,3	11,3	11,5	11,2	11,1
Hollanda	7,7	9,1	9,1	10	10,5	10,3	10,0	10,2
İrlanda	5,9	7	7,5	10,5	10,7	7,3	6,9	6,7
İspanya	6,8	7,5	7,8	9	9,1	9,1	9,0	9,1
İsrail	6,8	7,1	6,9	7,1	7,1	7,1	7,5	7,5
İsveç	7,4	8,5	8,2	8,9	10,9	11	10,9	10,9
İsviçre	9,8	10,9	10,2	10,8	11,1	11,9	11,2	11,3
İtalya	7,6	7,9	8,5	9	9	9	8,7	8,7
İzlanda	9	10	8,8	8,9	8,2	8,1	8,4	8,6
Japonya	7,2	7,6	7,8	9,1	10,8	10,9	10,9	11,0
Kanada	8,2	9	9,4	10,8	10,4	10,6	10,8	10,8
Kore	4	4,6	5,2	6,1	6,4	7	7,5	8,2
Letonya	5,4	5,5	5,7	6,2	5,4	5,7	6,2	6,6
Litvanya	6,2	6,2	5,8	7,4	6,3	6,5	6,5	7,0
Lüksemburg	5,9	7	6,7	7,3	6,6	5,5	5,3	5,4
Macaristan	6,8	8,1	7,8	7,2	7,5	7	6,5	6,4
Meksika	4,4	5,8	5,7	6,1	5,8	5,8	5,4	5,4
Norveç	7,7	9,2	7,9	9,1	8,8	10,1	10,0	10,5
Polonya	5,3	6	5,8	6,6	6,2	6,3	6,3	6,5
Portekiz	8,4	8,9	9,1	9,9	9,3	9	9,4	9,5
Slovak Cumhuriyeti	5,3	5,5	6,9	8	7,6	6,8	6,7	7,0
Slovenya	7,8	8,1	7,8	8,6	8,8	8,5	8,3	8,5
Şili	7	7,3	6	7,8	7	8,3	9,2	9,3
Türkiye	4,6	5,1	5,2	5,5	4,5	4,1	4,1	4,3
Yeni Zelanda	7,5	7,7	8,6	9,6	9,7	9,3	9,0	9,1
Yunanistan	7,2	8,2	9	9,5	8,9	8,1	8,0	7,8
OECD Ortalaması	7,18	7,89	7,9	8,85	8,74	8,78	8,77	8,9

Kaynak: (OECD "OECD Health Statistics 2022" <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SHA> [Erişim Tarihi: 26.08.2022])

Tablo 5, hem Türkiye'nin hem de diğer OECD ülkelerinin yıllar itibariyle toplam sağlık harcamalarının GSYH içindeki paylarının ne şekilde değişim gösterdiğini ifade etmek amacıyla hazırlanmıştır. Tabloya bakıldığında Türkiye'nin 2000 yılındaki oranının %4,6 olduğu ve bu oranın 2019 yılı itibariyle %4,3'e düştüğü görülmektedir. Bu oran ile Türkiye, 2019 yılında OECD ülkeleri içinde en düşük orana sahip ülke konumuna gelmiştir. Türkiye'den sonra oranın en düşük olduğu ülkeler; %5,4 ile Meksika ve Lüksemburg, %6,4 ile Macaristan'dır.

2019 yılı itibariyle ABD ise OECD ülkeleri içinde %16,8 oranla GSYH içinde toplam sağlık harcamalarının en yüksek olduğu ülke konumundadır. ABD'yi %11,7 ile Almanya, %11,3 ile İsviçre takip etmektedir. Söz konusu bu ülkelerin önemli bir ortak özelliği ise yıllar itibariyle mevcut üstünlüklerini kaybetmemeleridir. Bir başka ifadeyle 2000 yılında da toplam sağlık harcamalarının GSYH içindeki oranı en yüksek ülkeler (Nitekim ABD %12,5, Almanya ve İsviçre %9,8) konumunda olmalarıdır.

Kişi başı sağlık harcamalarının genel seyrine bakabilmek, Türkiye'nin ve OECD ülkelerinin yıllar itibariyle nasıl bir performans gösterdiği yorumunu yapabilmek açısından önemlidir. Buradan hareketle hazırlanan Grafik 3'e bakıldığında OECD ülkelerinin kişi başı sağlık harcamaları ivmelenmesinin genel itibariyle yukarı yönlü olduğu görülmektedir. Türkiye'nin de benzer şekilde incelenen yıllar itibariyle yukarı yönlü ivmelendiği görülmekle birlikte, OECD ortalamasının oldukça altında kaldığı gözden kaçmamaktadır. OECD ortalaması ile Türkiye arasındaki farkın gittikçe açılmakta olduğu da (daha önceden de olduğu gibi 2008 kriz yılından itibaren) dikkatleri çeken bir diğer önemli husustur.

Grafik 3. Türkiye'nin ve OECD Ülkelerinin Kişi Başı Sağlık Harcamaları Karşılaştırması (\$)

Kaynak: (OECD "OECD Health Statistics 2022" <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SHA> [Erişim Tarihi: 26.08.2022])

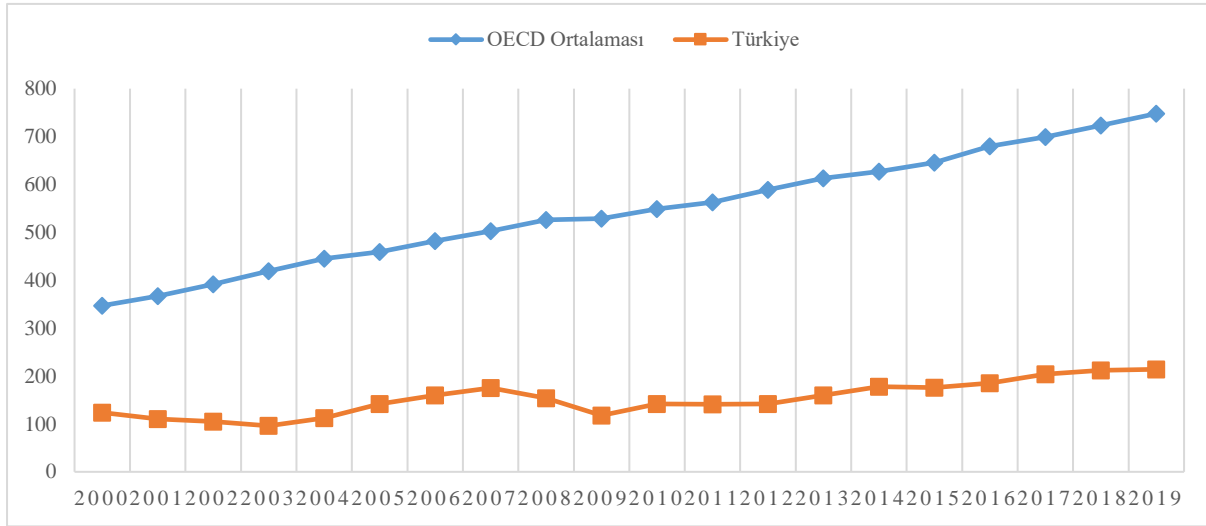
Tablo 6. Türkiye'nin ve OECD Ülkelerinin Kişi Başı Sağlık Harcamaları Karşılaştırması (\$)

Ülkeler	2000	2003	2006	2009	2012	2015	2018	2019
ABD	4.557	5.736	6.807	7.682	8.423	9.505	10.528	10.948
Almanya	2.888	3.322	3.554	4.157	4.734	5.291	6.291	6.518
Avustralya	2.154	2.577	2.995	3.422	3.854	4.381	4.793	4.919
Avusturya	2.802	3.198	3.632	4.100	4.588	4.945	5.544	5.705
Belçika	2.297	2.899	3.131	3.678	4.161	4.527	5.358	5.458
Birleşik Krallık	1.561	2.076	2.480	2.789	2.968	3.703	4.288	4.500
Çek Cumhuriyeti	1.025	1.394	1.559	2.054	2.090	2.546	3.174	3.417
Danimarka	2.344	2.723	3.286	4.026	4.315	4.674	5.316	5.477
Estonya	543	700	945	1.311	1.515	1.868	2.365	2.507
Finlandiya	1.807	2.198	2.655	3.173	3.651	3.991	4.378	4.558
Fransa	2.686	3.056	3.446	3.895	4.306	4.676	5.136	5.274
Hollanda	2.646	3.309	3.826	4.444	4.782	4.928	5.538	5.379
İrlanda	1.829	2.579	3.202	3.865	4.373	4.302	4.897	5.083
İspanya	1.523	2.009	2.379	2.738	2.726	3.025	3.443	3.600
İsrail	1.550	1.634	1.747	1.916	2.223	2.309	2.836	2.903
İsveç	2.195	2.697	3.026	3.473	4.694	5.027	5.456	5.531
İsviçre	3.491	4.117	4.401	5.282	5.796	6.761	6.978	7.138
İtalya	2.029	2.289	2.660	2.945	3.111	3.129	3.522	3.653
İzlanda	2.666	3.182	3.449	3.529	3.398	3.735	4.376	4.540
Japonya	1.851	2.197	2.559	2.974	3.971	4.517	4.558	4.691
Kanada	2.451	2.913	3.497	3.964	4.286	4.551	5.330	5.370
Kore	726	980	1.286	1.697	2.080	2.488	3.091	3.406
Letonya	464	638	938	1.009	1.156	1.405	1.867	2.039
Litvanya	574	817	1.010	1.326	1.568	1.918	2.414	2.727
Lüksemburg	3.409	4.412	5.150	5.724	5.207	4.821	5.220	5.414
Macaristan	906	1.365	1.510	1.496	1.767	1.892	2.102	2.169
Meksika	506	676	812	907	1.004	1.075	1.116	1.133
Norveç	2.792	3.448	3.963	4.687	5.210	5.728	6.536	6.744
Polonya	604	782	903	1.316	1.579	1.803	2.122	2.289
Portekiz	1.599	1.876	2.186	2.457	2.346	2.540	3.152	3.347
Slovak Cumhuriyeti	690	877	1.341	1.814	2.097	2.060	2.049	2.189
Slovenya	1.463	1.786	1.985	2.271	2.431	2.574	3.060	3.303
Şili	589	708	960	1.311	1.485	1.838	2.131	2.291
Türkiye	432	510	678	817	895	1.040	1.214	1.266
Yeni Zelanda	1.659	1.916	2.438	2.951	3.240	3.513	4.058	4.211
Yunanistan	1.418	1.988	2.498	2.760	2.168	2.100	2.290	2.319
OECD Ortalaması	1.798	2.211	2.580	2.999	3.283	3.589	4.070	4.222

Kaynak: (OECD "OECD Health Statistics 2022" <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SHA> [Erişim Tarihi: 26.08.2022])

Tablo 6, hem Türkiye'nin hem de diğer OECD ülkelerinin yıllar itibariyle kişi başı sağlık harcamalarının ne şekilde değişim gösterdiğini belirtmek amacıyla hazırlanmıştır. Tabloya bakıldığında Türkiye'nin kişi başına düşen sağlık harcamalarının daimi olarak OECD ortalamasının altında bir seyir izlediği görülmektedir. 2000 yılında 432 \$ olan kişi başı sağlık harcaması 2019 yılında 1.266 \$ olmuştur. OECD ülkeleri içinde 2019 yılı itibariyle 1.133 \$ ile en düşük kişi başı sağlık harcamasına sahip ülke konumunda Meksika bulunmaktadır. Türkiye, 1.266 \$ ile Meksika'dan hemen sonra gelmektedir. Türkiye'yi ise 2.039 \$ ile Letonya takip etmektedir.

Kişi başı sağlık harcamaları konusunda 2019 yılı itibariyle ABD, 10.948 \$ ile OECD ülkeleri içinde lider ülke konumundadır. ABD'yi 7.138 \$ ile İsviçre, 6.744 \$ ile Norveç takip etmektedir. Tablo 6'da ABD yalnızca 2019 yılında değil 2000 yılında da OECD ülkeleri içinde ilk sırada olduğu görülmektedir. Benzer şekilde İsviçre ikinci sıradadır. Ancak burada farklılık arz eden husus Norveç'in 2019 yılındaki gibi kişi başı sağlık harcamaları konusunda 3. sırada olmadığıdır. Nitekim Norveç yıllar itibariyle ciddi bir gelişim göstererek kişi başı sağlık harcamaları sıralamasında 2019 yılında üçüncü sıraya yerleşmiştir.

Grafik 4. Türkiye'nin ve OECD Ülkelerinin Kişi Başına Cepten Harcamaları Karşılaştırması (\$)

Kaynak: (OECD "OECD Health Statistics 2022" <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SHA> [Erişim Tarihi: 26.08.2022])

Kişi başı cepten harcamaların genel seyrine bakabilmek, Türkiye'nin ve OECD ülkelerinin yıllar itibariyle nasıl bir performans gösterdiği yorumunu yapabilmek açısından önemlidir. Buradan hareketle hazırlanan Grafik 4'e bakıldığında OECD ülkelerinin kişi başı cepten harcamaları ivmelenmesinin genel itibariyle yukarı yönlü olduğu görülmektedir. Türkiye'nin de benzer şekilde incelenen yıllar itibariyle yukarı yönlü ivmelendiği görülmekle birlikte, OECD ortalamasının oldukça altında kaldığı gözden kaçmamaktadır. OECD ortalaması ile Türkiye arasındaki farkın 2008 kriz yılına kadar yakınsadığı ancak bu yıldan itibaren farkın gittikçe açılmakta olduğu da dikkatleri çeken bir diğer önemli husustur.

Kişi başı cepten harcamalarının rakamsal bazda gerek Türkiye'nin gerekse OECD ülkelerinin spesifik olarak görülmesi, Türkiye'nin mevcut konumunun tespiti açısından önemlidir. Tablo 7 bu tespitin gerekliliğinden hareketle hazırlanmıştır. Tablo 7'ye bakıldığında Türkiye'nin kişi başı cepten sağlık harcamalarının daima OECD ülkeler ortalamasının altında seyrettiği görülmektedir. 2000 yılında 124 \$ olan kişi başı cepten sağlık harcaması 2019 yılında 214 \$'a yükselmiştir. Ancak bu rakamlarla 2019 yılında OECD ülkeleri içinde son sırada yer almıştır. Türkiye'yi 385 \$ ile Slovenya, 419 \$ ile Slovak Cumhuriyeti takip etmektedir.

OECD ülkeleri içinde kişi başı cepten harcamaların en yüksek olduğu ülke 1.805 \$ ile İsviçre'dir. İsviçre'den sonra 1.238 \$ ile ABD ikinci sırada, 1.030 \$ ile Kore üçüncü sırada yer almaktadır. Söz konusu ülkeler içinde Kore'deki değişim dikkat çekicidir. Öyle ki 2000 yılında kişi başı cepten harcaması 316 \$ iken yıllar itibariyle ciddi bir gelişim göstererek 2019 yılında 3 katından fazlaya çıkmıştır. Ayrıca 2000 yılında ABD'nin 685 \$ olduğunu ve İsviçre'nin 1.032 \$ olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

Tablo 7. Türkiye'nin ve OECD Ülkelerinin Kişi Başı Cepten Harcamaları Karşılaştırması (\$)

Ülkeler	2000	2003	2006	2009	2012	2015	2018	2019
ABD	685	810	932	966	1029	1103	1190	1238
Almanya	352	423	511	572	665	686	799	827
Avustralya	452	493	591	652	768	821	854	-
Avusturya	499	603	683	739	856	943	1.008	1.008
Belçika	-	615	656	743	821	900	977	991
Birleşik Krallık	323	391	370	403	496	583	681	714
Çek Cumhuriyeti	104	144	181	308	319	377	450	483
Danimarka	360	396	477	550	611	639	731	776
Estonya	110	143	219	266	326	425	580	600
Finlandiya	405	463	517	602	661	743	804	795
Fransa	195	225	322	395	435	453	478	488
Hollanda	291	317	318	402	482	556	597	607
İrlanda	221	339	446	490	605	567	588	595
İspanya	370	452	503	522	595	673	766	785
İsrail	457	467	449	486	520	519	608	609
İsviçre	317	424	497	567	693	745	761	770
İsviçre	1.032	1.120	1.157	1.328	1.439	1.672	1.850	1.805
İtalya	537	542	567	608	678	724	830	851
İzlanda	518	540	574	588	631	658	694	702
Japonya	294	371	420	450	515	584	592	-
Kanada	407	444	553	598	644	676	799	801
Kore	316	376	456	578	715	838	996	1.030
Letonya	221	309	333	391	437	568	731	725
Litvanya	155	197	321	355	498	610	761	880
Lüksemburg	485	584	688	566	507	502	544	519
Macaristan	247	359	378	392	519	519	555	611
Meksika	270	383	441	432	395	436	471	477
Norveç	501	572	652	714	771	809	913	934
Polonya	187	215	244	320	383	419	433	459
Portekiz	422	455	571	632	716	778	943	1.019
Slovak Cumhuriyeti	74	107	356	406	487	379	387	419
Slovenya	-	222	243	290	302	321	366	385
Şili	253	302	391	451	496	632	708	751
Türkiye	124	96	160	118	142	176	212	214
Yeni Zelanda	255	-	337	364	397	467	524	-
Yunanistan	-	776	829	808	653	765	842	815
OECD Ortalaması	347	419	482	529	589	646	723	748

Kaynak: (OECD "OECD Health Statistics 2022" <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SHA> [Erişim Tarihi: 26.08.2022])

V.COVID-19 VE SAĞLIK HARCAMALARI

İnsanların yeryüzünde yaşamaya başladığı zamanlardan beridir salgın hastalıkların ortaya çıkması ve paralel bir şekilde sağlık krizlerinin yaşanması uzun aralıklı olsa da hep olağan bir durum olmuştur. Bunlar, çok sayıda ölümleri ve gerek devletler gerekse de bireyler için ciddi ekonomik kayıpları beraberinde getirmiştir. 2019 Aralık ayında Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıkan, WHO tarafından COVID-19 olarak adlandırılan salgın, 24Kasım 2022 tarihi itibarıyla 636 milyon doğrulanmış vakaya ve 6,6 milyon kişinin ölümüne yol açmış (www.covid19.who.int), ülkelerin ekonomik göstergelerini ciddi manada olumsuz yönde etkilemiştir.

COVID-19, ekonomik ve sağlık krizine yol açmış ve harcamaların artmasına sebep olmuştur. Öyle ki devletler mevcut bütçelerinde öngörülmedik bir şekilde sağlık harcamalarını ek bütçelerle, bireyler ise sağlıkta finansal koruma açısından cepten yapılan sağlık harcamalarını artırmışlardır (Manavgat vd., 2021: 27).

COVID-19 sebebiyle başta yüksek gelire sahip 22 ülkeden elde edilen kanıtlar, sağlık harcamalarının 2020 yılında önceki yıllara nazaran önemli ölçüde arttığını göstermektedir. Nitekim tüm ülkelerin (İran ve İrlanda hariç) kişi başı GSYH'sının %4,8 oranında düşmesine karşın kişi başına düşen sağlık harcamalarının reel olarak %4,9 artması pekiştirici nitelikte bir örnek olarak verilebilir. Benzer şekilde 2020 yılında 17 yüksek gelirli ülkede sağlık harcamaları/GSYH oranı %10,1'e, 5 düşük ve orta gelirli ülkede ortalama %5,8'den %6,3'e

yükselmiştir. Birleşik Krallık'ta sağlık harcamaları GSYH'dan 2019'da %10,2 pay alırken bu oran 2020 yılında %12,8'e yükselmiştir (WHO, 2021: 49-53).

Ülkeler COVID-19 sebebiyle sağlık harcamalarına kişi başı bütçe tahsisi yapmışlardır. Öyle ki yüksek gelirli ülkelerde COVID-19 öncesi kişi başı sağlık harcaması ortalama 2519 \$ iken COVID 19 sebebiyle ortalama kişi başı 205 \$ (%8,1 artış) bütçe tahsis edilmiştir. Benzer şekilde orta gelirli ülkelerde kişi başı sağlık harcamaları ortalama yıllık 158 \$ iken ek olarak 20 \$ ek bütçe tahsis edilmiştir. Düşük gelirli ülkelerde ise kişi başı sağlık harcamaları ortalama yıllık 8,9 \$ iken 3,20 \$ ek bütçe tahsis edilmiştir (WHO, 2020: 57).

Türkiye, COVID-19 salgınına karşın bütçe içerisinde 2020-2022 yılları arasında gittikçe artan bir sağlık harcaması payı ayırarak yanıt vermiştir. 2019 yılında henüz pandeminin oluşmadığı zamanda ayrılan pay 188,6 milyar TL (bütçenin %17,2'si) iken 2021 yılında 238 milyar TL'ye, 2022 yılı bütçesinde ise 304,6 milyar TL'ye ulaşmıştır. Buradaki artışın en büyük sebebi ülkede yaşayan bireylere yapılan aşıların maliyetidir.

VİSONUÇLAR

Sağlık harcamaları toplum refahının artırılması makroekonomik göstergelerin iyileştirilmesi için devletin önemli bütçe ayırdığı/ayırması gerektiği alanların başında gelmektedir. Özellikle sosyal refah devleti anlayışının ön planda tutulduğu II. Dünya savaşı sonrası dönemde bu harcamalardaki kamu payının ciddi boyutlara ulaştığına şahit olunmuştur. Ancak sonraki dönemlerde sağlık harcamalarının bütçe üzerinde aşırı yük oluşturmaması, kamu kesiminin etkisizliği, verimsizliği gibi sebepler ve üstüne neo-liberal havanın da eserek devlet yöneticilerini etkilemesi, sağlık harcamalarında kamu dışı kesimin payının ağırlık kazanmasına yönelik çalışmaları başlatmıştır.

Sağlık harcamalarında kamunun payının azaltılmaya çalışılması; sağlık harcamalarının ekonomik büyüme ve kalkınmanın en önemli bileşeni kabul edilen beşerî sermayenin artırılması, gelir dağılımının adaletli tesis edilmesi ve yoksulluğun azaltılmasının ihmaline eşdeğerdir. Aynı zamanda sosyal refah devleti ilkesinin de zedelenmesine yol açması olasılığı da oldukça fazladır.

Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren sağlık harcamalarında kamu kesiminin pay çokluğu, 1980'li yıllarda başlatılan sağlıkta reform çalışmaları ile birlikte azaltılmak istenmiştir. Reformların neticesinde kamuya biçilen rol daha çok piyasanın düzenlenmesi ve denetlenmesi üzerinedir. Ancak tüm çalışmaların neticesinde günümüzde gelinen nokta itibarıyla kamunun payının azaltılması hedefine ulaşılamadığı, kamunun hâlâ sağlık harcamalarının başrolü konumunda olduğu (2020 yılı itibarıyla toplam sağlık harcamaları içerisinde kamu kesiminin payı %79'dur) görülmektedir.

Türkiye'de kamu ve özel kesimin sağlık harcaması birlikte değerlendirildiğinde sorulması gereken temel soru sağlık harcamalarının yeterli olup olmadığıdır. Bu soruya cevap verebilmek için sağlıkla ilgili temel göstergelere bakmak gerekmektedir. Türkiye'de sağlık harcamalarının GSYH içindeki payı 2019 yılı itibarıyla %4,3'tür. Bu oranın OECD ortalamasının %8,9 olduğu düşünüldüğünde oldukça düşük kaldığı yorumu yapılabilecektir. Türkiye kişi başına düşen sağlık harcaması yönüyle de OECD'nin altında kalmaktadır. Nitekim OECD'de 4.222 \$ olan kişi başı sağlık harcaması Türkiye'de 1.266 \$'dır. Kamu kesiminin yanında özel kesimin de durumuna bakmak ve karşılaştırmak gereklidir. Özel kesimin içerisinde hane halkının cepten yaptığı sağlık harcamalarının önemi büyüktür. Ne yazık ki Türkiye bu konuda da geride kalmıştır. Öyle ki kişi başı cepten sağlık harcamaları OECD ülkelerinde ortalama olarak 748 \$ iken Türkiye'de bu rakam 214 \$'dır.

Genel olarak değerlendirildiğinde Türkiye'nin gerek kamu kesimi gerek özel kesimin yaptığı sağlık harcamaları, üyesi olduğu OECD ülkelerinin ortalamasını geçmek bir yana ortalamasının yarısına dahi ulaşamadığı görülmektedir. Bu yalnızca pandemi yılları olan 2019 ve 2020 yıllarına özgü bir durum değil, 2000 yılından beridir mevcut olan bir sorundur. Sağlık harcamalarının ekonomik büyüme başta olmak üzere gelir dağılımı gibi önemli etki alanları olmasına karşın, sağlık hizmetlerine bütçeden ayrılan payın önemine kıyasla az olması gerek sosyal refahın artırılması gerekse de makroekonomik göstergelerin iyileştirilmesi adına endişe vericidir. Nitekim günümüzde yaşadığımız COVID-19 sağlık krizine cevaben sağlık harcamalarına bütçeden ayrılan pay artırılmalı da, hâlâ oldukça düşük seviyelerde kaldığı görülmektedir. Politika yapıcıların sağlık harcamalarını yalnızca kriz zamanlarında yapılan (bütçeden pay ayrılan) cari gider olarak değil uzun vadeli bir yatırım harcaması olarak değerlendirmeleri gerekmektedir. Böyle değerlendirmek netice itibarıyla, bütçe yapıcıları ister istemez bütçeden sağlığa daha fazla pay ayırmaya teşvik edecektir.

KAYNAKLAR

- Akbulut, E.** (2020). Sağlık Harcamaları ve Gelir Dağılımı İlişkisi: Türkiye ve OECD Ülkeleri Karşılaştırmalı Analizi. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 137-155.
- Alhassan, G. N. vd.** (2020). Does Life Expectancy, Death Rate and Public Health Expenditure Matter in Sustaining Economic Growth under COVID - 19: Empirical Evidence from Nigeria?. *Journal of Public Affairs*, 1-11.
- Altay, A.** (2007). Sağlık Hizmetlerinin Sunumunda Yeni Açılımlar ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi. *Sayıştay Dergisi*, 64, 33-58.
- Altunakar Mercan, S. Ş., & Geyik, O.** (2019). Yeni Sağlık Reformunun Sağlık Harcamaları Üzerine Etkisi. *III. International Symposium on Economics, Politics and Administration*, 843-849.
- Altunöz, U.** (2020). Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme ile İlişkisinin OECD Ülkeleri İçin Analizi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 12(1), 85-105.
- Atabey Ertürk, S.** (2016). Sağlık Sistemleri ve Sağlık Politikası (2. Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Aydın, B.** (2022). Sağlık Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. (Ed.) Erdoğan Tarakçı, İ. ve Uysal, B. "Sağlık Yönetimi Güncel Konular Üzerine Akademik Değerlendirmeler" (1. Baskı). *İstanbul: Efe Akademik Yayıncılık*.
- Balçık, P. Y.** (2021). Yaşlı Nüfus ile Sağlık Harcamaları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Panel Veriye Dayalı Bir Uygulama. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(26), 315-324.
- Bayır, M., & Kavan, H.** (2021). Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelere Yönelik Karşılaştırmalı Ekonometrik Bir Analiz.
- Boachie, M. K.** (2017). Health and Economic Growth in Ghana: An Empirical Investigation. *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences*, 10(2), 253-265.
- Boz, C., & Sur, H.** (2016). Avrupa Birliği Üyesi ve Aday Ülkelerin Sağlık Harcamaları Açısından Benzerlik ve Farklılık Analizi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 5(9), 23-46.
- Boz, S. S.** (2013). Kamu Özel İşbirliği (PPP) Modeli. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(2), 277-332.
- Çavmak, Ş., & Çavmak, D.** (2017). Türkiye’de Sağlık Hizmetlerinin Tarihsel Gelişimi ve Sağlıkta Dönüşüm Programı. *Sağlık Yönetimi Dergisi*, (1), 48-57.
- Çevik, A., & Yüksel, C.** (2021). Yarı Kamusal Mallar ve Asimetrik Bilgi Arasındaki İlişki Bağlamında Sağlık Hizmetleri. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(21), 85-107.
- Eneji, M. A. vd.** (2013). Health Care Expenditure, Health Status and National Productivity in Nigeria (1999-2012). *Journal of Economics and International Finance*, 5(7), 258-272.
- Erol, H., & Özdemir, A.** (2014). Türkiye’de Sağlık Reformları ve Sağlık Harcamalarının Değerlendirilmesi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 4(1), 9-34.
- Gençoğlu, P. vd.** (2020). Seçilmiş OECD Ülkelerinde Sağlık Harcamalarının Sürdürülebilirliğinin Panel Birim Kök Testleri İle Değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 1283-1297.
- Kasapoğlu, A.** (2016). Türkiye’de Kamu Hizmetlerinin Dönüşümü. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 19(2), 131-174.
- Kaya, G.** (2019). Sağlık Harcamalarının Milli Gelire Etkisi ve Bilecik İli Özelinde Türkiye’de Sağlık Harcamaları. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik.
- Khan, H.N. vd.** (2016). Health Care Expenditure and Economic Growth in SAARC Countries (1995-2012): A Panel Causality Analysis. *Applied Research in Quality of Life*, 11(3), 639-661.
- Kocabadak, Y.** (2021). Kriz ve Salgın Dönemlerinde Sağlık Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Manavgat, G. vd.** (2021). COVID-19 Pandemisinin Türkiye’de Hanehalkı Yoksulluğu, Sağlık Harcamaları ve Sağlıkta Finansal Koruma Üzerindeki Olası Etkileri. *Eurasian Journal of Health Technology Assessment (EHTA)*, 5(1), 27-44.
- OECD (2022).** OECD Health Statistics 2022. [Erişim Tarihi: 26.08.2022. <https://www.oecd.org/health/health-data.htm>]
- Öztürk, Y. E., & Kırac, R.** (2019). Sağlık ve Hastalık. *Scientific Developments*, 382-389.
- Piabuo, S. M., & Tieguhong, J. C.** (2017). Health Expenditure and Economic Growth-A Review of the Literature and An Analysis Between the Economic Community for Central African States (CEMAC) and Selected African Countries. *Health Economics Review*, 7(1), 1-13.

- Sayım, F.** (2017). Türkiye’de Sağlık Ekonomisi İstatistikleri ve Sağlık Harcamalarının Gelişimi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(15), 13-30.
- Sevinç, Ş. & Yılmaz, F. Ö.** (2020). Türkiye’de Sağlık Hizmetleri Finansman Yöntemleri. *Selçuk Sağlık Dergisi*, 1(2), 118-132.
- Sökmen, F. Ş.** (2021). BRICS-T Ülkelerinde Sağlık Harcamaları Ekonomik Büyüme Etkiliyor mu? Ampirik Bir İnceleme. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(24), 1-10.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Stratejik Bütçe Başkanlığı** (2021). Milli Gelir ve Üretim. [Erişim Tarihi: 26.08.2022 <https://www.sbb.gov.tr/ekonomik-ve-sosyal-gostergeler/#1540021349004-1497d2c6-7edf>]
- Tıraşoğlu, M. & Yıldırım, B.** (2012). Yapısal Kırılma Durumunda Sağlık Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*, 2(2), 111-117.
- TÜİK** (2021). Sağlık Harcamaları İstatistikleri, 2020. [Erişim Tarihi: 10.08.2022 <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Saglik-Harcamalari-Istatistikleri-2020-37192>]
- WHO** (2020). Global Spending on Health: Weathering the Storm. [Erişim Tarihi: 23.07.2022 <https://www.who.int/publications/i/item/9789240017788>]
- _____ (2021). COVID-19 Weekly Epidemiological Update. [Erişim Tarihi: 17.08.2022 <https://www.who.int/publications/m/item/weekly-epidemiological-update-on-covid-19---14-december-2021>]
- _____ (2022). WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard. [Erişim Tarihi: 25.11.2022 <https://covid19.who.int/>]